

АЛИХОН ХАЛИЛБЕКОВ

НАМАНГАН
АДАБИЙ
МУҲИТИ

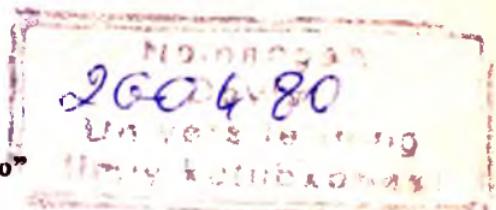

Алихон Халилбеков

НАМАНГАН АДАБИЙ
МУҲИТИ

“Рӯҳафзӯ”

Тошкент - 1998 й.

“Наманган адабий муҳити” китоби ҳақида

Филология фанлари номзоди, доцент А.Халилбеков таъсирлаган “Наманган адабий муҳити” номли иш кўнсертификат ва бой йўзбек адабиётини тархиининг таркибий кисми бўлгани Наманганадан адабий ҳаётни ҳақида мавжуд минбаълар яососида маълумот беради. “Сўз боши” ва “Киркни” қисмларида ишнинг мақсади ва вазифаларни, муниципија сене баёни қилинади. Қадимига замонлардан тортиб XVII асрдагача бўлган даврларни жадидий ва адабий ҳаёт умумий ҳолди шарҳланади. Ишнинг яососи қишлоғлар XVII—XVIII асрлар ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиётини ҳамда XIX асрнини ижакинчи ярми ва XX аср бошларидағи Наманган адабий муҳитини ёритишга бенгаштырган. Шу даврларда яшаб ижод этган наманганзик шоирлар Машраб, Фазлий, Надир, Шавкий, Нодир, Гирят, Хитоятий, Нбрат, Сўғизодаларининг ҳаётини ва ёхудига яичагина бетафсиз түхталинган. Бу адабитлардан бир қанчаларининг яхудий фольяжти тўрнисизи биринчи марта кенг фикр юргизлади. Уларнинг адабий меросини қадравятларимизга бўлгия муносабатдаги ижобий ўзгиришилар яососида, баландий-естетик мезон талабларига мувофиқ беҳо берилади. Лирик ва эпик шарҳларнинг томоний мазмуни ва бадиий қимматини унгун тарзда ва атрофтама очишга ҳуракат қилинади.

Мальзам даврлар адабий ҳаётни ҳақидаги шарҳларда Наманганадан етншигин Мунаввар, Мажлуб, Мухлес, Маҳзун саби янга бир қанча шоирлар фюлниятни ҳам қисқача туғиб ўтилгас.

Ишга Наманган адабий муҳити биринчи марта жамсанганга ва умумташтирилган ҳаётни тақиқ 20 ягоғси қўзинингин. Унинг Наманни воладабий муҳити ва ўлбек адабиётни тарзи билан қизиқувчлар ва муҳалислари ҳамда адабиёт ўқитувчилари учун керакян рисола бўлиб қўзинингга ишонамиз.

**А.Абдуғфуроев,
филология фанлари доктори,
профессор.**

22 ноемврь, 1995 йил

**Илимий мұдассирлер: филология фанлари номзоди,
доцент Нурилдин Бобохўжаев.**

Мұдассирлер — Асрор Симад

СҮЗ БОШИ

Ўзбек адабиёти ва маданияти тараққиётида, илм-фачнинг ўсишида Наманган диёри ва наманганликларнинг ҳам муносиб улушлари бор.

Наманган ўлкаси ҳамиша ижодкорларга бой бўлиб келган, ўз истеъдодларини юқори даражада намоён қила олган кўплаб адилларни етиштирган. Булардағ айримларининг ижоди ўрганилди, тадқиқ қилинди. шу асосда мақолалар ёзилди, рисолалар чиқарилди. Бунда атоқли адабиётшунос олимларимиздан Фулом Каримов, Азиз Қаюмов, Абдурашид Абдуғафуров, Малик Муродовларнинг, шунингдек, адабий меросимиз жонкуярлари — ЎзРФА Ҳ.Сулаймонов номидаги қўл ёзмалар институти Қўқон бўлимининг катта илмий ходими Аҳмаджон Мадаминов, Намангандаги “Мерос” илмий-маърифий ва маданий маркази мутасаддиси Аҳмаджон Убайдуллаев ва бошқаларнинг хизматлари каттадир.

Шоир Абдулвоҳид Шўхий ҳамигорт ижодкорлардан баъзиларининг шеърларидан намуналарни тўплаганди. Ўзбекистон Ўзувчилар уюшмаси Наманган бўлими шоир Азиз Турсун раҳбарлик қиласан 50-йилларда адабий меросни жамлаш юзасидан бирмунича ишларни амалга оширди. Наманган адабиёт музейи ташкил этилиши муносабати билан ўлкамиз сўз санъаткорларига оид мэълумотлар йигилган эди. “Мерос” марказида Намангандан етишган олимлар, шоирлар, хаттотлар ҳақида маълумот берувчи кўргазмалар яратилди, бир қанча қўлёзма ва босма китоблар жамланди.

Аммо Наманган адабий ҳаётининг анчагина қисмик кам ўрганилган, унинг ҳали вараётимаган саҳифалари бор. Ўзбек адабиёти тарихининг турили давларида ривож топиб келган Наманган адабий мұхити шу пайтагача умумлаштирилган ва жамланган ҳолда, бир бутунилигича тадқиқ ва тафсил этилмади.

Сўз санъати ихтисосмандлари ҳамда адабиёт ўқитувчилари Наманган адабий мұхитини, ўзбек адабиёти юксалишинига Наманган ижодкорларининг қушган ҳиссесенарини яхлит тарзда ёритишни бизга кўн вақтдан бүён таклиф қилиб келадилар. Дарҳақиқат, ўзбек ҳалқи бадий маданиятининг, аждодларимиз маънавий меросинининг ажralмас бир қисми бўлган Наманган адабий ҳаётини умумлаштириб юзага чиқариш мухим илмий-назарий ва аматий-тарбияний аҳамиятга эгадир. Масаланинг бу хайрли томони, адабиёт муҳлислари, ўқитувчилар ва

талаабаларнинг шундай бир китобга эктиёж сезаётганларни
бизни ушбу кўламли ва мураккаб ишга қўл уришга ундали.

Умумтаълим мактаблари учун ўзбек адабиёти бўйича
яратилган кейинги дастурда “адабиёт ўқитувчиларининг
ташаббускорлигини уйғотиш, эркин фикрлашига имкон
яратиш мақсадида ҳар бир синфдаги адабий материалларнинг
10-15 фоизини маҳаллий минтақа талашибга мувофиқ тарзда
алмаштириш мумкинлиги” кўрсатилган. Бу эса адабиёт
дарсларида юртдаги ёзувчиларнинг ижодларини ўрганишга
махсус зътибор берилиши ва бунинг учун вақт ажратилиши
зарғорлигини тақозо қилади.

Муаллиф Наманган адабий ҳаётининг узоқ асрлик
жараёнини, Наманган ҳудудидан етишган адаблар ижодини
тўла ва атрофлича ёритиш даъвосини қилолмайди, албатта.
Чунки, биринчидан, бу иш Наманган адабий муҳитини
ўрганиш ва ёритиш соҳасидаги дастлабки тажриба. бақадонхол
уринишидир. Иккинчидан, қадим даврларда яратилган адабий
асарлар ҳақида, афсуски, жуда кам тасаввурга эгамиз. Ҳолбуки,
профессор Фитрат “Шеър ва шоирлик” (1919) мақоласида
таъкидлаганидек, “турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк
маданий донгли бир кун кечирганлар”, “туркларнинг
мусулмонликдан бурун ҳам ўз шеърлари, шоирлари,
адабиётлари бор эди”. Ундан кейинги даврда яшаб ижод қилган
адаблар тўғрисида ҳам маълумотлар оз. Учинчидан, бир қатор
қалам соҳибларининг бизгача етиб келган мерослари турли
сабабларга кўра кам ўрганилган ёки ҳали ўрганилмаган.
Тўртинчидан, баъзи ижодкорлар илмий ва адабий доиралар
назаридан, бизнинг ҳам нигоҳимиздан четда қолган бўлиши
мумкин.

Наманган адабиёти тарихи зарварақларини шоирлар билан
бир қаторда шоиралар ижоди ҳам безаганлиги шубҳасизидир.
Жумладан, Бобораҳим Машрабнинг синглиси ва севгилиси
шоиралар бўлганлиги ҳақида хабар бор. Бироқ, таассуфки,
ижодкор аёлларимиз меросини аниқлаш имкониятига эга
бўлолмадик.

Ушбу рисола истиқлол мафкураси ва маънавий ҳаётимиз
учун хизмат қила билса ҳамда Наманган адабиёти тарихи билан
қизиқувчилар, адабиёт мухлислари ундан бирор даражада наф
тополсалар, муаллиф беҳуда меҳнат қилмаган бўлади. Ишдаги
камчиликлар учун эса маъзур тутарлар.

Кириш

Ўтмиш юртдошларимиз халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг эл ғаҳоси, дили ва дидини ифодоловчи ажойиб намуналарини мерос қилиб ғолдиргандар. Буларни ўрганганимиз сари ҳамюрт ижодкорларимиз ва ғадабий-бадиий бойликларимиз билан фахрланиш ҳиссимиш ортади, маънавий дунёмизга бўлган меҳру ихлосимиз кучайди.

Наманган қадимий замонлардан бошлаб халқ оғзаки ижодининг ғеярли барча жанрларига бой ўлкадир. Воҳада яратилган ва кенг гарқалган турфа хилдаги оғзаки ижод дурданаларини халқ қўшиқчилари, юртакчилари, достончилари бизгача етказиб келгандар. Улардан ёзиб элинган қўшиқлар, термалар, асотирлар, ривоятлар ва эртаклар оғзаки ижод намуналаридан тузилган тўпламларга киритилган. Янгиқўргон, Чортоқ, Учқўргон, Норин, Наманган ва бошқа туманларда халқ достончиллик мактаблари давом этган. Учқўргонлик достончилардан 20-йилларда ёзиб “Ёзи билан Зебо” достони ёзиб олиниб, кейинча нашр қилинган эди. Халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш, ўрганиш ва ёммалаштиришда фольклоршунос олимлар — филология фанлари ғоктори, профессор М.Муродов, филология фанлари номзоди, доцент Г.Фозибоевларнинг хизматлари катта бўлди.

Наманганлик китоб муҳлислари адабий ёдгорликларни ҳар доим юксак қадрлагандар ва авайлаб асррагандар. Уларни таҳликали, софатли йилларда ҳам, не-не таъсир ва тазиيқларга қарамай, омон сақлаб қолишга эришгандар.

XI асрнинг атоқли шоири ва донишманди Юсуф Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” (“Саодатга йўлловчи билим”) номли ғалсафий-ахлоқий-таълимий достоницинг XIII аср охири, XIV аср ўшларида кўчирилган нусхаси 1913 йилда Наманган шаҳрида, Муҳаммад ҳожи Эшон Лоларешнинг шахсий кутубхонасида тақланаётгандарни аниқланди. Асарнинг Наманган нусхаси Вена ва Коҳира нусхаларига қараганда мукаммал бўлиб чиқди.

Намангандан Ҳасан Деҳлавий ва Мавлоне Фигонийнинг XV асрда сўчирилган девонлари нусхалари, Алишер Навоийнинг XVIII-XIX ғасрларда кўчирилган куллиёти, кўпгина қўлёзма девонлар ва баёзлар гопилди. 1962 йилда Нодим Намангонийдан мерос қолган кутубхонада шоира Нодиранинг тўлиқ девони сақланиб келгандиги маълум бўлди. Бу девон қўлёзмалар институти фондига олиниди ва нашр этилди. Наманганнинг ўтмиш шоирлари ва носирлари томонидан яратилган исарларнинг кўпгина асл нусхалари эидиликда Тошкент, Қўқон, Душанбе, Санкт-Петербург, Лондон, Париж, Дехли, Техрон ва бошқа

шахар тардаги құл ёзмалар ганжиналарыда сақланмоқда

Ёзма адабиет Наманганда күнде асрлардан боштаб ривож тола берди. Бу ердан үз ижодий успуби, үз овози ва созига эз бўлган кўплаб истеъдод соҳиблари етишиб чиқди. Улар сермазмун ва сержило засарлари билан адабиётимизни бойитдилар.

Қадимий Ахсикент шаҳри XII асрдаёқ Шарқнинг биринчи малик уш-шуароси Асириддин Ахсикотийни вояга етказди. Ўзбек мумтоз адабиётининг буюк намоендаси Мирзо Бобур, ноёб шеърий истеъдод соҳиби Бобораҳим Машраб, малик уш-шуаролик мақомига эришган яна бир стук шоир Фазлий шу ўлка фарзандларицир. Фозий, Нодир, Мажзуб ва бошқалар XVIII аср охири XIX аср биринчи ярмидаги адабиётининг кўзга тўринган вакиллариридир. XIX асрнинг иккинчи ярмида Нодим, Ибрат, Хилватий, Шавқий, Ҳайрат ва бошқа пешқадам шоирлардан иборат ижодкорлар дастаси Наманганда эътиборли бир адабий муҳитни тужудга келтирди. Бу муҳитдан баҳра олиб ижодий камолотга эришган Муҳаммадшариф Сўфизода Ўзбекистон сўз санъаткорлари орасида биринчи бўлиб Ҳалқ шоири фахрий унвонини олди.

Наманган адабий ҳаёти ҳамма вақт умумўзбек адабиётининг ажралмас, узвий бир қисми сифатида, бошқа ўлкаларларни адабий муҳиглар билан бөглиқ ҳолда ривожланиб келди. Бир бутун ўзбек адабиётни ўзбеклар диёрининг турли ўлкаларида юз кўрсатган адабий жараёнлар жамғанишидан ташкил топгандир.

Ҳар бир даврнинг үз сўзи, үз асарлари бор. Шу билан бирга, ҳар бир давр адиблари учун ўзларидан илгари ўтган устозлар мероси ижод ва маҳорат мактаби бўлди. Улар улуғ ўзбек шоирлари билан бир қаторда Шарқ адабиётининг, хусусан, форс-тохик адабиётининг улкан намояндлари ижодини қўнт билан ўргандилар. Ўзбек шоирлари үзона тиллари сингари форс тилида ҳам эркин ижод қилдилар. Улар зуллисонайн шоирлар эдилар.

Ушбу иш Наманган адабий ҳаётининг қадим асрлардан XX аср бошларигача бўлган даврлари тўғрисида, шу даврларда етишган яманганлик адибларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мавжуд манбаларга асосланиб маълумот беришни кўзда тутади. Ишда қадимги маданият едгорликларига, ҳалқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг ўша давр яманганлик адибларнинг тўхталиниади; IX-XVI асрлардаги маданий ва адабий жараёнга шарқ берилади, ўша замонларда яшаб ижод қилган бир қатор ёзувчиларнинг фаолиятларига оид маълумотлар келтирилади; XVII асрдан XIX асрнинг биринчи ярмigaча бўлган даврдаги адабий ҳаёт ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошидаги Наманган адабий муҳити кенгроқ тарзда тасвир қилинади.

ҚАДИМГИ ЗАМОҢЛАРДАН XVII АСРГАЧА БҮЛГАН ДАВРДА МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ ҲАЁТ

Қадимий маданият маскани. Фарғона — табиати гүзәл, қавоси мусаффо, сувлари сероб, ерлари унумдор, табиий бойликларга көн водий. Шу туфайли бу ерда энг қадимги даврлардан бошлаб инсонлар яшаб келгандар, чорвачилик ва цеҳқончилик билан шуғулланганлар Археологик қазилмалар бердамида бу ўлкадан ибтидой жамият ҳаётига оид кўпгина маълумотлар аниқланди. Айниқса, водийнинг шимолий қисмида — ҳозирги Намангандеки вилояти худудида жойлашган Ахсикент, Косон, Боб (Поп), Чуст шаҳарларида ўтказилган гадқиқот ишлари бу жойлар кўхна маданият ўчоқлари бўлганингини, Фарғона водийси Туронзаминнинг қадимий маданият масканларидан эканлигини тасдиқлайди.

Эрамиздан аввалги 138 йилда Фарғонага келган Хитой сайди Ҷан Цяннинг ёзишича, Фарғона ўша вақтларда ёқ обод мамлакат эди. Унда 70 га яқин катта-кичик шаҳарлар бўлган.

Сирдарё бўйига жойлашган Ахси (Ахсикат-Ахсикент) шаҳрининг кўхна тарихи милоддан аввалги III — II асрдан бошланади. Академик Я. Гуломов бошчилигида ўтказилган текширишлар унинг эрамиздан аввалги ва эрамизнинг III-IV асрларига тааллукли энг қадимги қисмини ҳамда кейинча юзага келган таркибларини аниқлади. Шаҳар маъдони уч қисмдан иборат эканлиги маълум бўлди: антик давр Ахсикенти, мўгуллар истилосигача бўлган давр Ахсикенти ва темурийлар даври Ахсикенти.

Ахсикент водийнинг йирик шаҳри ва пойтахти бўлиб кетган. 983 йилда форс тилида езилган “Худуд ул-олам” асарида “Ахсикент — Фарғонанинг пойтахти, амирнинг қароргоҳи, бу катта шаҳардир”, — дейилади. XII-XIII асрларда яшаган географ ва тарихчи олим Муҳаммад Нажим ал-Баҳрон “Жаҳоннома” асарида Фарғона вилоятининг пойтахти Ахсикент эканлигини айтиб, уни “ниҳоятда хушҳаво жой” деб таърифлайди.

Ахсикент шаҳри арк (Ўрда), шаҳристон (ички шаҳар) ва работ (тишқи шаҳар) қисмлардан ташкил топган. Работда турли хунармандчилик устаконналари, бозор, ҳаммом ва бошқа маънаний бинолар бўлган. Қўзилма вақтида бу ердан сопол кунгурду сирди сопол буюмлари, ҳұмлар, шиша идишлар, құнгурлар тар ѡсаган аматий санъат намуналари топилди.

Олтин, кумуш, мис тангалар, аёлларнинг тақинчоқлари, рўзгор буюмлари чиқди.

Бу шаҳардаги сувоқова иншооти айниқса диққатни тортади. Пишиқ фиштлардан маҳсус қувур ясад, шаҳарга сув олиб келингган.

Қораҳонийлар даврида пойтахт Ўзганга кўчган бўлса ҳам, Ахсикент иқтисодий-маданий марказ сифатидаги мавқеини сақлаб қолади.

XIII асрда ўлкага бостириб кирган мўғуллар бу шаҳарни ҳам ҳаробага айлантирадилар.

XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб Темурийлар даври Ахсикенти қад кўтарди. Темурийзода Умаршайх Мирзо (Бобур Мирзонинг отаси) учун бу шаҳарни пойтахт қилиб ташланди ва 1462-1494 йилларда у Фарғона вилоятини шу ерда туриб бошқарди. Умаршайх Мирзо 33 йиллик ҳукмронлиги даврида пойтахт Ахсида кўплаб қурилиш ва ободончилик ишларини амалга оширди. Шаҳар қўргонини мустақкамлади. Мамлакат марказида ишлаб чиқариш, савдо, илм ва маданият тараққий этди, шаҳар иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривож топа борди.

1620 йилда Ахсикент шаҳри жуда катта табиий оғатга учрайди: кучли зилзила натижасида шаҳар вайрон бўлади. Омон қолган аҳоли бошқа ёқларга кўчиб кетади.

Шимолий Фарғонада жойлашган қадимий, йирик ва обод шаҳарлардан яна бири Косондир. Косон милоддан аввалги III асрдан милодий V асргача бутун Фарғонанинг маркази бўлган. Афзблар истилосига қадар Косон шаҳри унинг ҳозирги ўрнидан юқоридаги Муғтепада жойлашган эди. Муғтепадан кўза, дастали пиёла, қилич, пичоқ, жез кўзгу каби рўзгор буюмлари топилган. Идишлар қизил, қора, ангоб билан тирнаб ҳошияланган экан. Буларнинг милоддан аввалги III-II асрларга мансублиги аниқланди.

Косон — баҳаво, дилкушо, серфайз жой. Қадим даврлардан бошлаб бу ерда одамлар ўтроқлашиб, турли хилдаги ҳунармандчилик билан шуғулланиб келганилар. Бинокор усталар мъеморлик обидаларини яратганлар. Уша вақтда Косонга қарашли бўлган Сафед Булон қишлоғида жаҳон аҳамиятига молик мъеморлик ёдгорликлари қад кўтарган. Бу мажмууга X аср охирларида қурилган “Шоҳ Фозил”, XVII аср охирларида қурилган “Бу Булон”, “Каллахона” мақбаралари ва бошқалар киради. “Шоҳ Фозил” мақбарасининг ички деворларига ниҳоятда дид билан чироғли нақшлар ишланган.

Ахсикент сингари Косонга, Сафед Булонга ҳам буюк соҳибқирон Амир Темурнинг қадами теккан. “Улуғ бобокалонимиз мўғулларга ёки Шарқий Туркистон ҳукмдори Қамариддинга қарши кураш пайтида, 1371-1385 йиллар

орасида Косонсойдан уч марта ўтганлар,— дейди тарих фанлари номзоди Т.Файзиев. — Бир ўтишларида Сафед Булон мақбарасининг нураб қолганлигини кўриб, уни қайта таъмиглашга фармон берганлар. Шундан сўнг Сафед Булон мақбараси қайта тикланган”.

Академик А.А.Асқаров раҳбарлигида Понда ўтказилган археологик қидирув ишлари натижасида Мунчоқтепадан кўхна асрларга оид ёдгорликлар топилди. Бу ердаги сағаналарни очиш орқали қадимги аждодларнинг ҳаёт тарзи, машғулоти, кийим-кечаги ҳакида маълумот олинди. Кийимлар ипакдан, пахтадан, жундан тайёрланган. Вафот қилганларни махсус тэбутдза иш қуроллари, шахсий буюмлари билағ бирга қабрга қўйганлар. Мусиқачи ёнидан чиқкан 1500 йил аввалги қўшнай ҳозиргидан фарқ қилас экан. Этикдўз тобутига махси қолипи билан пичоқ жойланган. Булардан маълум бўладики, илк ўрта асрларда (V-VII асрларда) ипак, пахта, жун ишлаб чиқарувчи марказлар бўлган, тўқимачилик, кўнчилик, кулолчилик, пойабзаличик, дурадгорлик, мусиқа асбоблари ясаш, заргарлик каби ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ривожланган. Бу ердан VI-VII асрга оид танглар, ноёб хум, будда ҳайкалчаси ҳам топилди.

Академик Т.Қори-Ниёзий “Улуғбек ва унинг мероси” асарида: “...археологик қазилмалар шуни кўрсатадики, мазкур топилмалар эрамиздан аввалги иккимингинчи йиллар ўртасига оид бўлиб, Чуст аҳолиси ўша замонларда тараққиётнинг олий даражасида бўлган”, — деб ёзди. Демак, бундан уч-уч ярим минг йиллар муқаддам ҳам Чустда ҳунармандчилик тараққий этган, ундан кейинги даврларда яна ривож топа борган.

Наманганни XVII аср ўрталарига келиб шаҳарга айланган, деган фикр юради. Аммо археологик қазиш пайтида олинган ашёвий далиллар унинг бундан қўп асрлар илгари шаҳар сифатида таркиб топганини кўрсатади. Наманган X асрда ёк ҳунармандчилиги ривожланган шаҳар бўлган. Қораҳонийлар салтанатининг асосчиси Султон Сотуқ Бўғроҳон даврида — X асрда яшаган Аҳмад бин Саъдиддиннинг “Тазкираи Бўғроҳоний” номли асарида: “Жомеъ Аҳмад бин Саъдиддийн ал-Ўзганий, ан-Намангоний” (“Авват ўзганлик, сўнгра наманганлик Саъдиддийн ўғли Аҳмаднинг тўплами”) деган сўзлар ёзилган.

1620 йили Ахсикентда қаттиқ зилзиладан кейин вайронага айланган шаҳар аҳолисининг кўчилиги Наманганга кўчиб келади.

Умуман, олимларимиз олиб борган тадқиқотлар юқорида эслаб ўтилган шаҳарларда қадим замонлардан бошлаб ишлаб чиқариш ва ҳунармандчилик маданияти юқори даражада

бўлганлиги, ўлкада булар билан боғлиқ дедқончилик. боғдорчиллиқ, пиллачилик, маъдан қазиш, савдо-сотик ва бошқа соҳалар ривож топганлигини тасдиқлайди. Фарб ва Шарқни бир-бирига боғловчи Буюк ипак йўлиниң шу воҳадан, юқорида зикр этилган шаҳарлардан ўтганлиги вилоятнинг иқтисодий ва маданий тараққиётни учун муҳим аҳамиятга молик бўлган.

Фарғона водийси ҳалқи — бунёдкорлик ва меқнатсеварликдагига эмас, мардлик ва эркпарварлиқда ҳам донг таратган ҳалқ. У ўтмишда шундайнига ёки водий орқали юриш қилган босқинчиларга қалқон бўлиб турган. Мёдениялик Александр ҳам, арабистонлик Қутайба ҳам, мўғул Чингизхон ҳам шу ўлкада қаттиқ зарбага учраганлар.

Туркий ҳалқлар жуда қадим даврлардан бошлаб ўз ёзувларига эга бўлганларки, бу уларниң юксак маданиятидан шаҳодат беради.

Алифболи ёзув туркий ҳалқлар орасида бундан 2500 йиллар аввал юзага келган. Бу ёзувнинг обидатари Фарғона водийсидан, Талас дарёси атрофидан, Қашқадарё воҳасидан, Дон, Кубань дарёлари ҳавзасидан, Кавказ тоғи ёнбағирларидан топилди. Шунчалик кенг худудда тарқалганлигига қарамай, туркий ёзувнда умумий имло қондаларига амал қилинган.

Қадимги аждодларимизнинг буюк кашфиётни бўлмиш туркий ёзув кўп асрлар давомида уларга самарали хизмат қилди. Араб истилосининг бўронли ҳодисалари жараённада туркий ҳалқларнинг кўлгина ёзма ёдгорликлари йўқ бўлиб кетди. Маҳаллий ёзув ўрнига араб алифбоси жорий этилди.

Ёзув маданияти, умуман маънавий-маданий тараққиётнинг ривожида ҳам воҳаининг Ахсикент, Косон, Поп (Боб), Чуст, Наманган шаҳарлари муҳим ўрин тутдилар.

Олимлар ва фозиллар ватани.

Наманган воҳаси кўплаб олимлар, орифлар, фозилларни дунёга келтирди ва вояга етказди. Бугун Туркистон заминидаги IX-XII асрларда юзага келган илк уйғониш даврида Хоразмий, Беруний, Ибни Сино, Форобий ва бошқа улуғ олимлар қаторида Фарғона водийсидан, жумладан, Наманган воҳасидан ҳам жаҳон фанни ривожига катта қисса қўшган алломалар етишиб чиқди.

Аҳмад Фарғоний номи билан машҳур бўлган буюк астроном, математик ва географ олим Абул Аббос Аҳмад ибн Мұхаммад ибн Қасир (Қодир) ал-Фарғоний IX асрининг бошларида вилоят маркази — Ахсида туғилади. Дунёвий илмларни эгаллаб, камолотта эрнандиши. Шарқда уни Ҳосиб (математик), Оврупода Азберијанус деб атайдитир. Олим фалакиёт, риёзиёт ва жуғроғият дониё асарлари билан шу фанлар тараққиётига катта ҳисс қўшди. Бу асарлар кейинги

даврлар олимлари учун құлланма бўлиб қолди:

Аҳмад Фарғоний Бағдодіа бориб, у ерда ташкил топган “Байт ул хикма” (“Билимлар уйи”) — ўша давр академиясида илмий иш олиб борди. Расадхона қурилишини, кейин унинг ишларини бошқарди. қатор илмий асарлар яратди. Булар: “Китоб ал-ҳаракат ас-самовия ва жавоми илм ан-нужум” (“Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб”), астрологияга доир, Ой ҳаракати пайтидаги вакътларни ўрганиш тўғрисидаги “Етти иқлим ҳисоби” номли ва бошқа китоблардир. Ал-Фарғонийшинг Ёрнинг думалоқлигини исботловчӣ далиллари асрлардан буён ўз илмий қимматини сақлаб келади. Бир қанча юонон олимларининг асарларини у арабчага таржима қилган.

Ал-Фарғоний 861 йилда вафот этади.

Буюк олим Аҳмад Фарғоний яратган асарларни ўша вакътларлаёқ Шарқ олимлари юқори баҳолагантар. Унинг китоблари XI асрдан Оврупода лотин тилига таржима қилина бошланган. Олим илмий асарларининг қўл ёзмалари Оврупо кутубхоналарида сақланади.

Х асрда Поп шаҳридан улуғ шайх ва донишманд Умар Боб Фарғоний етишиб чиқди. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида IX-X асрларда Туркистонда ўтган мутасаввуфлар ҳақида хабар берар экан, бу зотнинг номини ҳам тилга олади.

Аҳмад бин Сайдиддин Ўзгандий ан-Наманғоний 30 бобдан иборат “Таэкираи Бўғрахоний” асарини ёзиб, бунда увайсия тариқатидаги шайхларнинг таржимаси холини акс эттирган. Форсча ёзилган бу асарни кейинчалик Муҳаммад Ниёз Қошғарий туркни тилга таржима қилган. Асарнинг бешта қўл ёзма нусхаси ЎзР ФА шарқшунослик институтида сақланади.

XVI асрнинг биринчи ярмида яшаған Сайфиддин Аҳсикотий йирик тарихшунос олим бўлиб, унинг “Мажмӯъ ат-таворих” (“Тарихлар мажмуаси”), “Түҳфат ут-таворихи ҳоний” (“Ҳонининг тарихлари түҳфаси”), “Насабномайи ўзбек” (“Ўзбеклар наسابномаси”) ва бошқа асарлари муҳим илмий қимматга эгадир.

Водийнинг яна бир йирик шаҳри Косеъ (Косонсой) кўпгина олимлар, хаттотлар, адаблар ва санъаткорларни етишириб берган.

Абу Бакр Косоний XIII асрда яшаб ижод қилган таниқли олим ва шоир эди. У фиқҳ илмига, тасаввуфга онд асарлар ёзган, шеърий ижод билан шуғулланган.

Маҳдуми Аъзам номи ҳалқ орасида маълум ва машҳур. Косон шаҳрида туғилиб ўсан Маҳдуми Аъзам -- Сайнид Аҳмади ибн Мавлоно Жалолиддин Ҳожагий Косоний (1461-1542)

тариқат шуҳратини бутун ислом дунёсига ёйган нуктадон мутасаввуф олимдир. Нақшбандий тариқатининг буюк вакили бўлган, диний-маърифий ва маданий-ижтимоий ҳаётда етакчи ўрин эталлаган бу зот тасаввуф, ахлоқ-одобга доир ўттизга яқин асар ёзган. Айниқса, “Зубдат ус-Соликин ва Таъбият ус-Солотин” асари бу кишининг инсон маънавий олами бойишига жуда катта ҳисса қўшган салоҳият, қувван ҳофиза ва билим эгаси бўлганлигини кўрсатади.

Маҳдуми Аъзам XVI асрнинг 30-йиллари охирида Миёнкол ҳокими таклифи билан Косонсойдан Самарқандга бориб, Даҳбед қишлоғида макон қилган ва даҳбедий хожалар шажарасига асос солган. 1542 йилда шу ерда вафот этган.

Бир қанча ҳукмдорлар, жумладан, Бобур Мирзо бу зотни ўзларига пир ҳисоблаганлар. Маҳдуми Аъзамнинг халифа-шогирдлари ҳам улуғлика эришганлар. Жумладан, Мавлоно Лутфулло Чустий (XV-XVI аср) нақшбандий тариқатининг иирик вакили мақомига етади. Қашқарда пешволик қилган Ҳидоятулло Офоқ Ҳожа (1625-1694) Маҳдум Аъзамнинг эвараларидан эди.

Косонсойлик Сайд Мұҳаммад Тоҳир ибн Абдул Қосим машҳур табиатшунос ва географ олим бўлиб етишган. “Ажойибот ат-табоқат” (Минтақалар ажойиботлари) асарида у 1620 йилда ўзи кузатган Ахсикент зилзиласининг даҳшатли сқибатларини тасвирлайди.

Маъдумки, бадиий сўз санъатининг қадимий ва узоқ тарихи ҳалқ оғзаки ижодидан бошланади. Оғзаки адабиёт ёдіорликлари бизгача айрим манбалар орқали ёки оғиздан-оғизга қўчиб етиб келган. Ҳалқ донолигининг бу нодир бойликлари орасида турк уруғлари, қабилаларининг ибтидоий турмуши ва дунёқарашидан хабар берувчи асарлар бор.

Туркий ҳалқлар яшаган турли ўлкаларда юзага келган асотирлар, ривоятлар, афсоналар, эртаклар, қўшиқлар, достонлар, қаҳрамонлик эпослари, ҳалқ оғзаки ижодининг бошқа обидалари шу ҳалқларнинг умумий мулкидир. Шу билан бирга, бевосита Фарғона водийсида вужудга келиб, кейин бошқа ўлкаларга тәрқалган оғзаки ижод намуналари талайгина. Булар орасида Намангандага яратилган қўшиқлар, асотирлар, эртаклар, достонлар кўп.

Ҳалқ яратган, эл-юрт айтиб келган қўшиқлар турли даврларга мансуб бўлиб, утарда ҳамет ва меҳнат, қаҳрамонлик ва жасорат, муҳаббат дарди ва армонлари, маросим ва ўсингилар ҳақида куйланади. Эртаклар, асотирлар, достонларда тасвир

қилингани мифик ҳодисалар, ҳар турдаги урф-одатлар ва маросимлар қадимги ота-боболарнинг турмуши ва курашини акс эттиради.

Фарғона водийсида яратилган асотирларнинг бирида кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамон Эрхубби тасвири намоён қилинади.

Одамлар дарёдан ўтганда Эрхуббининг мададкор бўлишини тилаганлар. Наманган эртакчиларидан ёзб олинган “Сирли шамчироқ” асарида нопоклик ва қаллобликнинг маҳв этилиши, эзгу ният ва ҳалолликнинг ғалабаси акслантирилган. “Ота васияти” эртагида баҳт қалити меҳнатда эканлиги ифода қилинади. “Ёрилтош”да ўз эрки ва ҳөҳинини ҳимоя қилишга бел боғлаган қиз тасвириланади.

“Қадим замонда, Чуст томонда бир камбағал чўпон бўлган экан”. — деб бошланади севги ҳақидаги эртакларнинг бири. “Мұхабbat қудрати” эртагидаги воқеалар Нанай ва Кўксаройда кечади. Машҳур “Тоҳир ва Зуҳра” эртаги Аҳси шаҳри билан боғлаб нақл этилади. Тоҳир ва Зуҳраларни Аҳсикент фарзандлари, Зуҳранинг отасини шу вилоят хони, Тоҳир оқизилган дарёни Сирдарё деб кўрсатилади.

Шаҳар ва қишлоқларнинг, зиёраттоҳ ва қадамжоларнинг барпо бўлиши ва номланиши билан боғлиқ асотир, ривоят ва афсоналар мавжуд. Асотирлардан бирида ривоят қилинишича, қадим замонларда Наманган худудини эгаллаган бир подшоҳ Войсилқиронга кетаётib, хушҳаво ва хушманзара бир жойни кўрибди. Бу ерда тўрт қизи учун тўрт тепа бунёд қилишни буюрибди. Тўрт тепа устига тўрт тахт қурдириб, уларга қизларини ўтказибди. Шундан кейин бу ернинг номи Чортоқ бўлиб қолган экан.

Янгиқўрғон, Учқўрғон, Чоштепа, Короскон ва бошқа мавзелар тўғрисидаги асотир ва ривоятларда ҳам шу жойлар, уларнинг номи ва тарихи билан алоқадор воқеа-ҳодисалар тилга олинади.

Халқимиз ўз донишманд фарзанди Заҳириддин Мұҳаммад Бобур ҳақида ажойиб асотир ва ривоятлар яратган. Уларда Бобурнинг довюраклиги, нозик таъблиги, донолиги ва бошқа фазилатлари мароқли тасвири қилинади “Бобурлақаби”, “Бобур ва кабутар”, “Ғазал ва’қилич”, “Бир ғазал шаҳар олибди”, “Ақл ёшда эмас, бошда экан” каби асотирлар Бобур шахсиятидаги асосий хусусиятларни ёрқин акс эттиради. “Бобурлақаби” асотирида ҳикоя қилинишича, Фарғона ҳукмдорининг ўғли Заҳириддин Мұҳаммад болалик вақтида отаси билан шикорга чиққан чоғи чангальзорда адашиб қолиб, йўлбарс форига дуч келади. Форда тунаб йўлбарсчалар билан иноқлашиб кетади. Она йўлбарс ҳам унга даҳт қилмайди. Отаси ўғлини ўша

гордан тонади. Шундан кейин унга Бобур /Йулбарс/ лақабини берадилар.

“Мирзо Бобур ёшлигидан зийрак бола булиб үсибди, — дейилади “Бобур ва кабутар” асотирида. — Кунлардан бир кун Умаршайх сарой айёнлари билан қасрда үлтирган экан, бир кабутар учиб келиб, айвон пештоқига құнибди-да, “құлу-құлу-қу-лу” қылаверибди. Умаршайх айёнларидан: “Кабутар не дейдур?” — деб сұраб қолибди. Айёнлар: “қыличларни қіндән суғурмоқ керак, дейдур”, деб жавоб бернишибди. Бобур эса: “Йүқ, кабутар уңдай демайдур. У қовун сайлига чакирибдур. Жонивор хашабар келтирибдур”, — дебди. Кабутарни тутиб келинса, ҳақиқатан, унинг оғецида қовун сайлига чорловчи хат бор экан. Бу асости Мирзо Бобурнинг болаликданоқ ақлли, фаросатлы бұлиб үсгалығини күрсатиши билан бирга, халқимизнинг урушға қарши кайфияти, тинч ҳаётта интилишини, әзгулик ҳақидаги орзу-ниятини ифода қиласы.

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёттінің вужудға келиши учун заман бұлды. Ёзма адабиёт турлі жанрларда тараққий эта борди.

Воҳамиз адіблари ўтмиш давр тарихий воқеаларі түғрисінде насыр һәм назмий асарлар яратғанлар. Шундай асарлардан бири “Сафед Булон” қиссасидір. Бу асарда гаройиб ҳодисалар, ажойиб саргузаштлар қизиқарлы тарзда ҳикоя құлиниади. Қисса Наманғаннинг шимолидаги ерларда VII-VIII асрларда ислом байресі остида содир бұлған жиҳод һәм унда 11 лок бұлғанлар қисметини, канизак Биби Булоннинг ҳиммати һәм жасоратини назмий баен этади. Аслида араб тилинде ёзілған бу асарни шоир Хўжандий форс тилиге үгирған. Шулар ассоцида маҳаллий шоирлардан бири үзбекча достон ёзған. Кейиннә Наманған атрофида яшаб ижод қылған шоир Шоҳ Ҳаким Ҳолис бу ишга қўл уради. Унинг ёзишича, аввалги достон муаллифининг назмда уқуви камроқ бўлиб, асарнинг кириш қисмидә ўз узрини айтған экан. Шоир Ҳолис бу достондан фойдаланиб, ўша мавзуда янги бир асар ижод қиласы.

“Сафед Булон” ёки “Газотномаи Шоҳ Жарир” деб аталадиган ушбу достонда Шоҳ Жарирнинг Арабистондан “Фарғонага юзланғонлари”, “Қубо шаҳрига келғонлари”, “Қубодин Ахсиға равона бўлғонлари”, Косон ҳокими Ихшидни таслим қилиш мақсадида “Чандавуллардин Косонға элчи киргизғонлари” (шу каби сарлавҳалар остида) алоҳида бобтарда ҳикоя құлиниади. Шоҳ Жарир томонидан Косон ҳокимига юборилған номада, жумладан, шундай дейилігап эли:

Мусулмон бўл қилиб динни сарафroz,
Йўқ эрса қил уруш йўлини оғоз.
Бу Косон бўлмағай ҳаргизда Косон,
Бўлурсан ҳам ўзинг ер бирла яксон.

Кўп сонли, яхши қуролланган араб лашкарларига ҳозирча
бас келолмаслигига ақли етган Ихшид ҳийла ва тадбир йўлини
куради. Аввал уларнинг шартларини қабул қилгандай бўлади,
сўнгра Виқор ҳокими Корвонбас билан тил бириктиради. Араб
қўшини тўпланган жойни уларнинг аскарлари куршаб олади:

Ушал тун муғлар тоғнинг барини,
Келиб куршодилар атрофларини.
Булар ҳам саф уруб, жанг бўлди қойим,
Кўрап бўлсанг қиёмат бўлди қойим.

Ихшидинг иккинчи қароргоҳи — Заркент атрофида бўлган
бу қагтиқ жангда истом лашкарларидан кўп минг киши ҳалок
бўлади. Шоҳ Жарир талофат кўрган оз сонли қўшини билан
аввал Ахсига чекинади, сўнгра Мадинага қайтиб кетади.
Кейинги бобларда “Биби Булон каллаларни ювиб офтобдек
яшнагонлари”, Шоҳ Жарир ўғли Шоҳ Фозилнинг онаси Баби
Убайда билан бу срларга яна қайтиб келғанилиги, Косонда унга
заҳар бериб ҳалок этилганлиги воқеалари ҳикоя қилинади.

Достон маснавий йўлида, содда ва ғавон тилда ёзилган.

Асарга шоир унинг руҳига мос, воқеалар баёни билан
уйғуналашиб кетадиган бир қанча газал ва мухаммасларини ҳам
киритади. Адид таъкидлашича:

Газални ўқуса ҳар ерда доим,
Кишини кўнгли ҳам бўлғай мулойим.

“Сафед Булон” қиссасини нашрга тайёрлаган Т.Набиев,
М.Ҳасанийлар (“Хазина”, 1994) шоир Холиснинг яна тўққизта
шеърий достони мавжудлигини аниқлаганлар. Бу достонлар
истом ақидаларини тарғиб қилишга бағишланган.

Кейинча адид Исҳоқхон Ибрат ҳам “Фарғона тарихи”
китобида “Сафед Булон” қиссасида баён қилинган воқеаларга
тўхталиб ўтади. “Сафед Булон” достонини кўзда тутиб, “Шоҳ
Жарир тарихидан назм экан, ани биз нашран ифшо қилдук, —
дейди у, — бу китоб Фарғонада кўпдур, хусус, Косонда кўбдур,
на учунки, майдони муқораба ул ерда бўлган..”

Илк уйғониш даври — IX-XII асрлар бадний адабистининг
юксалиш даври бўлди. Бу асрларда айниқса Ахсикент шаҳридан
сўз санъатининг қатор йирик намояндалари етишиб чиқдилар.

Маркази Ахсикент бўлган Наманган адабий муҳити шаклланди ва ривожлана борди.

Ўша даврнинг машҳур шоир ва адібларидан бири Абу Рашод Ахсикатий (Аҳмад ибн қосим Ахсикатий — 1073-1134)дир. У котиб. тилшунос ва тарихшунос олим ҳам эди.

Абу Рашод аввал Ахсикентда ўқиди, кейин Марвда билим олади. Султон девонида муншийлик қиласи. У “Китоб фи қавлиҳим” (“Уларнинг сўзлари ҳақида китоб”), “Китоб уз-заводи” (“Қўшимчалар китоби”), “Китоб фит-тариҳ” (“Тарих китоби”) каби асарларнинг муаллифидир.

Аҳмад Ахсикатий форсча шеърлардан иборат девон тузган. У ўз шеърларида ўлканинг сафоли табиати ва ундан олган кайфиятини жўшиб куйлади. Шоир “Зул фазоил” (“Фазилатлар соҳиби”) лақаби билан шудрат қозонган. Араб шоири Ас-Саъмоний уни: “Ал-Ахсикатий адаб ва фозил, лугат ва наҳв илмида жуда моҳир ва насрда пешқадам эди”, - деб таърифлайди.

Шоирнинг укаси Абул Вафо Муҳаммад ибн ал-Қосим Ахсикатий эса “Зул маноқиб” (“Яхши хислатлар соҳиби”), лақабига эга бўлган адаб ва олим эди (1126 йилда вафот қилган).

Бу ака-укаларнинг устози, Ахсикат мадрасаларидан бирининг мударриси Абул Қосим Маҳмуд ибн Муҳаммад ас-Сүфий Ахсикатий X асрнинг йирик олими, илоҳиёт, адабиёт ва тарих фанларининг мутахассиси бўлган.

Ўша даврларнинг довруқли шоирларидан яна бири Сайфиддин Муҳаммад Фарғонийдир. Сайфиддин Муҳаммад XIII асрнинг 20-йилларида Ахсикентда туғилади. Шу шаҳарда мадраса таълимни олади. Шеъриятдаги истеъододи билан эл орасида тез танилади. XIII асрнинг ўрталарига келиб, шаҳарни мўғул босқинчилари эгаллаб олгач, ноилож юртдан бош олиб чиқиб кетади. 1262-1284 йилларда Табризда яшайди. 90-йиллардан XIV аср бошларигача Туркияning Оқсаной шаҳрида истиқомат қиласи. “Шайхлар шайхи” унвонига эга бўлади. Талминан 1308-1310 йилларда вафот этади.

Шоирнинг девони 10 минг 500 мисрали шеърлардан иборат. Бу девонининг уч нусхаси Туркия кутубхоналарида сақланади.

Тоҳир Ахсикатий, Муҳаммад Ахсикатий ижодий фаолиятларини она шаҳарларида бошлаб, Хоразмда давом эттирилар.

Буюк шоир ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг болалик йиллари Ахсикент шаҳрида ўтган. Воҳанинг шаҳарлари ва жаннатмакон қишлоқларида Мирзо Бобурнинг йигитлик нафаси уфуриб туради.

Ахсикентлик Мавлоно Поянда Охунд ва Мавлоно

Важхийлар XVI асрнинг кўзга кўринган шоирларидан эдилар.
Кўпгина баёзларда бу ижодкорларнинг шеърлари учрайди.

АСИРУДДИН АХСИКАТИЙ

Абдулфазл Мұҳаммад Тоҳир Асируддин Ахсикатий XII асрда Ахси шаҳридан етишган етук ўзбек шоири, илк Уйғониш даври адабиётининг йирик вакилидир.

Асируддин Ахсикатий ҳақида Мұҳаммад Ровандий (XII аср), Мұҳаммад Авфий (XII аср), Таҳиддин Коший (XIV аср), Давлатшоқ Самарқандий (XV аср) ва бошқа тазкираనавис ва тарихчи олимлар маълумот берадилар.

Бўлажак атоқли шоир Асируддин Ахсикатий 1108-1110 (ҳижрий 502-504) йилларда Ахсикатда дунёга келди. Унинг болалиги ва илк ўқиши йиллари шу шаҳарда ўтди.

Шундан кейин у билимини ошириш учун ўша даврнинг йирик илм марказлари бўлган Балх шаҳрига, сўнгра Ҳирот ва Марв шаҳарларига боради. Асируддин бу ерларда, айниқса салжуқийлар салтанатининг маркази, фан, маданият ва адабиёт ривож топган шаҳар Марвда риёзиёт, тиббиёт, кимё, илми нужум, фалсафа ва бошқа фанларни ўрганади. Адабиётдан билим ва малакаларини оширади. Шеърий ижод билан мунтазам шуғуллана боради.

1156 йилда Султон Санжарга қарши кўчманчи ўғуз қабилалари қўзғалон кўтарадилар. Еу қўзғалон тож-тахт учун курашлар билан қўшилиб кетади. Юрт ғоят нотинч бўлиб қолгач, Асируддин Ҳуросондан чиқиб кетишга мажбур бўлади ва Ажам Ироқи (Гарбий Эрон)га йўл олади. Йўлда у қароқчилар талонига учрайди. Мушкул ҳолга тушган шоир Ажам Ироқи ва Озарбайжон ҳукмдорлари саройига хизматга киради.

Асируддининг бундан кейинги қирқ йиллик ҳаёти ўша жойларда кечди. Рай, Ҳамадон, Исфахон, Табриз, Шервон, Зангон, Кўхиистон, Ганжа, Халхол, Нишонпур каби шаҳарларда бўлди. Олимлар, фозиллар ва шоирлар сухбатидан баҳра олди. Дилрабо шеърлари билан муҳлислар эътиборини қозонди, эларо кенг довруғ таратди.

Айниқса, Салжуқий ҳукмдорлардан Кўзил Арслон даврида шоирнинг юксак истеъдоди муносаб қадрланди. Унга Малик уш-шуаро (Шоирлар шохи) ва Амири шустро (Шоирлар амири) унвонлари берилди. Ўзбек шоири Асируддин Ахсикатий шарқда биринчи бўлиб мана шундай юксак мақомга етди.

Аммо Султоннинг Асируддинга қылган илтифотлари, шоир шуҳратининг орта бориши ҳасадгўйларнинг ичини тирнайди. Шуларнинг фитиаси билан у саройдан четлаштирилади. Шоир ночор аҳволга тушуб колади. Узлагда сўфиёна ҳаёт кечиради.

17 260480
Анзоров

Ватанидан узоқда гоҳ ардоқда, гоҳ хорлиқда умр ўтказган, кўп иссиқ-сөвук кунларни бошидан кечирган шоир доимо она диёри ёди билан яшайди, уни қўмсаб, соғйиб шеърлар бигади. Лекин касалҳол бўлиб қолган адаб ўз туғилиб ўсган шаҳрига қайтиб келолмайди. 1196-1198 (ҳижрий 593-595) йилларда Жанубий Озарбайжоннинг Халхол шаҳрида вафот этади.

Асируддин Ахсикатийдан бой ва ранг-баранг ижодий мерос қолган. Унинг девони 13 минг мисрадан ортиқроқ шеърни ўз ичига олади. Шоир девонини 1313 йилда котиб Абдулмўъмин ал-Улавий Коший кўчирган 1920 (ҳижрий 1337) йилда Эронда бўдевон тўлалигича нашр қилинган. Асируддин девонининг нусхалари Лондон, Берлин, Төхрон, Душанбе шаҳарларининг кутубхоналарида сақлаҳмоқда.

Шоир Асируддин маҳорати олимлар, шоирлар, мутафаккирларнинг дикқатини жалб қилиб келган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкирот уш-шуаро” асарида Асируддин Ахсикатий бадиий сўзининг қимматини белгилаб бундай ёзади: “Донишманд ва фозил киши эрмиш. Сўзамолликда олий мартағага зга эрди... Фазл эгалари Асируддининг шоирлигига тан берар эдилар... Асируддин сўзни... донишмандона айтар эди...” Буюк сўз усталари Алишер Навоий, Заҳириддин Мұхаммад Бобурлар ҳам шоир ижодига юқори баҳо берганлар.

Тадқиқотчилардан Садриддин Айний, Шариф Ҳусанзода, Расул Ҳодизода, Шафақ, Забеҳулло Сафо ва бошқалар шоир шеърияти юзасидан илмий ишлар яратганлар.

Асируддин Ахсикатий форс тилида ижод қўлган. Шоирнинг девони икки юздан ортиқ ғазал, юздан ортиқ қасида, кўпгина таржебанд. қитъа, рубоий ва муфрадотларни ўзига жамлаган.

Шоир ғазалларида муҳаббат, меҳру вафо, одамийлик, дўстлик, одиллик, инсофилик, ҳалоллик, имон-эътиқод ва бошқа ахлоқий сифатлар улуғланади, табиат таровати тараннум этилади. Шу билан бирга, сўфийлик руҳида, нафси тийиш, қаноатли бўлишни, тарки дунёчиликни тарғиб қилувчи ғазаллар ёзган. Қуйидаги икки байт унинг шу руҳдаги ғазалидан намунаидир.

Таржимаси:

Сен муриду нафс сенга пешвоми, эй кўркам ақл?

Чунки гоҳ Тўғрул, гоқи Тўғон қошинда сен мудом.

Қув хаёлингдан таъмагирлик феълини, Асир,

Айла пок хулқингни мадқ айтмоқ балосидан тамом.

Шоир ўз шеърларида шоҳларни инсоф-адолатга чақиради, ҳалқининг ғам-андуҳларига ҳамддардлик билдиради:

Чун фалак сина пуроташ дорад,
Ҳар ки зеро фалаки ғаддор аст.
Холи айём чаро мунқалиб аст,
Майли гардун чу ба як қинчор аст.

Таржимаси:

Фалакнинң сийнаси оташга тұла,
Остидагилар-чи, мунофиқ, ғаддор.
Олам иши нега бетайин, чала,
Чун гардун майлидир нұқул алам-зор.

Адиб ҳұммодорларга бағишлиб қасидалар ёзған бұлса ҳам,
бу қасидаларда мамлакат ва халқ ақвонини рүй-рост тасвирлаб
беради, ҳаёт ва инсон ҳақида атрофлича фикр юритади.

Асирулдиннинг рубоййлари ва қитъалари фалсафий
мушоҳадаларга бой.

БОБУР (1483-1530)

Заҳириддин Мұхаммад Бобур ўзбек мұмтоз адабиётининг
энг пәрлоқ сиймоларидан, жағон адабиётининг атоқли
намояндаларидан бири, улуғ шоир ва носир, заковатли олим,
атоқлы давлат арбоби ва йирик саркардадир.

Бобур қысқа ва машаққатлы ҳаёти давомида ғоят баракали
ижод қилди. Үнинг шеърлари ва машхур “Бобурнома” асари
ўзбек адабиёти тараққиётига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди.
Бобур аruzga бағишлиб “Мухтасар”, иқтисод-
ҳуқуқшуносликка, диний масалаларга доир “Мубайин”
номли, адабиёт ва санъатга, илм-фанинг турли соҳаларига оид
“Мусиқий илми”, “Ҳарб иши” каби асарлар яратди. “Хатти
Бобурий” деб юритиладиган содда, қулай алифбо кашф этди.
Таржималар қилди.

Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида, энг аввало,
“Бобурнома” асари қимматли маълумот беради. Шунингдек,
Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Гулбаданбегимнинг
“Ҳумоюннома” асарларида унинг ҳаёти ва ижодига оид
маълумотлар ва фикрлар мавжуд.

Адибнинг адабий ва илмий меросига қизиқиш Ҳиндистон
ва Эронда, кейинча Фарбий Оврупо ва Русияда кучая борди.
Асарлари ўрганилди ва нашр қилинди.

Ўзбек адабиётшунослигига Бобур ҳақидағи биринчи йирик
тадқиқот иши таниқли олим Ҳ.Ёқубовнинг 1941 йилда чоп
этилган “Бобур” рисоласидир. Турли фан намояндалари:

Е.Э.Бертельс, Я.Фуломов, М.Шайхзода, Ҳ.Сулаймонов, П.Шамсиев, В.Зоҳидов, А.Қаюмов, С.Алиев, С.Азимжонова, Б.Валихўжаев, А.Абдуғафуров, С.Хасан, С.Жамолов, Ҳ.Назарова ва бошқалар Бобур мероси юзасидан тадқиқот ишлари олиб бордилар, қатор илмий мақолалар, китоблар ёздилар.

Бобуршуносларнинг саъй-ҳаракатлари билан Бобурнинг девонлари, “Бобурнома” асари бир неча маротаба нашр этилди. Адабиётшунос А.Абдуғафуровнинг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафтагомаси 1983 йил 18 март сонида босилган “Бобир эмас, Бобур” мақоласи туфайли шоир тахаллусининг асл шакли тикланди.

Ҳиндистоннинг биринчи бош вазири Жавоҳарлал Неру Бобурнинг шахсий сифатлари ва хизматларини жуда юқори баҳолаган. “Ҳиндистоннинг қашф этилиши” ва “Жаҳон тарихига бир назар” асарларида у ёзди: “Бобур — дилбар шахс, уйғоним даврининг түпик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, дилбар шахслардан бири эди. Унда мазҳабий таассубдан, қолоқлик ва қисқа фикрликдан асар ҳам йўғ; эди... Бобур санъат ва адабиётни қўллаб-қувватлаган, кишилардандир”.

Янги Дедлидаги мислий музейнинг мутасаддиси П.Н.Панд “Бобурнома” тўғрисидаги мақоласида Бобурнинг шерюраклиги, теран ақти, чексиз билими, юксак бадиий диди ва бошқа фазилатларини қалб ҳарорати билан таъриф-тафсиф қўлади:

“Бобур исми “шер” маъносини англатиб, ўзи ҳам исми жисемига монаанд киши бўлган, келишган қадди-қомати ва бениҳоя кучлилигидан ташқари довюракликда, эпчилликда, чаққонликда унинг олдига тушадигани топилмаган, унчамунча қийинчиликларни писанд этмаган, айниқса, шикорбозлилк бобида чинакам шер бўлиб кетган... Унинг ширали тил, оҳангдор вази билан битилган таржимаи холи (“Бобурнома”)ни ўқир экансиз, муаллиф бадиий дидининг нақадар нозиклиги, ақл-заковати теранлиги, билими нақадар чексизлигининг тувоҳи бўласиз. Бобур табиатни ва базму жамшидларни жонидан яхши кўрган. Айниқса, тоғларни, дарёларни, боғларни, яловвларни кўрганда завқ-шавқи туғен уриб, мисоли булбулигўё бўлиб кетган... Сўзамол нотиқ, истеъоддли саркарда, ор-номуси кучли инсон бўлган”.

Ҳиндистонлик ва покистонликлар ўзбек халқининг бу улуғ фарғандини Фирдавсмакон деб атайдилар.

Заҳирилдин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Фарғона вилоятининг пойтахти Ахси (Ахсикент) шаҳрида

темурийзода Умаршайх Мирзо оиласида дунёга келади.

Отаси Умаршайх Мирзо — Моварауннаҳр ҳукмдори Абу Сайд Мирзонинг ўғли. Абу Сайд уни 1462 йилда — 7 ёшида Фарғона таҳтига ўтказган, вилоят пойтахти қилиб Аҳсини танлаган. Сирдаре бўйига жойлашган бу қадимий шаҳар Умаршайх Мирzonинг доимий қароргоҳи бўлиб, у оиласи ва аркони давлати билан шу марказий шаҳарда яшарди. “Бобурнома”да ҳам: “Умаршайх Мирзо муни пойтахт қилиб эди”, — дейилади.

Бобурнинг Аҳси шаҳрида туғилғанлиги қанча илмий ишларда, чунончи, ЎзФА ҳақиқий аъзоси В.Зоҳидовнинг “Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси” мақолосида (“Бобурнома”нинг 1960 йилги нашрига ёзилган сўз бошида), “Ўзбек адабиёт тарихи” беш жилдигининг З-китобида (1978), ўрта мактаблар учун “Ўзбек адабиёт тарихи” дарслигида таъкидланади.

Бобур дастлабки таълимни ота-онаси ҳузурида — Аҳсида олади, кейин Андижонда таҳсилни давом эттириб ва шу ерда камол топади. Чунки, адабиётшунос Ҳ.Ёқубов Бобур ҳақидаги тадқиқот ишида ёзганидек: “у ўзини эплайдиган бўлиши билан Умаршайх Мирзо унга Андижон ҳокимиятини тоширган эди”. (Ҳ.Ёқубов, Адабий мақолалар, Тошкент, 1970 йил. 278-бет).

1494 йили Бобурнинг отаси Аҳсида жарга қулақ ҳаттоқ бўлади. “...Фарғона вилоятида ўн икки ёнда подшоҳ бўлдим”, — деб ёзди Бобур.

Бобур Мирзо ёшлиқ чоғиданоқ кўпгина талатўп ва душворликларни бошидан кечирди. Юртни ташқи хуружларлан ва ички низолардан сақлаш учун анчагина қуч-ғайрат сарфлади. Жумладан, унинг Аҳси, Косон, Попда, Санг, Карнон. Пешхорон томонларда ғанимлари билан олиб борган жанглари “Бобурнома”да батағсил ёритилган. “...Архиён қўргонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаърисида .Ғазнак Наманғонга тушилди, — деб ёзди адаб асарда, — ўтиш-қиръ кун биз бу юртда эдук”.

Фарғонада ҳокимиятни мустаҳкамлаб олганидан кейин Бобур ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтириш ва Моварауннаҳрни ягона давлатга бирлаштиришини кўзлаб юриш бошлади. 1497 йилнинг ноябрь ойида (14-15 ёшларидан) улуг бобоси Амир Темурнинг пойтахти бўлган Самарқандни қўйғи киритади. Аммо етти ойлик қамал шаҳарни ва аҳолини ҳароб холга солиб қўйған эди. Бунинг устига Андижонда беклар фитна қўзғайдилар. Бобур Андижонга йўл отади Энди Андижон ҳам, Самарқанд ҳам қўлдан чиқади.

Бобур Андижонни икки йилдан кейин яна қайтариб олади. 1500 йилда Самарқандни иккинчи марта эгаллайди.

1501 йил априлида Зарабшон дарёси бўйида Шайбонийнинг кўп сонли қўшини билан бўлган жангда Бобур аскарлари мағлубиятга учрайди. 5 ой қамалда қолган Самарқанд аҳли жуда танг аҳволга тушади. Бобур шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Ҳукмдор қариндошларидан ҳам, бошқа темурийлардан ҳам мадад ололмаган Бобур учун “Бормоққа не маскан муссар, турмоққа не давлат муқаррар” эди.

1504 йилда 300 дан ортиқроқ аскарлари билан Бобур эндиғи Афғонистон ерига йўл олди ва бу мамлакатни эгаллади. Унинг ватанга қайтиш йўлидаги кейинги уринишлари кутилган натижани бермади.

1519-1525 йилларда Бобур Ҳиндистонга беш марта ҳужум қилади ва охири Иброқим Лўдийни сенгади. Ҳиндистонда Бобурийлар салтанатини вужудга келтиради.

Шундай қилиб Бобур Мирзо ўз юртидан бош олиб кетди. Унинг кетиши билан темурийларнинг Туркистондаги салтанати тугади. Бобурга ватан ва халқ бирлиги, ободонлик, қурилиш, яратиш ишлари, фан, маданият, адабиёт ва санъат равнақи йўлидаги мақсадлари ва ҳаракатларини ўз она диёрида амалга ошириш насиб қилмади.

Бобур ва бобурнийлар бу ишларни бошқа бир юртда — Ҳинд ерида рӯёбга чиҳардилар. Темурийлар номи, шон-шавкатини яна юқори кўгардилар. Улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширдилар.

Бобур Ҳиндистонда мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга, диний ва мазҳабий низоларини тугатишга, ободончилик ишларига, савдони ривожлантиришга, илм-фан, маданият ва санъат тараққиётига катта эътибор берди. Сувсиз ерларга сув чиҳартириди, боғлар яратди, ҳашаматли ва кўркам бинолар қурдирди. Ҳиндистоннинг сиёсий, хўжалик ва маданий жиҳатдан ривож топишида Бобур ва бобурнийлар сулоласининг хизмати каттадир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1530 йилнинг 26 декабрида Аграда вафот қилди. Чевараси Шоҳижаҳон 1533 йилда унинг хокими Кобулга кўчирди.

Умрининг кўп қисми ҳарбий юришлар, жанглар билан ўтганлигига қарамай, Бобур ижодий ишлар билан қизғин шуғулланди, баракали ижод қилди. Ўзидан бой ва ранг-баранг адабий ва илмий мерос қолдирди. Бобур ижодиёти адабиётимизда Навоийдан кейин янги саҳифа очди.

Адибнинг адабий фаолияти етук олимларимизнинг ишларида кенг ёритилганлиги туфайли, бу бой мероснинг айрим жиҳатларигагина тўхтalamиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг назмий асаллари ўзбек

ва форс тилларида турли жанрларда ёзилган лирик шеърлардан, маснавийлардан иборат. Шоир лирик назмларни икки құл ёзма девонға түпласкан. Булар асосан ғазаллар, рубоийлар, қытайдамда туоқ, фард, муаммоларни ўз ичига олади.

Устод Мақсуд Шайхзода сұзлари билан айтганда, Бобур “Поэзияси гениал лириканинг сўнмас инжуларидан тузилгандир. Бу поэзия ажойиб самимият, бадиний соддалик, чинакам ҳиссиёт билан сингдирилган”. Шоир ғазаллари ихчам ва бежирим, миллый характер ва образларга бой. Буларда у ҳаёт севгиси ва нашъасини, она диёр ишқи ва иштиёқини эҳтироф билан куйлади, муҳаббат ва садоқат, яхшилик ва самимиятни шарафлайди, воқеликдан олган таассуротлари, орзуармонларини, ҳижрон дардидан, ғурбат аламларидан чеккан изтиробларини, ғасрат-надоматларини, ўй ва мушоҳадалари, кечинма ва кайфиятларини ифода этади:

Ҳаётга, табиатга ошиқлик инсонга, дўстларга муҳаббат, шеъриятга шайдолик шоирнинг “Ез фасли, ёр фасли, дўстларнинг суҳбати, Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти” матлаъли ғазалида жуда ёрқин ва самимий куйланган. Айниқса,

Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлгай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг табиғи бирла ҳолати

байти шоирнинг чиройли түйғусини, юксак таъби ва дідини, маърифий қараашларини, эзгу истак ва орзуларини ифода этади.

Шоир ғазалларида ишқ шавқи баланд ва кенг қамровти. Уларда ҳаётга, севикли ёрга муҳаббат бир-бири билан боғланып кетади. “Баҳор айёмидир доғи йигитликчининг авонидур” мисран билан бошланувчи ғазалнинг дастлабки уч байтида кўклам чиройи, шукуҳи, нашъу намоси, баҳорий кайфият тараним этилса, кейинги байтларда табиат чиройининг тавсифи ёрғузаллиги ва унинг васфи билан боғланыб, гул ва юз, сарв ва қад билан таносубланиб, улар муқоясасига айланади:

Юзинг, эй сарв, жоним гулшанининг тоза гулзәри,
Қадинг, эй гул, ҳаётим богининг сарви равонидур.

Не срда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,
Фарибингга тараҳҳум айлагилким, анда жонидур.

Аммо табиатнинг ҳаётбахш ва қувончли гўзалликлари ҳамма вақт ҳам маҳзун кўнгилни очабермайди. Баҳорнинг латофатли манзараси, “туртик-туртик лолалар” шоирни бир оз мафтун қилиб, бу түғрида чиройли бир байт битган бўлса ҳам, шу онининг ўзидаёқ у андуҳ тўла бошқа бир ғазал тўқийли:

Менинг күнглумки, гулнинг фунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.

Бобур шеъриятининг энг нодир, энг гўзал, беназир намуналаридан бири “Хазон япроги янглиф...” ғазалидир. Шоир бунда инсон кечинмалари, кайфияти ва руҳий ҳолатини кеч куздаги табиат манзараси ва ҳолати билан боғлаб, қиёс қилиб, умумий бир бадиий манзара яратади:

Ҳазон япроги янглиф гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи зардим.
Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёқингга тушуб барги ҳазондек бунча ёлбордим.
Латофат гулшанида гул киби сен сабзи хуррам хол,
Мен эрса даҳр бодидин ҳазон япрогидек бордим.
Ҳазондек қон ёшим, сориқ юзумдин эл танаффурда,
Баҳаррангс, биҳамдиллоқ, улусдин ўзни қутқордим.
Не толеъдур мангаким ахтари бахтим топилмайдур,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардек ахтардим.
Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Еу оламда ўзумни чун ёмон-яҳшидин ўткардим.

Бу ғазал ҳижрон ва фурбат андуҳлари билан эзилган ошиқнинг юрак ниноси, қалбда қайнаган кучли туйғуларнинг акс садосидир.

Шеър турли раиг ва жило берувчи, кўнгилларга завқ бағишловчи тимсолий воситалари билан гўзал. Маҳорат билан қўлланган таносубсўз ва тимсолларнинг маъно жиҳатдан ўзаро муносиблиги (“ҳазон япроги” ва “чехраи зард”), тазод — бир-бираiga зид тугунча ва сўзларни қарама-қарши қўйиш (“гул юз” ва “ҳазон япроги”, “лоларух” ва “чехраи зард”), ташбеҳ-ўҳшатиш (’ҳазон япроги янглиф’), сифатлаш (“чехраи зард”), истиора (“гул юз”, “лоларух”) каби санъатлар ҳам шавқбахш, ҳам поэтик ғоянинг чуқурроқ очилишини учун хизмат қиласди. Кейинги байтлар мазмуни яна “ҳазон япроги” ва “чехраи зард” тушунча ва тимсоллари атрофида мужассамланади.

Ғазалди мажоз, тимсоллар кучли. Булар шеърининг ҳуснтаровати ва жонига айланади. Айниқса, ғазал мавзун ва фикр оқимиға мос “ҳазон япроги”, “сариқ юз” тимсоллари кейинги байтларда ижтимоий мазмунини кучайтириш воситаси сифатида хизмат қиласди. Зиддиятли замонадан, ноаҳил, бевафо одамлардан шикоят тарикидаги байтининг руҳига сингиб кетади, қалб исёни ва туйғуларни сатрларга муҳрлайди.

Мактаб олдидағи бойтга бориб сўлғинлик ва баҳтесизликнинг ижтимоий мазмунин яққол очиласди. Фаҳр ва гоя

ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилади. Мазмун янада қамровли тус олади.

Шеър турмушнинг аччиқ-чучугини татиган, яхши ва ёмонни обдон фарқлаб олган шоирнинг ҳаётий хулосалари асосидаги байт билан тугалланади. Ва у (мақтаъ) юқоридаги байтлар мазмунининг мантиқий якуни бўлиб келади.

Ғазал байтлариг учун энг муносиб сўз ва иборалар тантанган, уларнинг ранги латиф, оҳангি тиниқ, уфори янги, уларга чуқур маъно ва вазифа юкланган. Шоир қислари, кайфияти, руҳияти, ҳолатига мос келадиган сўзларни саралайди, уларга жилвақ беради, уларни ардоқлайди. Ғазалда фикр байтдан байтга тадрижий ривож топади, байтлар мазмунан бир-бирига уланиб, композицион яхлитликни ташкил килади.

Шоир ушбу шеърда ғазал баҳрининг ҳазажи мусаммани солим (мафоийлун мафоийлун мафоийлун фоилун) тармоғидан фойдаланган. Салобатли бу вазн ғазалнинг дардли ва аламли руҳига мувофиқдир.

“Хазон япроғи янглиғ...” ғазали ўзбек адабий тафаккурининг бекиёс маҳсулидир.

Бобур ғазалларининг кўпи ҳасби ҳол хусусиятига эга. Бундай ғазалларда у юрак дардларини, бошидан кечирган савдоларни, улар билан боғлиқ кечинма ва кайфиятларини шеърий сатрларга кўчиради.

Шоирнинг ўзи деган эдики:

Ҳар вақтки кўргайсан менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англағайсан ўзумни.

“Бобурнома”да 912 (1506-1507) йил воқсалари ҳақида гапириб келиб адаб ёзди: “Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким муддат ул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатда айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Шу матлаъ билан бошланган ғазалнинг иккинчи байти бу шикоят ва аламларнинг боисини равшанташтиради:

Мени хор этди-ю, қитди муддайқа парвариш,
Даҳри дунпарварининг ўзга муддаоси қолдиму?

“Топмадим” радифли ғазал ҳам шоирнинг ҳасби ҳоз шеърларидандир. Бу ғазал муддаоларига әришоммаган шоир

ва шоҳнинг аңдуҳлари ифодасидир:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдан ўзга маҳрами асрор топмадим.
Жонимдан ўзга жони дилағфор кўрмадим,
Кўнгул киби кўнгулни гирифтор топмадим.

Бундай ғазалларда лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи бўлиб, улар Бобурнинг ўтган ҳаёти, тортган машаққатларини, қалбида кечган туйғу ва изтиробларини ифода этади.

Бобур ғазаллари қатига муҳим маърифий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлган чуқур мазмунли ҳикматларни, эзгу ниятларини жо қилиб кетади:

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.

Faфлат уйқусидин уйғон, гар тилар бўлсанг мурод,
Ким етар мақсадқа ҳар ким бўлса ул бедорроқ.

Иноят тўғри гар йўқдур, не бўлди бўлса тўлфона.

Аруз елмининг чуқур билимдони, бу тўғрида маҳсус назарий илмий асар — рисола битган Бобур амалда, айниқса ғазалиётда юксак маҳорат намунасини кўрсатди. Шоирнинг ғазаллари мазмунан теран, бадииян баркамол, чинакам илҳом ва туйғу билан яратилган, тилининг соддалиги, услубининг равонлиги, ифодасининг тиниқлиги, мусиқийлиги, ҳарорати ва жозибадорлиги билан ажралиб турадиган олий санъат асарлариидир. Уларда, одатда, мавзу изчил давом эттирилади, ғазал байтлари бир-бiri билан мантиқан ва узвий боғланиб келади, шу тариқа шоир ҳаёти ва қалбининг яхлит бадиий ифодаси ва манзараси ҳосил қилинади.

Мумтоз шеъриятдаги мавжуд санъат, усул ва бадиий тил воситаларидан Бобур моҳирлик ва дид билан фойдаланади. Булар фикр туйғуларни равшан ёритиш, гўзал, нафис жилвадор ва таъсирчан ифодалаш, мазмун ва шаклнинг мукаммаллигини, ғоявий-бадиий стукликни таъминлаш, оҳангдорликни кучайтириш учун хизмат қиласади.

Бир қанча ғазалларида шоир ички қоғиялар ёрдамида мусиқийлик, жозибадорликни таъминлайди:

Жаврда нодир, зулмда моҳир,
Ишвада қодир, ғамзада устод.

Юз жавру ситам кўрган, минг мөҳнату ҳам кўрган,
Осоиши кам кўрган мендек яна бир борму?

Фигоним ошти булбулдин, ғами йүқ зарра бу құлдик,
Басе Бобур, үшал гүлдин күнгүлда хор қорим бор.

Сатрлардати шакілдөш ва күп маңылоли сұлтар, чиройли сұз
үйинлари, тажнис каби саңытлар шеърий мисраларининг
үйиноқишиги ва латифлигини таъминтайты, фавқуподда тасвир,
тимсол ва әлава жаратади:

Юзини күрсатмай то юз жағо күрсатмагай.
Келтурса юз балони үшал бевағо манга,

Келсун, агар юзумни үтурсам, бало манга.
Оразу қадлингии таъсіріф этслар юз йил ҳануа.

Әй юзи гүл, сарвқад, юздар бири-айтылмагай.

Соғыннинг савдоси туида боғымба боядады яна,
Тийра бүлди рұзғорим ул қаро қоңдын яна.

Еу сатрларда “юз”, “бсы”, “күрсатмагай” сүзләрининг
турлича маңылолари ёрдамнан ажыб бир жиладорлик юзата
келирилганды.

Бобур ғазалдары халқ жондан гилига жуда яқин. Байттар
таркибига кирытилған халқ иборалари уларни янада-
тиниқлаштирады, киши қалбига яқын қылады:

Даъвойи ишқ этиб ғайр Бобурни айб қылма
Ким, мен здим сенингдек, сен бұлассен менингдек.

Мана бу фард рұхы эсә худди халқ құшиғидай;

Ер қадрин билмадим — то ёрдим айрилмадим,
Ер қадри мунча ҳам душвор экандуру. билмадим.

Бундай халқоналиқ, соддалиқ, езмімійлік, шу билан биргә
бадий барқамолдік шоир ғазалтарында хес зәңг муҳым
хусусиятдир.

Заңирилдин Мұхаммад Бобур мөдір рубойнавис шоирлер.
Рубоийларда у севгі-сақоқатни күйтайды ҳамда чуқур ахлоқий
ва фалсафий фикрларни ихчам тарзда иғода қылалы. Булардаги
маңынан шамамен қуюқ, бүекшары ранғе ранға равшан.

Она диәрге муҳаббат, ундан айрилғансыз дөң-аламы, уны
сөғиңнен ша унга интилиш Бобур рубоийларининг марказай
мавзусидир:

Неча бу фалак солғуси ғурбатға мени,
Хар лаҳза тутангусиз машаққатға мени.
Не чора қиласы, нетайки, тангри гүё
Меҳнатни манга яратди, меҳнатға мени.

Ўз юртидан айрилиб, ўзга элга кетишини толесизлик,
хатолик, ҳатто “юзи қаролиқ” қисоблайди шоир:

Толе йўғи жонимқа балолиғ бўлди,
Хар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сари юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бир қатор рубоийларини шоир илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига бағишилаган. Булар катта тарбиявий аҳамиятга моликдир. Адибнинг уқтиришича, илмни эгаллаш учун унга юракдан интилган, шу мақсад йўлидан дадил борган, илм эгаллашнинг қийинчиликларини енга билган, қунт ва сабот билан ўқиган кишигина илм эгаси бўлиб етиша олади:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ургангали илм, толиби илм керак.
Мен толиби илмӯ толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.

Бошқа бир рубоийсида шоир вафо билан жафони, яхшилик билан ёмонликни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, шулар воситасида энг олижаноб инсоний фазилатларни улуғлайди ва тасдиқлайди, ёмонлик ва жафокорликни эса қоралайди:

Хар кимки вафо қўлса, вафо топқусидир,
Хар кимки жафо қўлса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Хар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидир.

Бобур бир қанча тулоқлар, қитъалар, фардлар, нома тарзидаги маснавийлар ижод қилган. Буларда ҳам ишқий ва ҳаётий туйғулар, мушоҳадалар ифода этилади.

Шоирнинг кичик ҳажмда ёзган маснавийларида ошиқ кайфияти билан адаб таржимаи ҳоли бир-бирига уйғунлашиб кетади. Булар ўзбек адабиёти тарихида мавжуд бўлган нома жанри хусусиятига мос равишда сабога мурожаат тарзида битилган:

Ул парининг ҳаримига гузар эг.
Мени девона ҳолидин ҳабар эг.

Дегил аввал анга саломимни,
Яна арз айла бу паёмимни
Ким санга номалар равон қилдим.
Холатимни барин баён қилдим.
Сени дедим умид ила, эй ёр,
Ким олиб кўнглум ўтиасен дилдор...

Бобурнинг хилма-хил ва бой лирикаси ўзбек мумтоз шеърияти хазинасининг қимматли бойлиги — “Мубайин”, “Валидий” каби манзум асарлар Бобур ижодиёти ниҳоятда серқирра эканлигидан далолатдир. Маснавий йўлида ёзилган бу асарларнинг ҳар бири ўзига хос мавзу ва мазмунга эга.

“Бобурнома” адаб ижодий меросининг энг муҳим ва энг йириги,

Ўша давр ўзбек адабиёти ва ўзбек тилининг мумтоз намунаси, маданий меросимизининг ноёб дурдонасиdir. Бобурнинг шуҳратини жаҳонга ёйган шоҳ асардир.

“Бобурнома” бебаҳо адабий ва илмий қимматга эга. Асар Мөваравунинаҳр, Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистонининг тарихи, жўрофияси, ўсимлик ва ҳайвоинот дунёси, этнографиясига онд муҳим маълумотларни ўзичига олади. Унда адабиётшунослик, тилшунослик, тиббиёт ва бошқа фаннарга даҳлор маълумотлар бор. Мазмуни ранг-баранг, тил ва услуби гўзал, маълумотларга бой бу китоб асрлардан буён жаҳон олимлари эътиборини ўзига жалб қилиб келади.

Асар “Вақое”, “Воқеанома”, “Бобурия”, “Тузуки Бобурий”, “Воқеоти Бобурий”, “Воқеанома шоҳ Бобур”, “Таворихи Бобурий” деган номлар билан атаниб келинган. Кейинчалик у “Бобурнома” номи билан машҳур бўлиб кетган.

Китоб XV асрнинг охиридан XVI асрнинг 30-йилларигача (1494-1529 йиллардаги) бўлган тарихий воқеаларни камраб олади. Унда 12 ёшида Фарғона таҳтига ўтирга ўз Бобур Мирзонинг Афғонистон подшоҳи бўлишигача, сўнгра Ҳиндистон ва Афғонистондан иборат катта бир салтанат яратисига қадар воқеалар кенг ва чукур акс эттирилган. Асар маълумотларининг кўилиги, тўвалиги билангина эмас, аниқлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳам ижразиб туради.

“Бобурнома” ўзбек насринии подир намунасиdir. Тарихий воқеатарини, турчи жойларини манзаралари, табиати лавҳалари, тарихий шахсларини шакл-шамойити ва феъзатвери унда бадний тил билан тасвир қилинади. Асар воқеаларига боғдаб турчи ривоят ва латифстар киритилади, ҳалқ мақоллари, хикматни сўзлар, шеърин пародияр берилади, бадний тасвир воситатари кенг кўчанилади. Китоб сўзда заравон устуб, нағис, ширади ва бой тил билан сўзланади.

Композицион яхлитгикка, сюжет чизигига эга.

“Бобурнома”нинг марказий ва етакчи сиймоси, бош қазармони Заҳириддин Мұҳаммад Бобурнинг ўзидир. Асарда воқеалар бешдан осқа бевосита ёки билвосита у билан бирга, у билан боғлиқ ҳолда боради. Бобур тимсоли бутун ижтимоий-слёсий фаолияти, саргузаштлари, воқеаларга ва одамларга муносабати, курашлардаги зафар ва мағлубияти, қувони ва ташвишлари ва ҳоказо ҳатти-ҳаракатлари ва шахсий сифатлари билан гавдаланади. Тадбиркор сиёсий арбоб, жасур ва моҳир лашкарбоши, довюрак баҳодир, иқтидорли олим, шоир ва донишманд сифатида намоён бўлади.

Асарда жуда кўп тарихий шахсларнинг фаолияти тасвиранади, уларнинг қиёфаси, ҳулқи, маънавий дунёси тўғрисида маълумот берилади. Адаб улар ҳақида асосан холислик ва ростгўлик билан фикр юритади.

“Бобурнома”да илм-фан, адабиёт ва санъат аҳлларининг таърифи кенг ўрин тутади. Навоий, Жомий, Ҳилолий, Беҳзод, Ҳусайнӣ, Удий каби шоирлар ва санъаткорлар ҳақида фикр юритганда адаб бадиий сўз устаси, адабиёт ва санъатнинг чуқур билимдони сифатида уларнинг истеъдодига ҳар томонгама баҳо беради.

Улкалар, шаҳарлар, қишлоқларнинг манзараси, сатҳи, оби-ҳавоси, ўсманиклар ва ҳайвонлар дунёси, аҳолиси, ҳалиқининг урф-одатлари тасвири ва баёни асарда катта ўрин тутади. Қадимий Аҳси ва Косон шаҳарларини адаб қўйидағича тавсиф ва тасвир қиласди:

“Сайҳун суйининг шимоли тарафида қасабалар бири Аҳсидур. Китобларда Аҳсикат битурлар. Нечукким, Асирурддин шоирни Асирурддин Аҳсикатий дерлар. Фарғонада Андижондин сўнгра муинин улуғроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори гўқиз йиғоч йўғидур. Умаршайх Мирзо муни пойтахт ҳилиб эди. Сайҳун дарёси қўрғонининг остидаи оқар. Қўйтойи баланд жар устида воқе булубдур. Хандақининг ўринига амийқ жарлардур. Умаршайх Мирзо ким муни пойтахт қилди, биринки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада муинча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллоти қўрғондии бир шаръий йироқроқ тушубтур. “Деҳ қужову дарахтон қужо” масални ғолибо Аҳси учун айтибдурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, “Мир Темурий” дерлар, андек қовун маълум эмиским оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдир. Самарқандиң олғон маҳалда Аҳсидин, Бухородин қовун келтурууб бир мажлисда кестурдум. Аҳси қовунининг ҳеч висбати бўк орди.

Они қули бисёр яхши бўлур. Сайҳун дарёсинини Аҳси тарафи дашттурс. Оқ кийини бисёр бўлур. Андижон тарафи

жангалдур. Буғу-марол, қирғовул ва товушқони күп топилтур, асру семиз бұлур.

Яна бири Косондур. Ахсининг шимолида тушибтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андіжон сүйи Үшдин келур, Ахси сүйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолик боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бұлғон учун, “пүстіни пеш барра” дебтурлар. Сафо ва хаведа Үш била Косон элининг таассуби бор”.

Бу лавҳаларда ушбу шаҳарларнинг үрни ва мавқеи, табиати ва манзараси, бөглари ва мевалари, ҳавоси ва сувлари, ҳайвонот дунёси жозиб бир тарзда васф этилган. Шунингдек, “Бобурнома”ни ўқиган киши болса шаҳарлар ва вилоятлар, айниқса Ҳиндистон, уидаги турфа хил құшлар вітеввойи ҳайвонлар, анвойи мевалар ва гуллар ҳақида батағенде маълумот олади.

“Бобурнома” жуда катта илмий ва бадий, маърифий аҳамиятта зәга бұлған қомусий асардир.

Буюк Навоий аruz вазниға оид “Мезон ул-авzon” асарини ёзған зди. Бобур бу ишни давом эттириб 1523-1525 йылдарда аruz ҳақида китоб яратди. Бу асарни “Рисолан аруз”, “Муфассал”, “Мухтасар” деб юритадилар. Китоб 1971 йылда “Мухтасар” номи билан нашр этилди. Рисолада арузининг 21 бағри, шу бағрлардаги 537 вазн ҳақида муфассал маълумот берилген. Арузниң түрли масалалари ўзбек тилининг қонун-қоидалари асосида ёритилған.

Бобур “Мухтасар” асарыда илмий адабиётда бириңчи бүлиб ўзбек ғазалиётидаги воқеабандлық ҳузусиятини қайд этади. Алишер Навоийнинг:

Ул кеча мен эрдиму ул сиймтан эрди,
Гулшан тўрида масканимиз бир чаман эрди.

матлаъли ғазали ҳақида Бобур: “Бошдин-эхир бунда бир ҳикоят воқе бұлубтур”, — дейди. Ғазалда “ҳикоят воқе” бўлиши -- бу унинг воқеабандлыги демакдир. Маълумки, воқеабанд ғазалларда мазмун ва тасвиридаги ишитик, яхлитлик, маълум “сюжет” орқали шаклий-композицион - баркамоллик таъминланади.

Мирзо Бобурнинг ўзбек адабиёти, ўзбек адабий тили ва илм-фаһ тараққиётiga қўнған ҳиссене бенлаҳоя буюндар. Унинг наимий, насрый ва илмий асарлари дуне адабиёті ҳазинасининг ноёб дурдонларидан бўлиб қолди ва Бобурни машҳури жадеи қилди.

XVII — XVIII АСРЛАР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЙ ҲАЁТИ

ТАРИХИЙ ШАРОИТ, МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ МУХИТ

XIV-XV асрларда юз берган ривожланишдан сўнг XVI-XVII асрларга келиб Туркистоннинг феодал ҳўжалигида, сиёсий ва маданий ҳаётида тушкунлик кучая боради. Ўзаро урушлар, қўшни давлатларнинг истилочилик ва босқинчилик ҳаракатлари ҳўжаликни издан чиқаради, шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилади. XV аср охирида Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилиши Моварауннаҳрнинг савдо йули сифатидаги аҳамиятини бўшаштиради.

XVI аср бошларида Фарғона Шайбоний қўлига ўтади. Ўзаро курашлар ва Эрон билан бўлган урушдан кейин шайбонийлар ҳукмронлиги ҳам тугайди. Ўлка бир неча муддат Бухоро хонлари ихтиёрида бўлади. Сўнгра водий ерлари майдада ўзбек феодаллари ўртасида бўлинниб кетади.

Фарғона водийсидаги уруғлар ичидаги минг уруғи XVIII асрнинг бошларига келиб ҳукмрон мавқени эгаллайди. Уруғ бошлиғи Шоҳруҳ 1709 йилда Чодакда Фарғона деб аталган кичик мулкка асос солади ва кейин анча кенг ҳудуддаги феодал давлатини ташкил этади. Шоҳруҳ 12 йил ҳукмронлик қиласи. Ундан кейин ҳокимиёт ўғиллари қўлига ўтди. Абдул Каримбий ҳукмронлиги даврида (1740-1760 йилларда) Ҳўжанд, Марғилон, Наманганд, Ақдирон ва бошқа шаҳарлар хонликка қўшиб олинди.

Олимхон давлат бошида бўлгаю йилларда (1801-1810) Оҳангарон водийси, Тошкент, Чимкент, Сайрам ҳам қўлга киритилиб, кенғ ҳудудга эга бўлган Қўқон хонлиги ташкил топди. Ҳукмдор ўзини хон деб эълон қилди.

Шу тариқа XVIII асрнинг охири ва XIX аср бошларида Туркистонда Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларидан иборат уч давлат юзага келди.

1810 йилда Қўқон таҳтига Умархон кўтарилади. У хонлик ерларини Туркистон ва Оқмачитгача кенгайтиради. 1822 йили Амир Умархон вафотидан кейин таҳтга чиққан ўғли Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги замонида (1822-1841) хонлик ерлари кенгаяди. Қашқар вассал давлатга айлантирилади. 1841 йилда Муҳаммад Али ўрнига укаси Султон Маҳмуд хон бўлади.

1842 йилда Қўқонга бостириб келган Бухоро Амири

Насрулло шаҳарни қонга ботирди. Шеърият маликаси Нодирани, унинг ўғил ва набираларини қатл эттирди.

Орадан икки ой ўтгац, Шоҳруҳ авлодларидан Шералихон Қўқонни эгаллади. 1845 йилда Мусулмонқул йўқлигига у ўлдирилади. Ўрнига Олимхоннинг ўғли Муродонни тахтга ўтқазадилар. Мусулмонқул етиб келиб уни тахтдан афдарди. Шералининг 12 ёшли ўғли Худоёрни хон қилиб кўтарди (бунгача у Наманган ҳокими эди). Хонликда Мусулмонқул ва унинг атрофидаги қипчоклар ҳукмрон мавқеда эди. 1852 йилда Худоёрхон бу мавқени тугатди.

Феодаллар ўртасида ўзаро урушлар, уч хонликнинг бирбири билан қилган жанглари, талон-тарожлар, турли солиқларнинг кўплиги фуқаро турмушини тоборо қийинлаштириди. Жабр-зулмга қарши ҳалқ оммаси оёққа турди. 1873 йилда Наманган воҳасида йирик ҳалқ қўзғатони боштанди ва у кенг ҳудудга ёйилди. Дехқонлар, ҳунармандлар ва майдада савдогарлардан иборат қўзғолончи кучларга Пўлатхон номи билан машҳур бўлган Исҳоқ Мулла Ҳасан ўғли бошчилик қилди. қўзғолончилар хонликка қаттиқ зарба бердилар. Қўзғолон Туркистон ерларини тобора забт этиб бораётган чор босқинчиларига ҳам қарши қаратилган, истиқлол учун курашга айланган эди. Рус мустамлакачилари истило йўл даги ғовни олиб ташлаш, қўзғолонни бостириш учун ўз қўшинларини юбордилар. 1876 йилга келиб улар қўзғолонни шафқатсанларча бостиридилар, Пўлатхонни қўлга тушириб, қатта этдилар. Фурсатдан фойдаланиб, Қўқон хонлигини ҳам тугатдилар.

Қўқон хонлиги марказлашган давлат сифатида барқарорлашган йилларда иқтисодий ва маданий ҳаётда бир қадар жонланиш рўй берган эди.

Бу вақтда Наманган Қўқон хонлиги таркибига кирган йирик шаҳарлардан бири ва беклиқ маркази эди. Наманганда, шунингдек, Чуст, Косон шаҳарларида тўқимачилик, бўёқчилик, пойабзалчилик, кўнчилик, куолллик, темирчилик, мискарлик, заргарлик, дурадгорлик ва бошқа ҳунармандчиллик ишлари ривож топади. Чуст дўпписи, Чуст пичоғи, Наманган ва Косон кашталари, ҳалқ амалий санъатининг бошқа намуналари тобора довруғ тарата боради. Аҳолининг бир қисми боғдорчилик, пилла етиштириш ва савдо ишлари билан шуғулланарди. Наманган атрофидан олтин, тошкўмир ва туз қазиб олинади.

1818-1821 йилларда Наманганда аҳоли кучи билан Янгиариқ канали ўтказилди. Бу шаҳарнинг ва атроф қишлоқларнинг сув билан таъминтанишини яхшилади. Шаҳар кенгая борди. 1842-45 йилларда Наманган атрофи баланд деворлар билан ўралди. Шаҳарда мактаблар ва мадрасалар

кўпайди. Таълим ишни бошланғич мактаблар ва ўша даврнинг ўрта ва олий ўқув юртлари бўлган мадрасалар орқали амалга ошириларди. Мактаблар масжидлар қошида, ломлялирнинг уйларида ташкил этилган эди. Отин аялор ўз уйларида қизлар учун мактаблар очган эдилар.

Наманганда Саидқулибек мадрасаси ва бошқа мадрасалар, Тўракўрғонда Фойиназар мадрасаси қад кўтарди. Чуст ва Косонда ҳам мадрасалар қурилди. Ўқимишли ва фозил кишиларнинг кўлайишида мадрасаларнинг хизмати катта бўлди. “Мунтаҳаб ут-таворих” асарининг муаллифи, тарихчи олим ва адаб Ҳакимхон тўра Маъсумхон тўра ўғли ҳокимлик қилган вақтда (1822) Тўракўрғонда қатор ободончилик ишлари амалга оширилди.

XVII аср охири ва XVIII аср бошида Наманганда “Хўжам қабри” номли архитектура ёдгорлиги -- мақбара бунёд қилинади. Бино пештоқи ва ёнларига ишланган ўйма нақшлар ниҳоятда нағислиги билан ажralиб туради. Эшик устида меъмор Муҳаммад Иброҳим исми ёзилган. XVIII асрнинг ўрталарида Наманган шаҳри шимолида қурилган Мавлавий мақбараси, Косон Жоме масжиди ҳам ноёб обидаларданцир. Булар ўша даврларда тарроқлик санъати ғоят ривож топганлигини кўрсатади. .

Бу даврларда Наманган диёридан бир қатор илм-фан аҳллари етишиб чиқди. Етук донишманд, мутафаккир, илоҳиёт ва тасаввух олими, билимден мударрис ва мураббий Мулло Бозор Охунд XVII асрнинг устози комилларидан эди. У ўзбек ва форс тилларида шеърлар битган, Бобораҳим Машрабга устозлик қилган.

Сўзсанъатининг оғзаки турида кўплаб қўшиқлар, мақоллар, эртаклар, ривоятлар, латифалар яратилди. Насридин Афанди латифалари ёнига Шоҳ Машраб ҳақидағи латифалар қўи илди

Ёзма адабиёт ҳар томонлама тарақкий эта борди. Улкандан ўзбек адабиети юксалишига катта ҳисса қўшган қатор ижодкорлар етишдилар. Қайноқ бир адабий-бадний ҳаёт ривож топа борди.

XVII асрда Наманган Бобораҳим Машраб, ҳек оташзабон шоир ва файласуфий дунёга келтирди ва камол топтириди. XVIII асрнинг биринчи ярмида маркази Қўқон бўлган Фарғона адабий муҳити ташкил топа бошлади. Мирзо Маъсум Косоний, наманганлик Мирзо Сўфий шу адабий муҳитнинг дастлабки вакилларидир.

XIX асрнинг биринчи ярмида водийда адабий ҳаракат янади ривожланди. Айниқса, Қўқон хони Амир Умархон (1787-1822) ҳукмронлик қитган 1810-1822 йилларда адабиёт ва санъати катта эътибор берилди. Амир Умархоннинг ўти Амирин

такатлуси билан шеърлар битар, нафис дидли шоир эди. У атроф улкалардан адилар ва санъаткорларни йигиб, Қўқонда истеъодли шоирлар, созанда ва хонандалардан иборат зътиборли нафосат муҳити ва мактабини яратди. Бу муҳит ва мактабга ўзи ҳомийлик ва раҳнамолик қилди. Севимли рафиқаси, шеърият осмонининг ёрқин юлдузи Моҳларойим — Нодира унга яқиндан ёрдам берди. Таниқли шоирлар Фазлий Наманганий ва Султонхон тўра Адо бу адабий муҳит ва мактабда етакчилик қилдилар. Амирий яратган маҳобатли салтанат ва маънавий муҳитдан кўпчилик баҳраманд бўлди.

Мамлакат амиридан тортиб одий фуқарогача шеърий ижод билан шуғулланар эдипар. Ижодкорликка инсоний камолотнинг муҳим бир жаҳдаси сифатида қаратарди. Шеърхонлик — мушонра даврлари мунтазам давом этарди.

XIX асрнинг биринчи ярми девон яратиш анъанаси, китобат қилиш, баёзчилик энг тараққий этган давр эди. Кўпгина шоирларнинг ўша вақтда тартиб қилган девонлари бизгача етиб кел ан.

Шеъриятга бўлган умумий муносабат айникеа баёзчиликда яққол кўринади. Баёзлар хонадонларнинг маънавий мулки, мадраса талабаларнинг ўқув-мажмуа китоби бўлиб қолди. Девон ва баёзларни яратишида, китобат қилишида истеъодли хаттотларнинг хизмати катта эди. Амирий ташаббуси билан Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний”си уч юз нусха кўчирилиб, ҳалқ орасига тарқатилади. Бу ишда машҳур хаттот “Мунши зебо рақам”, “назокат савод” Муҳаммад Аминхўжа Мунший — Косоний алоҳида фаолият кўрсатади.

1786 йилда наманганик хаттот Мир Шариф бин Муҳаммад Зоҳир “Ҳошия ал-фавоид ал-зиёйя” асарини, 1802 йилда Мулло Абдулло бин Тошпўлод Наманганий “Маслак ул-мугаккік” асарини кўчирган эди. Муҳаммад Олим Ибн Охунд домулла Муҳаммад Шариф Наманганий 1811 йилда, Охунд бин Мир Ҳасан Наманганий 1843 йилда Навоий “Ҳазойин ул-маоний”сини, Мулла Муҳаммад Тоҳир Наманганий 1855 йилда шоирнинг терма девонини кўчирадилар.

“Мажмуаи шоирон” тазқирасининг яратилганилиги маскур давр адабиётидаги, умуман ўзбек адабиётшунослиги тарҳидаги энг муҳим воқеаларданadir. Бу асрда Намангани ва унинг атрофидаги бошқа шаҳар ва туманлардан етишган бир қанча шоирлар тўғрисида ҳам маълумот бор.

Тазқиранинг етакчи мудаллифи, нозим ва олим Абдукарим Фазлий “устозим” деб ҳурмат қилган шоир Зокирийга “Мажмуаи шоирон”нинг дастлабки саҳифаларидан ўрин беради. Зокир, Зокирий тахаллустари билан шеърлар ижод қилган Зокирхўжа Муҳаммад Амин хўжа ўғли XVIII аср

ўрталарида Наманган шаҳрида дунёга келади. Наманганда, кейин Қўқон мадрасаларидан бирида ўқиди. Бухородаги “Кўкалдош” мадрасасида тақсил олди. Таниқли шоир ва олим бўлиб етиши.

Амир Умархон Зокирхўжани Қўқонга таклиф қиласи, мадраса мударриси этиб тайинланади ва шайхул-исломлик даражасига кўтаради. Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона” асарида Амир Умархонга яқин турган кишилар ҳақида гапириб: “Бу жаннатмакон асринда ҳамсуҳбат мусоҳиб уламолардан Зокирхўжа эшон шайхулислом Намангоний, Мавлавий Намангоний... булиб, подшоҳликка тааллуқ ҳар иш ва ҳукм бўлса, буларнинг фатволари билан амал қилур эканлар”, — дейдӣ.

Зокирхўжа Зокирий ўзбек, форс, араб тилларида шеър ёзган. Лекин буларни тўплам ҳолига келтирмаган. Шоир 1824 (ҳижрий 1240) йилда Наманганда вафот қилган.

Шу давр адабий ҳаётида фаол қатнашган бошқа ҳамюрт шоирлар билан қисқача танишайлилар.

ФОЗИЙ. XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи чорагида ижод қилган таниқли шоирлардан бири Фозийдир.

“Қўқон тарихи ва адабиёти” қўл ёзма асарининг муаллифи муаллим Л. Қаюмов унинг асл номи Муҳаммадғозий бўлиб, Қўқон атрофидаги қишлоқлардан бирида туғилган деб кўрсатади. Бундан ташқари, уни ҳозирги Поп туманига қарашли Пунгон қишлоғида туғилган деб, Фозий Пунгоний нисбаси билан ҳам юритилади. Пунгон Қўқон шаҳрига яқин қишлоқ эканлигини инобатга олинса, бу икки фикр бир-бирига мувофиқ келиб қолади.

Фозийнинг таржимаи ҳолига доир маълумотлар жуда кам. “Мажмуаи шоирон” тазкирасида, “Қўқон тарихи ва адабиёти”да, Атторнинг “Туқфат ут-таворихи хоний” асарида шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида айрим маълумотлар берилган. Фозийнинг таърих-шеърлари ҳам адаб ҳаётига оид баъзи томонларни аниқлаш имкониятини беради.

Фозий Бухорода ўқиган, Қўқондаги Мадрасаи Мирда мударрислик қилган. Муфти бўлган.

“Мажмуаи шоирон”да Фозийнинг “Ота-бобоси бу остоининг тупроғига, соҳибқирон даргоҳига қадрдон” деб кўрсатилади. Замондоши шоир Акмал билан қалин дўст бўлганлиги, Фозий Акмалдан олдинроқ вафот этганлиги айтилади.

. Тазкирада Фазлий шоир Фозий истеъдодига юқори баҳо беради, уни атоқли сўз устаси сифатида таъриф-тавсиф қиласи:

Ба олам буд дар илму фан,
Гузашт аз жаҳон, монд из вай суҳан..
Чу Фозийки дар корзори сухан,
Ба тифи забон буд лашкарикан.
Сафар кард аз олами бемадор,
Фозал монд аз ў дар жаҳон ёдгор.
Зи файзи сухан гўраш обод бод,
Ки аз, дўстон руҳи у шод бод.

Мазмуни:

Илму фанда дунёга байроқ бўлган эди,
Жаҳондан ўтди, ундан сўз қолди.
Сўз жангি майдонида
тил тифи билан сафни ёрувчий Фозий
бемадор оламдан сафар қилди.
Ундан жаҳонда ғазал эсадлик бўлиб қолди.
Сўз файзидан унинг қабри обод бўлсин,
дўстларидан унинг руҳи шод бўлсин.

Бу сатрлардан Фозийнинг “Мажмуаи шоирон” тузиаган 1821 йилдан олдин вафот этганлиги аён бўлиб, 1818 йилларда дунёдан ўтган деб тахмин қилинади.

Шоир Фозийдан ўзбек ва тоҷик тилларида ёзилган шеърлардан иборат девон мерос қолган Девон тўрт қўлэзма нусхада бўлиб, УзРФА Шарқшунослик институти фондидаги Санкт-Петербургдаги қўлэзмалар хазинасида сақланади. Шарқшунослик институтидаги 121 рақамли қўлэзма шоир девонларининг энг муқаммали бўлиб, у 3000 мисрадан ортиқроқ ғазал, мустазод, рубойи, мухаммас, таржебанд ва таърихтардан иборат. Фозий шеърлари қўлэзма ва тошбосма усулида нашр этилган бир қанча баёзларга, “Мажмуаи шоирон” тазкирасига киритилган.

Шоирнинг бир ғазали “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси”нинг II жилдида (1945), яна бир шеъри “Ўзбек адабиёти” мажмуаси III китобида (1959) берилган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, адабиётшуное Азиз Қаюмов Фозий ижодиёти юзасидан чуқур тадқиқот иши олиб борди. 1959 йилда унинг шоир ҳақиқдаги “Фозий” номли асари боситиб чиқди. Китобга шоир шеърлари илова қилинди. “Қўқон адабий муҳити” асарида (1961), “Ўзбек адабиёти тарихи” беш жилдлигининг IV китобида (1978) А. Қаюмов Фозий шеърларининг мавзу доираси, жанр ҳусусиятлари, уларда олдинга сурнаган ғоятар, адабининг бадиий маҳоратини атрофлама ва чуқур ёритади.

А Қаюмовнинг юқорида зикр этилган илмий ишларида Фозий ижоди батафсил таҳлил қилинганигини ҳисобга олиб, бу ҳақда кенг тұхтатмадик. Фақат үша тадқиқотларга сұяңған ҳолда, шоирнинг лирик шеърларида, айниқса, “Үлмағил”, “Олдидә”, “Кадина” каби ғазалларида маңнавий гүзәлликни тараннум қилиш, “Бұлмадим”, “Бенавомен”, “Менга”, “Букулди қоматим бори ҳаму андуҳи мотамдин” ва бошқа ғазал ва мұхаммасларида эса тақдирдан, даврдан шикоят етакчى үрин тутишиниң таъкидлаб үтмоқчимиз:

Менга хурсандлық мүмкін эмасдур, айтамиш гүё
Қазо мемори ҳам туфроқидин тағындыру бунёдим.
Букулди қоматим бори ҳаму андуҳи мекнатдин,
Дегул роҳат мұяссар то ұланча ранжу күлфатдин.

Фозий бир қатор ҳажвий шеърлар ёзған. “Шишу шакар” (бир банди үзбекча, бир банди тоғижикча) мусаддас ва таржебандлари бор.

Шоир ижодида буюк озарбайжон шоири Фузулийнинг кучли таъсири сезилади. Бу Фозий шеърларида үзбекча сұзларнинг озарбайжон талаффузига мослаштирилганида ҳам аниқ күриналади.

МУНШИЙ. Мұхаммад Аминхұжа Мунший — Косоний XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бириңчи ярмида яшаган күп қыррали истеъдод соҳиби — машхур олим, шоир ва котиб, мемор, наққаш, наожордир. У ҳақда тұла маңлумот сақланмаган.

“Мажмуан шоирон” тазкирасида Фазлий “Дар фазли Мұхаммад Амин Косоний” (“Мұхаммад Амин Косоний фагилати ҳақ да”) сарташқали масиавиіда унга мана бундай таъриф беради:

Бу замонда Мұлла Мұхаммад Амин
Шеърияғ фанида эди сөхр-оғарын.
Ҳар саңыту ҳар ҳунарга моҳир эди,
Барча илму ҳунар унда зоҳир эди.
Бесқозду Монийдек эди қалами,
Китобат фанида зебо рақами.
Ҳар ишда моҳирү номдор эди,
Фазлу ҳам ҳунарда шұхратдор эди.
Хирадманд эди, наққашу наожор ҳам.
Бино таърих этгувчи мөттөр ҳам.
Мұаммо сир жарин очыучи осон.
Хикматтың сұз дүррән соңғуци ҳар он.

Нутқу иборати фасоҳатлидир,
Ёзган ҳар бир шеъри латофатидир.
Хунар фазли билан топса-да камол,
Шеърият фанида эди бемисол.
Замон дафтарларин кўрсангиз ўкуб,
Фазалу шеърлари учрар жуда кўп.
Латиф, гўзал эди хатлари, хусус,
Қўймишдир ўзига Мунший тахаллус.

(Форсчадан Аҳмад Убайдулло таржимаси)

Фазлий Наманганийнинг бу таърифида Мунший-Косонийнинг барча фазилатлари, барча қирралари намоён қилинган. Биргина кишида шу қадар хирадмандлигу заковат, нутқий фасоҳат, шеъриятдаги латофат, ҳунар ва санъатда камолот, хаттотликда маҳорат ва бошқа фазилат, салоҳият жамланганлиги ҳайратланарлидир.

Мунший Косонсойда туғилиб ўсади. Фазлийнинг ёзишича, у Намангандан ҳам яшаган. Маълум муддат у Қўқон шоирлари, хаттотлари, меъморлари даврасида бўлади. Фарғона водийсидаги кўпгина қурилиш, тъмирлаш ишларида фабол иштирок этади. Ўзи қурган бинолар пештоқига чиройли ёзувлар битади. Бир қатор китобларни, жумладан, Алишер Навоий асарларини у нозик дид билан кўчирган, уларга ҳар хил безаклар, расмлар ишлаган.

МАЖЗУБ. Муҳаммад Азиз Мулла Ҳасан ўғли Мажзуб Наманганий юқоридаги ижодкорларга замондош сўфий шоирдир.

Муҳаммад Азизхўжа Намангандан шаҳрининг Дегрезлик даҳасида туғилиб ўсан. Бухорода мадраса таълимини олган. Диңий илмларни пухта згаллаган. Баҳоуддин Нақшбанд асослаган нақшбандия тариқатига эргашган. Маҳалласида масжид ва мадраса қурдиран. Лекин тасодифан булар ёниб кетган. Набираси Атоуллохон унинг ўрнида гумбаали масжид тиклаган. Дегрезликда савлат тўкиб турган бу бино Марказий Осиёнинг энг ноёб меъморлик ёдгорликларидандир.

Мажзуб шеъриятда асосан ҳамюрти, оташин шоир Бобораҳим Машраб изидан борган, ишқий ва тасаввуфий мавзудаги ғазал ва мухаммасларини Машрабона руҳ ва услуда қратган. Унинг шеърлари фалсафий фикрлар ва ҳикматлар билан тўла. Шоир ўзига ҳайрагланган, жазаваланган, девона маъноларини англатувчи Мажзуб тахаллусини гактаган.

Мажзуб ўзбек ва тоҷик тилларида ижод қилган. ЎзРФА Шарқшунослик институтида шоир девонининг тўрт қўл ёзма ўсҳаси сақланади. Фазаллардан иборат девони ўнинчи

йилларда икки марта нашр қилинган. Шеърлари баёзларга киритилган.

“Куррайи ишқ үтига чўмган”, “Фурқат озори ила ҳар узви турли нолада” бўлган дардкаш, жафокаш ошиқ, “дуст васлини тилаб”, унга интилган, етмоқни муддао қилган дўсти содиқ, “Соқиё, май базмида бу бенавони йўқлагил” деб косагулга илтижо қилувчи харобатий, “жону дилни ҳаққа топширган дарвеш, қаландар” соф дил, халқпарвар инсон туйгуларини ўтли сатрларда куйлади у.

“Хамлади қаддимни бори ишқ эгри қошлар”, “Уйқу чоги тунда чиқди меҳи тобон ўзгача”, “Тоза рухсорига кўнглум ёдидин гулзори бор” ва бошқа ғазаллари дунёвий ишқ-муҳаббат туйгуларга бағишлиланган бўлса, “Айланиб”, “Бугун” каби кўпгина ғазаллар сўфиёна руҳда ёзилган. Ҳар икки ҳолда ҳам “Инсон гулзори бор” ва бошқа ғазаллари дунёвий ишқ-муҳаббат туйгуларини ифодалайди:

Толиби дийдоримен, ушбу талабда бор умид,
Яхши иш кишини охир муддаога бошлар.
Ганж лутфи эшигидин ноумид Мажзуб эмас...
Топқуси мақсадни ушбу шевада подошлар.

Кам кўрубмиз айламай мақсуд мұяссар бўлмоғи,
Гулга булбул етди кўп гулзор, бўстон айланиб.

Мажзуб Наманганийнинг XVIII аср охирида ёзган “Тазкират ул-авлиё” китобида Бухоро хонлигига 1753-1800 йилларда (Раҳимхон ва Шомуродлар ҳукмронлик қилган даврда) кечган тарихий воқеалар акс эттирилган. Адид “Муноқиби «Ճли сулук” (“Тариқат аҳли сифатлари”), “Дар тавзиқ” (“Изоҳлаш тўғрисида”) асарларининг ҳам муаллифидир.

Ўтмиш адабиётимизга синфий нуқтаи назардан ёндашилган вақтларда Мажзуб ижодига ҳам ёт кўз билан қаралди ва улар ўрганилмади. Эндиликда эса бошқа қадриятларимиз қатори адид номини қадрлаш имконияти туғилди.

Намангандаги шоир туғилиб ўсган кўчага Мажзуб Наманганий номи берилди.

МУХЛИС. Ёрмұхаммад Мухлис — кўзга кўринган қалам аҳлларидан.

Мухлис XVIII асрнинг 90-йилларида Намангандаги шаҳрининг Чуқур кўча даҳасидаги Қоратут маҳалласида косиб оиласида туғилди. Аввал Намангандаги, кейин Бухоро мадрасаларида таҳсил олади. Афғонистон, Туркия, Арабистон мамлакатларида

сафарда бұлади. Хаж фарзини адо этади. Қайтиб келгач, Наманғанда яшаб, шеърий ижодни давом эттиради. Мұхлис, ғахминаң, 1876 йилларда вафот қиласы.

Шоирнинг шеърий мероси құләзма ҳолида тұпланған. Бир қатор шеърлари “Тұхғат ул-обидон ва анис ул-ошиқон” бағызы гаркибида чоп этилған.

Шоир ғазалларыда инсонийликни, покизаликни тарғиб қиласы, сахийликка, муруватлилікка, ҳамиятга, қожатбарорлікка қақиради:

Агар қожат талабсан, эл аро қожат раво бұлғыл,
Қаноат айлагил, боринг дарын тутма гадолардин.
Сахий бұлсанг, биродар, иккі олам обрүйидір,
Ҳазар қыл, тегмасун оғат хасиси худнамолардин...
Құлингдин құймагил асло тарозуий ҳамиятни,
Паноқ берсун ҳамиятсиз, ҳаёсиз-бәқәлардин.
Хәликларни савти дилдадур, ҳар ким зemas маҳрам,
Жаҳон зулматта тұлди малла тұнлук бейболардин.

Мұхлиснинг “Қарз” радиғли ғазали қарз ва қарздорлық — әудхұрлар тузогига илинишнинг күлфатларини үзиге хос тарзда әфодалайды:

Солмагил тавқ құмридек бүйнингга сен занжир қарз,
Банда айлаб бошинга, айлар туман тақсир қарз...
Тортмагил зоҳир йилондек тор күзлар миннатин,
Жұшайи жондин ўтар олмосдек таъсир қарз.
Ухламак роҳат әзур, гар ҳавфи ғафлат бұлмаса,
Тушгадур дұзох азобин күрмаги таъбир қарз.
Обу жоруб этмасанг, уйни фалокат чирманур,
Чу ҳар ойнадек ифлосдур таъхир қарз.
Икки бетди сүз бериб олмакни иншо айлади.
Тил йүлини боғлагайды, кошки, тақрир қарз.
Қатра ёшинг әланмаз кипригінг түр айласанг,
Бул үшалдурким узор юз дам, минг нахчир қарз.
Зоҳири яхши-ю, ле ботин ямон қаллофдур,
Чарканат зоти касофатхұйдур, бецир қарз.

Ғазалдаги ҳар байтда такрорланиб келувчи “қарз” радиғи қарздорлықнинг азобларини қайта-қайта таъкидласа, “занжир”, “тақсир” (“синдириш”), “таъхир” (“кечиктириш”), “Тақрир” (тилга келтирмоқ”), “нахчир” (“овлаш”), “таъсир” саби қофиялар қарз кишини не ҳолга солишини аён қиласы. “Құмридек”, “йилондек”, “олмосдек” сингари ташбеқлар, “Тушгадур дұзах азобин күрмаги таъбир қарз”, “Обу жоруб

этмасанг (супуриб тозаламасанг) уйни фалокат чирманур” каби истиорали сатрлар шеърнинг бадий қувватини оширади, шоир фикрларининг ўқувчига етиб боришини осонлаштиради.

МАҲЗУН. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод этган Зиёуддин Маҳзун истеъдодли шоир ва фозил киши бўлган. Шоирнинг таржимай ҳоли ҳақида етарли маълумот қолмаган.

Маҳзун Чустда туғилади. Уйчида қозилик қиласди. Кейин Кўқонда яшаб, унинг адабий муҳитидан баҳраманд бўлади. Умрои охирини Чустда ўтказади.

“Мажмуаи шоирон” тазкирасида Маҳзуннинг “Этти” радифли бир газали берилиб, шундан кейин у ҳақида мана бундай маълумот келтирилади:

Зи қозичан Уйчиги ин ғазал
Нишон монд бо дўстон дар милал.
Ҳама умр ранжур буди тамом,
Аз он рўй Маҳзун ба худ карди ном.
Ба фаҳму хирад буд равшан замир,
Физояш зи ҳони атои амир.
Чу гардид жонаш асири ажал,
Нишон монд аз шеъри ў ин ғазал.

Таржимаси:

Бу ғазал Уйчининг қозичасидан
Эл аро дўстларга нишона қолган.
Бутун умри ўтди озорда тамом,
Шунинг-чун у олди Маҳзун деган ном.
Фаҳму ақлда эди фикри кўп равшан,
Физоси амирнинг дастурхонидан.
Ажал унинг жонин асирга олди,
Шеъридан шу ғазал нишона қолди.

Тазкирадаги бу таъкидлар Маҳзуннинг таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотларни аниқлаштиради. Демак, у фаҳму ақли тиниқ киши бўлган, шеърий ижода ном чиқарган. Гарчи бир қанча мuddат Уйчида қозилик қитган бўлса ҳам, умри асосан ранжу озорда ўтган. Шунинг учун Зиёуддин ўзига Маҳзун (“ғамли”, “қайғули”) тахаллусини олган. 1821 йилдан (“Мажмуаи шоирон” тазкираси тузилмасидан) олдинроқ вафот қилган.

“Мажмуаи шоирон”да келтирилган Зиёуддин Маҳзун қаламига мансуб қўйидаги ғазал ўз мазмуни ва оҳангига билан шоир ҳақида Фазлий берган тавсифнинг ҳаққоний тигига

ШАҲОДАТДИР:

Қачонким лаъли нобинг сўзда майли нўшханд этти,
Хазин жону кўнгулни талхому дардманд этти.
Бути номеҳрибоним масти тояқил чиқиб ваҳким.
Бошимга секратиб, хоки таним гарди саманд этти.
Вафосиз дилрабодин шиква қисам, айб қилинглар,
Ки, мен жон бердим-у, афёрни ул аржуманд этти.
Ямон кўз тегмасун ҳуснумга деб ул хўблар шоҳи,
Жамоли оташига донаи ҳолин сипанд этти.
Ҳама ушшоқ элин қатл этгали бебок жаллодим,
Кошидин тиф тортиб, тори кокилдин каманд этти.
Шакарлаблар табассум қиссалар, кўнглувтни олдурма,
Мани йиғлатти аччиқ, ҳар қачонким нўшханд этти.
Фалак ҳар кимни аъло рутба қилди, бесабаб эрмас,
Куёшни ерга киргумак учун, билким, баланд этти.
Бу гулшан ичра улким гул киби нозукбадан эрди,
Ажални тундбоди оқибат хори нажанд этти.
Замона шоҳлари, кўргилки, ёнимга муносиб деб
Ки, руҳдек ростдин фарзинцек эгрини писанд этти.
Қисе боққайму деб Маҳзун кўнгул кўп интизор эрди,
Биҳамдиллоҳки, мужгон қовакидин баҳраманд этти.

Бу ғазалда гўзал мазмун чиройли шеърий санъатлар ёрдамида ифодаланган. Иккى байт талқинини кўрайлик. “Ёмон кўз тегмасун ҳуснумга деб ул хўблар шоҳи”, “Жамоли оташига донаи ҳолин “сипанд” /исириқ/ қилибди. “Замона шоҳлари ҳудди шоҳмот доналарининг жойлаштирилиши тартиби сингари, ўз ёниса тўғри юрадиган руҳдан кўра эгри юрадиган фарзинни муносиб деб билиди.

Маҳзуннинг бу ғазалига назиралар ёзилган, адабнинг замондоши, Бухоро амирлигига қарашли Янгиқўрон вилоятида яшаб ижод қилган таниқли шоир Эшонхўжа Вода унга мухаммас боғлаган. Демак, шоир Маҳзуннинг шеърий овози узоқ ўлкаларгача тараған.

МАҶДАН. Одинамуҳаммад Авазмуҳаммад ўғли Маҷдан (1761-1838) ижодда XVIII-XIX асрлар Кўқон ва Наманган адабий муҳитлари билан боғлиқ ҳолда кам ол топган истеъдодли зуллисонайн шоирдир

Одинамуҳаммад Пунгон яқинидаги Панғоз /Панжғоз/ қишилғида лекқон онларнда туғилади. /Бу қишилоқ кейинги вактларгача Наманган вилояти доирасида эди/. Даврининг олим ва фозил қишилариден Муҳаммад Косоний қулида таҳсил кўради 10-12 ёштаридан шеър сиз бешлайди. Узбек ва тоҷик тиаларида и шеърлариду Маҷдан тахаллусини қўллади.

Шоирлик шуҳрати пойтахтгача етиб, уни хон саройига таклиф этадилар. “Шаҳарга ўзим сифсам ҳам, оғ-ғифоним сифмайди”, — дейлаб шоир.

“Мажмуаи шоирон” тазкирасида Фазлий Маъдан истеъдодини баланд даражада баҳолайди:

Чу Маъдан ба гавҳари тарози бувад...
Бувад Маъдан он кони ганжи сухан...

(Маъдан гавҳарни ўлчаш учун тарозидир...
Маъдан сўз хазинасининг конидир...)

“Маъдан оддий ҳалқ орасидан етишиб чиққан шоир бўлиб, у умрининг охиригача ҳалқ билан бирга бўлди ва ҳалқ учун ижод қилди, ҳалқнинг фикр-туйгуларини, қайгу-аламларини кўйлади” (А.Қаюмов). Шоирнинг “Ё раб” мухаммасидаги мана бу мисрапари барча мазлумлар андуҳларининг ифодасидир:

Фалак вожун, замон аҳли забун, шоҳ илтифоти кам,
Таном мажруҳ, ҳижрон ҳанжари дил чокина марҳам.
Маконим — кўхи меҳнат, ҳамдамим — оҳу, рафиқим — ғам,
На маъқуле мукаррар мазрам ризқим уза маҳрам.
Машшат озу мунча ҳам фаровон ўлмасун, ё раб.

Маъданнинг адабий мероси хилма-хил мазмун ва жаҳрлардаги шеърлардан иборат. Шоир девонидан севги-садоқатга бағишлиланган ғазаллар ва мусамманлар, ижтимоий мазмундаги шеърлар, ҳажвий асарлар, қасидалар жой олган. Бу девонлар бизгача етиб келган. 1966 йилда Душанбеда шоирнинг “Танланган шеърлар” китоби чоп этилди.

А.Қаюмовнинг “Қўқон адабий мұҳити” монографиясида, “Ўзбек адабиёти тарихи” беш житдлигининг IV китобида (1978) Маъдан ҳақида кенг маълумот берилган. В Абдуллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (2-китоб) дарслигига (1974, 1980) Маъданнинг ҳаётни ва ижодига кисқача тўхталиб ўтилган.

Маъдан ўзбек ва тоҷик адабиётлари ривожига баракали ҳисса қўшган шоирdir.

ГУЛХАНИЙ. XVIII аср охирин ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиётининг йирик намояндларидан бири, ҳажв ва масал жанрини янги босқичга кўтарган шоир ва масалнавис, машҳур “Зарбулмасал” асари муаллифи Муҳаммад Шариф Гулханийнинг йигитлик йиллари Намангандага ўтган. Фазлий “Мажмуаи шоирон”да унинг “Кўҳистон мулкидан” эканлигини айтади. Қори Раҳматулло Возекнинг “Түхфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” тазкирасида оса Гулханийни асли

Шоир, бир томондаи, ұқынғыш билан, иккінчи томондан,
келәжакдаға умид қилиб даталады

Наманған шаҳридан кетсам, мени йұқлар кишим борму?
Еарыблық шаҳридан үтсам, мени йұқлар кишим борму?

Истиклолимиз шарофати билан бу чинакам халқ шоирига
бұлған муносабатда мұдым ижобий үзгаришлар юзага келди.
Машрабшыносик янги-янги тадқиқот ишлари билан
бөйимокда. Айникса, шоириңкіт юбилей муносабаты билан
республикамиздинг марказий газета ва журналларыда күвлаб
ілмій мақолалар чөп этилди.

Боберақым Машраб таваддуздыннинг 350 йиллиги
пойтахтимиз Тошкентда, мамлакатимиздинг бошқа
вилоятларыда көңг нишонданған, машрабхонлик күндарыннинг
харбили үтказып анъана түснін олды. Машрабхонлик байрамы
хайрли за савебзи ишлар билан қүшиб олиб борналоқда.
Наманған шаҳрида Машраб номдағы ташкы қилинди. Бу
ерда шоир мүзейін очилди ва ҳайкалы үрнәтилди. Устезі Мұлла
Бозор Охунда макбарағы қайта тикланды ва бу жой обед
знераттох бүйіб көлди. Шаҳар марказында шоир туғызылған
маҳалла ендағы үйдеган катта бир күта маҳалла, билим юрти,
мектабтардан бири, кинотеатр Боберақым Машраб номы билан
аталады. Күплаб шаҳар ва туманларда шоир номыда мәданият
ва таълим масканлары, бөгөн күчалар бор.

ФАЗЛИЙ

XVIII аср охири ва XIX аср бириңи ярмида яшаб ижод
кылған Фазлий Наманғоний үзбек адабиётиннің иирик
сыймодарыдан бири, ёрқын истесе додын, стук шоир, Асирулдин
Ахсанатийдан кейин шу воҳадан етишган иккінчи малик уш-
шуаро, машҳур адабиётшүйеси ви тарихнависидир.

Фазлийннің үзбек ва форс тилларында әзгап ғазаллари
мұмтоз адабий мересимніннің эң гүзәл намуналари сирасига
жирады. Шоир шеърчыры күпгина құлесем, ва босма баёзлардан
жой олған. Фазлий үзбек ва форс тилинде шеърларыдан иборат
иккінші мұкаммат девон тұзған. Бирок үзбекча девонни ҳанузгача
тоннлаган эмес. Мұлдаумоттарға күра, бу девон адабиннің үгли
Мұлла Охунжонға, ундан нағирабаси Мұлла Фазлиддинға,
сүнгра звараси Мұлла Абдурағмонға мерес бўлиб қолған экан.
Алғов-долғовий 30-йилларда уни бирор Тожикистан томонға
отиб кетған, деңгизады. Девоннинң кейинги тақдирі номаълум
Фазлийнің мұкаммат форсий девони еса Тожикистан Фанлар
академиясы құтёзмалар хазинасыда 956-рақам билан сақланады.

Шу фондда унинг “Баҳри тавил” асари ҳам мавжуд /292/11 рақам/. Шоир бир қанча ғазаллари ва қасидаларини ўзи раҳбарлигига тузилган “Мажмуаи шоирон” тўпламига киритган. Ўзбекистон тарихи музейи архивида Фазлийнинг XIX аср ўрталарида кўчирилган шеърларидан иборат қўлёзма мавжуд. Фазлий “Зафарнома” (“Шоҳнома”) номли тарихий достон яратган. Шоир қаламига мансуб “Аходис ул-муқаддас”, “Ҳикояти булбул”, “Ҳикоят” каби асарлар Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти фондида 737/II, III, IV ва бошқа рақамлар билан сақланмоқда.

“Мажмуаи шоирон” номли шеърий тазкирани тузганлиги Фазлийнинг адабиётимиз тарихи ва адабиётшунослигимиз учун қилган бебаҳо хизматидир. Абдукарим Фазлий ҳақидаги баъзи маълумотлар Мирсиддиқ Ҳашматнинг “Тазкирот ушшуарои Ҳашмат”, Мушрифнинг “Шаҳноман нусрат паём” асарларида учрайди. Садриддин Айнийнинг тожик адабиёти намуналаридан тузган антологиясига (1926), “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” II жилдига (1945), “Ўзбек поэзиясининг антологияси” (1948), “Ўзбек адабиёти “мажмуаси III жилдига (1959) Фазлий шеърлари киритилган.

А.П. Каюмов “Қўқон адабий муҳити” (ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1961 йил) асарида Фазлий тўғрисида қимматли маълумотлар беради. “Ўзбек адабиёти тарихи” беш жилдлиги IV китобида (ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1978), В.А. Абдуллаев туған “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги II китобида (“Ўқитувчи” нашриёти, Тошкент, 1980) Фазлий хусусида фикр юритилган. Филология фанлари доктори, профессор Э.Ш. Шодиев турли қўлёзмалар фондларидан шоирнинг бир қанча асарларини қидириб топди. Фазлийнинг юқорида тилга олинган форсий девони ҳамда ЎзРФА. қўл ёзмалар институти фондида сақланаётган шеърлари шулар жумласидандир. Олим “Фазлий Намангоний ва Ҳўжанд шоирлари” (Ҳўжанд, 1993) рисоласида Фазлий тузган “Мажмуаи шоирон” тазкираси ва бошқа бир қатор манбалар асосида ўзбек-тожик адабий алоқаларини чуқур тадқиқ қиласди.

Фазлийнинг шеъриятдаги истеъоди, адабиёт тарихидаги хизмати муносиб қадрланиш ва баҳоланишга лойиқ. Шоир ғазаллари севиб ўқилиб ва куйланиб келинади. Бир қанча шоирлар Фазлий ғазалларига назиралар битганлар, таҳмис қилганлар. Или аҳли “Мажмуаи шоирон” дан самарали фойдаланади.

Шунга қарамай, шоир адабий мероси шу вактгача дуруст ўрганилмади. Айрим адабиётшунослар Фазлийга нисбатан тамомита нотўғри муносабатда бўлдилар, ўчақда фақат салбий

фикр билдирилар. Жамиятда одамларни гуруҳларга бўлиб, улар орасига девор қўйилгани сингари, адабиётда ҳам ижодкорлар гуруҳларга бўлиб ташланди, бу гуруҳлар ургасида қарана-карши тамойиллар қидирилди ва “топилди”. Бадиий адабиётнинг умумбашарий аҳамиятидан кўз юмилди, адабий жараёнга ноодил, нохолис ёндошилди. Натижада, шоир Фазлийни “феодал-сарой адабиёти” гуруҳига қўшиб, “сарой шоирци” номини қораташ маъносида кўллашди, ижодига бир ёқлама қараб, хизматини йўққа чиқаришга уринишди. Ҳолбуки, ўша сарой шоирларининг кўплари юксак истеъдод соҳиблари, эдилар. Сарой адабиёти аслида мумтоз адабиётимизнинг таркибий бир қисми ва унинг тараққиётига катта ҳисса қўшган адабиётдир. Фазлий Наманғоний шу адабиётимизниң энг кўзга кўринган вакилларидандир.

Шоирни айблайдиганлар, одатда, унинг Амир Умархон шаънига мақтовлар битганлигини дастак қилиб кўрсатадилар. Ҳолбуки, Фазлий Амир Умархонни мақтаган бўлса, унинг мақтога лойик ишлари кўп эди. Умархон — Амирий таҳаллуси билан ижод қўялган юксак дидли, зукко шоир, соҳибевон эди. Амир Умархон қурилиш, ободончиллик; маданият ва адабиёт жабҳасида кўпгина хайрли ишларни амалга оширеди; шеъриятга муҳаббати ва адабиётни ниҳоятда қадрлагани туфайли у ижод ахлига ҳомийлик қилди, атроф ўлкалардан шоирларни йигиб, Қўқонда нуфузли адабий бир муҳит вужудга келтирди. XIX асрнинг биринчи чорагида Амир Умархон ташаббуси билан ташкил топган Қўқон адабий муҳити кейинча бу ердан кўпгина забардаст шоирларниң етишиб чиқиши учун ҳам замин бўлди. Фазлий Амирийнинг ана шу каби хизматларини қадрлаган ва юқори баҳолаган. Тўғри, айрим ўринларда амир шаънига мақтовларни меъёридан ошириб юборади. Лекин бу Фазлийга “маддоҳ шоир” “ёрлиғи”ни ёпиштириш учун асос бўлолмайди.

Профессор Э.Шодиевнинг қиёсий текширишлари Фазлийнинг айрим шеърлари Амирий девонига ўтиб қолганлигини кўреатади. Фикримизча, бу ҳол ҳам Фазлийнинг Амирийга бўлган эҳтироми туфайлидир: нафосат ҳемийсига ҳурмат юзасидан у айрим ғазал ва туюқларини ҳадя қилган бўлниши мумкин (адабиёт тарихида бундай ҳоллар учрайди). Аммо бу Махмурининг “Ҳамма ашъорини бериб анга, олди дунёни бегарон, амаким”, -- деган гарашин сўзларини тасдиқлай олмайди Амирий бошқалар шеърига муҳтоҷ бўлган, бирорларниң шеърлари ҳисобига ўз шоирлик шухратини ёйнишга интилган, деган хулоса чиқариш учун ҳам асос йўқ. Моҳир сўзсанъаткори Амирий истеъдодига замондошлари ҳам кейинги шоирлар ва тадқиқотчилар ҳам юқори баҳо берадитар.

Фазлий хусусида салбий фикр айтадиганлар шоир Махмурниң Фазлий түгрисида ҳажв ёзгантигини ҳам далив қылаб оладылар. Аммо бир одам түгрисида бөшқа кишининг шахсий қарашлари ўша одам ҳақида бир томонлама қатъий ҳўжум чиқариш учун асос бўла оладими? Агар шу йўлдан бориладиган бўлса, Фазлийнинг “Мажмуаи шоирон”да Махмурга қўйиган айбларини ҳам ҳақиқат деб ҳисоблани керак бўлади. Мана, Фазлий Махмурни қандай таърифлаган “Яхшилашдан паст”, “ҳаёлоти бемарҳамат, ҳижвгуйлиги гийбат ва қадлобликдан иборат, ҳаракатида ёмонликдан бөшқа нарса буқ, ванишаванд”. Кўриниб турибдики, иккни шоир ўргасида қансайдир шахсий зиддият бўлган. Яна шунки унутмаслигимиз керакки, ҳар бир шоир — ўзига хос бир олам. Мана шу ўзига кослик баъзи шонрлар ўргасида зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Аммо бу ҳолга ижтимоий, синфий ходиса сиратида қараб, шонрлардан бирини ҳақ ҳисоблиб, иккинчисини ноҳия қиқариш, улардан бирини кўкка кутариб, иккинчисини камситишта уриниш адолатдан эмас.

Анзиз Қаюмовининг “Қўқон адабий мұхити” асарида шоир Фазлийнинг ижоди ва хизматлари ҳолислик билан, муносаб баҳолангиз “Фазлий ижодига баҳо беришда унинг ижодий нуткни объектив кўздан кечириш керак. У ҳар ҳолда оддий ҳалқ орасидан чўйқан шоир Унинг шеърга истеъодди кучли, ўзбек ва тоҷик тилларида ёзган лирик шеърлари мароқли ва бадиий жиҳатдан мукаммал шеърлардир. Унинг айникса катта хизмати “Мажмуаи шоирон” тўпламини тузганлигидир. Бу тўплам ... XIX аср Ўзбекистони чорагидаги адабиёт түгрисида маълумот берувчи бориччи ягона манба ҳисобланади”. “Шундай қилиб, биз Фазлийни истеъодли шоир, адабиётшуное ва тарихчи сифатида кадрлаймиз” (66-67 бет). Профессор Э. Шодисев ҳам “Фазлий Наманғоний ва Ҳужанд шонрлари” рисоласида Фазлий “Ўз аериниши истеъодли шоирни ва тазқиранависи” эканалигини айтаб, “Шу давр адабиёти тарихини, Қўқон адабий мұхити ва алоҳида сиуничлар ижодини ўрганган ва ўрганиётган ўзбек ва тоҷик сўлимлари унинг “Мажмуаи шоирон” асаридан катта баҳра оладилар, унда берилган қимматли маълумотлардан жуда кўп адабий фактларни аниқлайдилар” (67-бет). — дей таъсийлайди.

Фазлий Наманғонийнинг ҳаёти ҳақида кам маълумотга эгамиз. Абдукарим Фазлий XVIII асрининг сўнгги чорагида Наманған шаҳрининг Айорзор мақалласида ўқимишли оиласда аунаста кўлади. Отаден баравақт етим қолиб, онасининг қўлида тарбияланади. Маҳалласида савед чиқарганидан кейин, мадрасада, исосан, ўша даврнинг битимдон ва фосилларидан Зекирлўжа домлада таҳси сўради.

Абдукарим Тұрақұрғонда ва Наманганда расмий дағындыларда хизмат қызған.

Ижодий фаолияттің барвақт бошлаган шоир Фазлий назмий сөзі билан тез орада ек зәр аро танилады. Дөврүни пойтахт Құқонга, адеб өз шоқ Амир итігача етиб борады. Ү Құқонга чорланады 1810 йилдан шоирнинг ҳәети үша ерда кечади. Пойтахт адабий мұхитиде у пешқадам шоирлардан бірін бұлып етишады. “Цоҳномаи нусрат наем” асарининг муаллифи Мушрифининг ёзишича, бу ерда Фазлий малік ушшуаролик даражасында күтарилады (шоир Махмур ҳам уніц, ‘саромади шеър’ – ‘шеър бошлиғи’ деб атайды). Амир иті ва бөшіқа юксак истеъдод әгалари синовидан үтіб, забардаст ижодкорлар даврасыда қокори мавқе олиб, шоирлар шоирі саналиши унинг зүр сақъаткер бұлғанлиғы, күчли қалам соҳиби эканлиғи туғайладандыр. Шунга қарамай, шоирнинг ҳәети тоx худ, тоx бекітілген күнде жаңа шоирлардың қарашасынан күтарилады. Исақхон Ибрат “Тарихи Фарғона” асарыда шүндай воқеани тилга отады: “...хоннинг борғеди олайларында бир күн шуаролар мажлиси экан, түрт адад маҳрамлар оёқ устиди түриб хизмет қылаб.. ҳәммаен одоби тамом илан қараб турғани манзур бұлуб. Мавлоно Фазлията қараб хон буюрган эканки, .. бир кима сүз айттын.. Мавлоно Фазлий дағыттан ушбу рубонийни тақаллум айлымшылар:

Зулфиқорхон ҳақида:

Тилим гүё барадына Зулфиқори нағызы Ақмалдур,

Сайфиддинхонга:

Кесарга риштаси ботидни Сайфиддин мушаддалдур

Сөдиқхонга:

Етушса мүниси Содиқ ҳама козиб бұлур бардам,

Құлмуҳаммадхон ҳақида:

Ҳама олам умид әткүчі яхши Құлмуҳаммаддур. –

деганларыда, хонга манзур бұлуб, устіңін кийіб турғаң беш көз тиллолик пұстуннинг сінгини тутуб Мавлоно Фазлията кийгүзүб, яна неча іуз тилле әхсан қылған экан”. (Мерое, “Камалак” нашарнәти. Тошкент, 1991 йыл, 289-бет).

Демек, шоир ҳозиржавоблары, сыйрактеги, зақоветі билан шу хилдаги илтифоттарға саловар бұлып турған. Амир Умархон Фазлийнинг қобитияттің яхши бейнәнни учун “Мажмуаи шоирон” тақсирасын түзүшдек масыншылды вәлиғовын унса шиониб тоширилди. Бирек Фазлий Құқондаги ҳасты дағынды: ноҳақтыларға, бальзак имір қазабига учраб ҳам це нали абрек манбаптарда күрсегіттіннің. Фазлий Амир Умархон сирениздең иккінші мартта құвиділген жәні. “Бу факт, – дегені А.Н. Ежес – шоқоридан зирек түлған көребілді. – Фазлийнин “Гүл” үзүткізгіштегі бағора нарын кіт” деб боядапталған. – Өйткі

ғазалининг охирги мисраларида ҳам ўз исботини топади:

Фазлиә, Умар султон даргоҳига йўл топсанг,
Тупроқини кўзингга сурмаи Сулаймон қил.

Бу шеър Фазлийнинг Умархон саройидан қувилган вақтида ёзилган бўлиши мумкин” (65-б). Эҳтимолки, бундай қувилишга шонирнинг гап келганда ҳеч кимдан тап тортмаслиги ёки баъзи бирорларниң иғволари сабаб бўлгандир.

Кейинги тадқиқотлар шоир ҳаёти ва ижодидаги ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган қирраларни очиш имкониятини беради. Турмуш машаққатлари бу шоирга ҳам бегона бўлмаган, ҳаётда у аинчагина жабру жафолар тортган. ЎзРФА қўлёзмалар институти фондида сақланаётган 2743 рақамли қўлёзмадаги Фазлийнинг атам ва изтиробларини ифодаловчи ушбу сатрлар бунга далил бўла олади:

Саропо сўхтам чун шамъи базм аз шуъла раҳтиқо,
Надидам гули ин боғ, оташе буд аз рангин дараҳтиқо.
Надидам, Фазлий, аз асбоби дунё ғайри сахтиқо,
Рақамдар махфили боғи жаҳон аз тирабаҳтиқо.

Мазмуни:

Бу оғир аҳволда базмдаги шамдек бошдин оёқ куйдим,
Бу боғ гулини кўрмадим, ундаги дараҳтлар ўтдек ёнарди.
Мен, Фазлий, дунёда оғир аҳволдан бошқани кўрмадим,
Жаҳон боғидаги рақамлар баҳти қаролик туфайлидир.

Демак, шоир сарой муҳитида эл дардидан йироқ, фақат роҳат-фароғатда яшамаган, қийинчиликларни, оғир ҳолларни бошидан кечирган. Буни адабнинг “Дар вақти муоофири ва машаққати он гуфтам” (“Мусоғирлик ва унинг мешаққатлари вақтида яратдим”) деб сарлавқа қўйган шеъри ҳам тасдиқлайди.

Эргашали Шодиев филология фанлари номзоди Ақмаджон Мадамиев ёрдамида Қўқон шаҳридаги шахсий кутубхоналардан бирида бир неча саҳифали нодир дастхат билан танишиш имкониятига эга бўлади. Бу қўлёзма Фазлий Наманганий девонининг ўрталаридан тушиб қолган саҳифалардан иборат экан. “Характерли томони шундаки, — деб ёзади олим “Фазлий Наманганий ва Ҳўжанд шоирлари” китобида, — қўлёзмадаги ҳар бир шеърнинг охирда унинг ёзилиш тарихи аниқ кўрсатилган. Бу варақлар Фазлийнинг кейинги вақтларда тузган автограф девонининг бир қисми бўлиб, шоирнинг ўзи ҳар бир шеърнинг охирига ўз қўли билан

унинг яратилган тарихини ҳам қайд этган кўринади” (12-13-бет). Ушбу қўлёзмадаги “Дар вақти мусефири ва машаққати он гуфтам” шеърини Фазлий, афтидан, Намангандаги қариндош уруғларига, қадрдон дўстларига мактуб сифатида ёзган. Унда шоирнинг бутун дарду ҳасратлари шеърий сатрларга тўкилган, мусофириликдан, фарибликдан, кимсасизликдан, қадрсизликдан, ҳаёт машаққатларидан ўксинишлари ифодаланган.

Шеърда шоир она шаҳри Наманганни, унинг Исфаҳон сингари обод гузарларини, ёр-дўст, қариндошларини, юртдошларини қўмсайди. Рисолада бу шеър тўлиқ берилган:

Бу танҳоликда йиғлай, менга ҳаргиз меҳрибон йўқдур,
Суюбон таъма айларга нетайин ғайри жон йўқдур.
Ётурман ҳужра ичра бир ғариб, бекас мусофириваш.
Юруб сайр этгали менда қувватлик жисему жон йўқдур.
Даво қўлмоққа гар саҳро тубиндан изласанг юз пул,
Пари ё инси одам, ёки тўн, жулдур чопон йўқлур.
Баҳадди шиддат олди ул Муборакнинг томошоси
Ки қеч жунбандадин анга борибон кўрмагон йўқлур.
Чиқар сайр этгали ҳар кун Муборакка Ҳуқанд эли.
Ани бир кўрган элда армони бил дармон йўқдур.
Вале сайр этгали бир ошно, дил тортарим йўқ деб,
Чу ман шаҳр ичра йиғлаб, ҳужрасидин чиқмагон йўқдур
Мани бегона килди ўз еримдан, қўрқибу қувлаб.
Ани этмоққа нобуд бир балойи ногаҳон йўқдур.
Юрубман холиё бир бемакон, сарсону саргардон,
Чу мандек бенаво, вайронасиз, беошиён йўқдур.
Бу янглиғ айлаган ҳайрон узумнинг феъли атворим,
Шу навбат ўзгадин бир заррайи қўлмоқ гумон йўқдур.
Намозшомдин илондек тўлғониб, эшикка чиқмоқ йўқ.
Бу ойдин кечаларда юргали ул Исфаҳон йўқдур.
Турубмиз шаҳр ичинда йиғлашиб келган мусофиридар,
Амалдор каттатарда на қуюшқон, бизда сон йўқдур.
Бу ерга келибон кам-кам очиб кўзни боқарманким,
Эгамберди билан Абдулазиз, Абдуллаҳон йўқдур.
Бало даштида ҳеч ким кўрмаганий мен ғариб курдум,
Йироқлик миннатидек ҳеч дарди бебаён йўқдур.
• Аё дўстлар, юрурсизлар бўтубон шодмон, хуррам,
Валекин ғурбат ичра Фазлидек ранги сомон йўқдур.

Амир Умархон вафотидан (1822 йилдан) сўнг Фазлий Наманганга қайтиб келиди. Умрининг охиригача отасидан қолган ҳовли-боғди ҳаёт кечиради.

Шоир Фазлий Намангонийнинг узбекча тўла девони топилимаган бўлса ҳам, “Мажмуси шеърон” тизкирасида ва

Бу қилдаги ғазаллар шоирнинг юксак дидини ҳамда тасвирий услубининг ранг-барнглигини намоён қиласы.

Бұлди айём висолу дөғи ҳижронмен ҳануз,
Лаъли ахволимға хандон үлди, гирёнмен ҳануз.
Кече түш күрдүм сарв зулфунгни тебратмиш насим,
Ваҳки, бу ошифта уйқудин париционмен ҳануз.
Зулф мушкини диловизига бердім нақди жон,
Суд эрур, лекин бу савдодин пушаймонмен ҳануз.
Үтти умрум, билмадим моҳиятим таҳқиқини,
Гұдакп суратдек ўз ҳолимға ҳайронмен ҳануз.

Шоирнинг ишқий ғазаллари самимилик, пок ният ва салоқат битан йүғрилған. Бундай сидқидиллик, бағри кенглик маъшуқа таъриф-тавсифида ёки ундан илтифот күрган, вафо топған маминун күнгил изҳоридагына эмас, балки ёрдан жағо чеккан юрак наволаридан ҳам зоҳир.

Қила бошлади менга зулмиким,
Ситам этди жабру жафоларинг
Ки вафога ваъдалар айлабон,
Кани ваъдаларга вафоларинг! —

дея шикоғыт билан ва гинаомиз бошлаган ғазалининг охирини шеир:

Дили-жони Фазлийн нотавон.
Сенга мунтазир кузи ниғорон,
Ҳама дам күнгүлда муҳаббатинг,
Туну кун тилимда дуоларинг, —

деган самимият тұла сатрлар билан тугатади.

Фазлий ғазалларыда хилма-хил усул ва воситаляр билан мазмундорлық ва нағислик таъминланади. Қуйидаги байтлардаги савол-жавоб усули пурмаңында дилрабо жавоблар күнгилларга мароқ бағш этади:

Хұжуми хат ғуборин лаълидин сүрдүм, кулиб айди:
“Бадахшон мулкига келгап хитойи карвондур бу”.
Дедим: “Зулфунг на юздин оразингда печутоб айлар?”
Деди: “Үт шуъласида изтироб этган илондур бу”.

Сатрлар мәғліттә сингдирилған истиора ва ҳәёттій тағсиллар байтлар мәзмунини янада қуюқлаштириш, жозибадорлигини күчайтириш учун хизмат қиласы.

Шеърлар таркибига киритилган халқ мақоллари, иборалари
эса ғазалларни шеърхон қалбига тағин ҳам яқин қилади:

Күзни ҳуснунг хонидин күз ёши қилди бенасиб,
Бұлса бетолеъ етим бурни қонар ош устина.
Ёр қаттиқ күнгли ашкимдин мудойим бұлмади,
Суд құлмас ҳар.неча ёмғур ёғар тош устина.
Фурур этма наасаб пироясига, ҳосил эт маъни,
На суд андин дегайларким: “Фалон ибни фалондур бу”.

Бу байтларда шоир халқ мақоли ва иборасини көлтириб үз’
фикрини асослаш — ирсоли масал санъатини құллаган.

Фазлий үзбек ғазалиёті турларининг күпчилигіда,
жумладан, ғазали мувашшақ, ғазали мушоара турларида ҳам
үз маҳоратини намоён қилған.

Ғазади мувашшақда, күпінча байтларнинг тоқ мисралари
бириңчи ҳарғыдан киши исемі ҳосил қилинади. Фазлийнинг үзи
ҳам шу турдаги бир ғазал мақтаңда буни таъкидлаб үтади:

Мувашшақ айлади Фазлий күп сидқицил бирлан
Ки ҳар байт аввалидин ҳарф ол, кашғи ниҳон үлсун.

Айримлар мувашшақ-ғазал шоирнинг имкониятларини
чеклаб құяды, деган фикр билдирадилар. Ҳолбуки, ғазали
мувашшақ шоирдан алоқида маҳорат талаб қиладиган
мураккаб санъат туридір. Бунда ижодкор, бир томондан, үз
мақсад, муддао ва түйғуларни бадий пухта байтларга
сингдира олиши, иккінчи жиҳатдан, шу мазмун ва бадийлікка
халал етказмаган ҳолда, киши исемини мисраларға яшира
билиши, шеърхоннинг бу исемни кашф қилиш учун имконият
яратиши лозим. Фазлий ва бошқа шоирлар ғазали мувашшақда
ҳам мазмунан ва бадий етук шеърлар ижод этины салохиятини
амалда исбот қылғанлар. Ғазалнинг қай даражада булиши
унинг тури ёки шаклиға әмас, шоирнинг санъаткерлік
маҳоратига боелиқdir.

Ғазали мушоара, одатда, иккі шоирнинг бир мағзуда, бир-
бирларининг фикр ва түйғуларни ривожластира бориб, галта-
ғал айтған байтлари йиғиндиңден бунедега келади. Мұмтоз
адабиётимизда ғазалнинг бу тури қадым замонлардан бүсі
мавжуд. Үзбек шеърияты тарихидан бунга қатер мисоллар
келтириш мүмкін. Булар орасыда, айниқса, шоир Фазлий білән
шоира Маҳзұна үртасидаги мушоара алоқида зытиборга
сазовор. Бу шеърий мусоҳаба ҳар иккі сұз санъаткориининг
юксак иетсөздөді, ақп-зиковати, лағзий фасоҳатини равшан зеп
қилади. Шоир ва шоирнениң ушбұй ғазал-мүшоирлары поэтик

воситалар ҳар икки санъаткор қалбидаги нозик фикр ва түйүларни равшан ифода этиш учун хизмат қилади.

Мана шундай шеърий дардлашув давомида үлар терән билим ва заковатларини намойиш этадилар.

Фазлий:

Мундоқки нуктадонсан, ким эрди устодинг?
Ой касби нур қилмас, то офтоб күрмай.

Маҳзуна:

Кўп наҳрлар йиғилса, дарёйи пурдур ўлғай,
Илм аҳлидин бу мискин бир шайху шоб кўрмай.

Фазлийнинг юкоридаги байти унинг кенг қамровли билим ва тафаккур згаси эканлигини, осмон жисмлари ҳақидаги илмлардан ҳам етарлича хабардорлигини кўрсатади. Гарчи юртимииздан илми нужум билан шуғулланган қатор йирик олимлар етишиб чиққан бўлса-да, ойнинг “офтоб кўрмай касби нур қилмаслиги” — ўз нурини қуёшдан олишидек фанний тушунчадан кўпчилик бехабар эди. Фазлий бу илмий ҳақиқатни шеърий сатрларга кўчиради. Шу билан бирга, устод билан шогирдни офтоб билан ойга қиёс қилади. Маҳзуна эса ўзини офтоб кўрмай кўкараётган ўт эканлигини, аммо на кексадан, на ёшдан бирор мураббийси бўлмаса ҳам, кўпгина устозлардан баҳра олганитигини, кўп наҳрларнинг қушилувидан дарёйи пурдур пайдо бўлишини таъкидлайди. Шоиранинг бу жавоби ҳам ҳаётин, ҳам камтаринлик ифодасидир.

Мушоира ҳар икки ижодкор юрагидаги дардларининг янада аниқроқ ифодаланиши билан якунланади. Фазлий она шахри — Намангандеги кетмоқчи, шунинг учун сафар олдидан шоирдан кўнглидаги умид ва ниятларига жавоб кутади. Маҳзуна эса “байт ул-ҳазан” ҳам уйи ичинда “узлат тутиб” қолишга мажбурлигидан ўксинади.

Фазлий:

Бир нукта айла зоҳир, Фазлийни қўйма Маҳзун,
То кетмайин Намангон сендан жавоб кўрмай.

Маҳзуна:

Байт ул-ҳазан ичинда узлат тутуб бу Маҳзун,
Фазли илоҳидур бу, йўқса китоб кўрмай.

Шоир ва шоира бу ўринда таҳаллуслардан ҳам моҳирона фойдаланганлар: таҳаллуслар маъноси фикрлар баҳрига сингдирив юборилган.

Бу мушоирадин, айниқса, Фазлийнинг “Майгун лабинг ҳадиси маст этди фойибона”, “Бир нукта айла зоҳир, Фазлийни қўйма Маҳзун” сатрлари, Маҳзунанинг “бағрин кабоб кўрмай”, “ҳолин хароб кўрмай” каби қочиримли иборалари англатадиган ширин ва армонли туйғулар ифодасидан шоир билан шоира ўргасида кўнгул туташлиги, юрак интизиши, фоят самимий муносабат бўлганлиги ойдинлашади.

“Тазкират уш-шуарои Ҳашмат” асарида бу мушоира Фазлийнинг Маҳзунага муҳаббат қўйган пайтларида юзага келган, деган фикр мавжуд. Мана шу муҳаббат ва самимият юксак дид ва маҳорат билан қўшилиб, мушоирани бадиинятнинг олий намунаси даражасига қўтарган.

Фазлий унга толиб бўлиб, у гўзалга висол талабини билдирувчи шеърлар ёзиб турган, - деб ёзди Ҳашмат. - У ҳуснгоҳ марями бундай ишга даъват қилувчи шеърларга жавобни тўхтатган.

Охири айрилиқ дарди Фазлийни бетоб ва шайдо килган. У девоналарча ниёз истаб, у шуҳратли ва нозли аёлнинг кўчасида кўзидан қон оқизиб юрган ва баҳт ёр бўлиб, ҳакиқатда дил очувчи ва ишқ беморларига фараҳ берувчи Маҳзун зеҳрасидан дилига осойиш берган”.

Ҳашмат бу маълумотларни Фазлийнинг ўзидан олганлигини айтади.

Фазлий билан Маҳзуна ўзаро бир-бирларига шеър ёзиб туришади. Бироқ Маҳзунани бир номуносиб кишиига турмушга бериб юборадилар. Ҳашматнинг ёзишича, Фазлий унга таънати бир рубойй жўнатади. Маҳзуна бунга мана шундай жавоб қайтаради:

Дили Маҳзун басе ангушти қазо дар гиреҳаст,
Ёраб, ин ғунчай нашгуфта кужо бикшоҳу?

Таржимаси:

Маҳзунанинг юраги қазо панжаларидан қаттиқ сиқилган.
Ёраб, очилмаган бу ғунчай қачон очилади?

(Фазлий ва Маҳзуна муносабатларига оид юқоридаги тафсилот А.Қаюмовнинг “Қўйон адабий муҳити” асарида, “Ўзбек адабиёти тарихи”нинг IV жиҳдида тўлиқ берилган.)

Фазлийга нотўғри муносабатда бўлинган йилларда ҳатто “сарой шоирӣ”нинг мушоира таркибидаги байтлари мағзидан ҳам қусур топишга уринилади. Ҳолбуки, Фазлий билан Маҳзуна мушоираси ҳар иккى сўз санъаткорининг ҳозиржавоблигини, зукколигини, фазлу камодини, изчил ва

аниқ фикрларини, юксак бадий табыи ва дидини ҳар жиҳатдан намоён этады; улар қалбининг нозик кечинма, түйфу ва ҳолатларини ётпайти ёрқин ифодалайди. Бу мушоира-ғазал Фазлий ва Маҳзуна ижодининг гултожи, адабиётимиз тарихида мазкур шеърий турнинг энг гўзал, энг нодир намунасиdir.

“Мажмуаи шоирон” ва “Тазкират уш-шуарон Ҳашмат” асарларида тасвир қилинган Фазлий ва Маҳзуна муносабатлари эса мушоира билан қўшилиб, йирик бир қисса ёки достон бўлгудек.

“Мажмуаи шоирон” (“Шоирлар тўплами”) тазкираси Фазлий Наманганий ижодиётида, умуман, ўзбек адабиётшунослиги тарихида муҳим аҳамият ва қимматга эга бўлган асардир.

Маълумки, тазкира - арабча “зикр” сўзидан олинган бўлиб, эслалик дафтари маъносини билдиради. Адабиётга оид тазкираларда адабий-танқидий қарашлар ифода қилинади, маълум давр шоирларининг ҳаёти ва ижоди тўғрисида фикр юритилади. Тазкиралар аввал араб адабиётшунослигида, кейинчалик форс-тожик адабиётидаги дастлабки тазкиралар Мұҳаммад Авфий XII асрда ёзган “Лубоб ул-албоб” асари ҳамда Давлатшоҳ ибн Бахтишоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сиdir. Алишер Навоий биринчи бўлиб ўзбек тилида машҳур “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини яратди. Бу асар муаллифга замондош шоирларга бағишлиланганлиги ҳамда кўпгина бошқа хусусиятлари билан ажralиб туради.

“Мажмуаи шоирон”ни Фазлий раҳбарлигига тузилган, дедик. Фазлийнинг ўзи ҳам “Бу китобни тўпловчилардан бириман”, - дейди. Буни камтарлик ифодаси деб тушунмоқ керак. Негаки, биринчидан, китобнинг етакчи-бош муаллифи оддий “тўпловчилардан бири”гина бўлмайди, унинг хизмати асосий ва салмоқли бўлади; иккинчидан, шуни аниқ айтишимиз керакки, китобда кўнгина шоирларга берилган баҳолар, уларнинг ижоди ҳақида айтилган ижобий ва салбий фикрлар - Фазлийнинг фикрлариидир (адабиётшунослар одатда, “Мажмуаи шоирон”даги у ёки бу хилдаёт қарашларни Фазлийга тааллуқли деб кўрсатадилар). Фикримизча, бошқа адиллар асосан маълумотларни ва ижод намуналарини тўплашда қатнашгандар, кўпчилик шоирлар ҳақидаги муҳим-мулоҳаза ва қарашларни эса Фазлий ёзган. Шунинг учун адабиётшуносликда “Мажмуаи шоирон”ни Фазлий асари деб қараш устун бўлиб келади.

Атоқли адабиётшунос ва шарқшунос олимлардан В.Э.Бертельс, С.Айний, О.Шарофиддинов, А.П. Қаюмов, В.А.Абдуллаев ва бошқалар “Мажмуаи шоирон” ҳақида

фикрлар билдирганлар. Филология фанлари доктори, профессор Б. Валихўжаев “Ўзбек адабиётшунослиги тарихи” (Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993) китобининг тазкираларга бағишлиланган бобида “Мажмуаи шоирон” тазкирасининг хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритади.

“Мажмуаи шоирон”нинг қўлчўма нусхалари Тошкент, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарлардаги Шарқ қўл ёзмалари хазиналарида, жумладан, УзРФА Шарқшунослик институтида 2371, 5235, 7510, 9139 рақамлар билан сақланади. 1902 йилда бу асар Тошкентда нашр қилинган.

Тазкирада XIX асрнинг биринчи чорагида Кўқон адабий муҳитида ижод қилган 80 дан ортиқ шоирниң ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилади. Аммо тазкиранинг турли нусхаларида бу ҳисоб ҳар хил: В. В. Бартольд ҳисобига кўра китобга 101 шоирниң шеъри киритилган. “Мажмуаи шоирон”нинг тузилиш тартиби мана бундай: аввал ҳамд, наът, кейин шоирга қисқача шеърий тавсиф, ундан кейин шоирларниң Амир Умархонга бағишлиланган қасидалари, сўнгра Амирий шеърлари ва унга назиралар, охирида — шоир шеърларидан намуналар.

Китобда берилган шеърий жанрлар ҳилма-ҳил, ғазал, рубоний, мухаммас, мусаддас, мутассаъ, мустазод, маснавий, баҳри тавил, қасида, таърих, муфрадот, муаммо, мушоира. Булар орасида ғазаллар ва қасидаларга кенг ўрин берилган.

Асарнинг дебочаси ва ундаги шеирлар ҳақидаги маълумотлар маснавий тарзида қофиянган бўлиб, арузининг мутақориби мусаммани мақсур (Фаулун фаулун фаулун фаул) баҳрида ёзилган.

“Мажмуаи шоирон”га турли йўналишда ижод қилган шоирлар ҳақида, шу билан бирга, истеъдодли шоиралар Увайсий ва Маҳзуналар тўғрисида маълумотга қиритилиб, шеърларидан намуналар берилган. Масалан, Фазлий-шоира Маҳзунага мана шундай тавсиф беради:

Гўзал қиз, ҳаёни, у Маҳзунадир,
Унинг дилрабо шеъри дурдонадир.
Агарчи аёлдек қилур қилу қол.
Бироқ маънида эгди эрларни лоп.
Ўшалким сухан бобида беназир,
Аёлмас, эрур балки бир наррашер.
Унинг сўзларидан эрур бу ғазал,
Ки халқ ичра бўлмишди зарбулмасал.

(Форсчадан Васфиј гаржимаси)

Шундан кейин шоиранинг “Саҳбо” (“Қизил май”) радифли газали келтирилади.

Мажмуада шоирларга, уларнинг ижодини баҳолашга бир хилда ёндошилмаган, албатта. Айрим ижодкорларга бир ёқлама баҳо берилган. Шунга қарамай, ўша даврнинг кўпчилик шоирлари ҳақида тазкирада берилган маълумотлар, тавсифлар муҳим аҳамиятга молик.

Фазлийнинг “Зафарнома” (ёки “Шоҳнома”) деб аталувчи йирик назмий асари Амир Умархоннинг ҳарбий юришларига, унинг қаҳрамонлик сифатларига, ўша вақтда Қўқон хонлигига юз берган воқеаларга бағишлиланган (асар “Умарнома” деб ҳам юритилади). Демак, Фазлий XIX асрнинг биринчи чорагидаги Қўқон хонлиги тарихини яратишга ҳисса қўшган тарихнавис ҳамдир.

Мушрифнинг “Шаҳномаи нусрат паём” асарида бу китобнинг қимматига ва Фазлийнинг бадиий маҳоратига юқори баҳо берилади. Амир Умархоннинг топшириғига мувофиқ Мушриф “Зафарнома”ни насрда ёзиб чиққан.

Үрни келганда айтиб ўтиш керакки, Фазлийнинг ўғли Охунжон ҳам таниқли шоирлардан эди. Охунжон Намангандарига Анорзор маҳалласида туғилади. Замонасига кўра билимдон киши бўлиб етишади. Бир неча муддат Қўқонда яшаб, бу срдаги адабий ҳаётда иштирок этади. Ўзбек ва форс тилларида шеърлар ижод қиласиди. Шеърларига Ибн Фазлий деб тахаллус кўяди.

“Мажмуаи шоирон”да Ибн Фазлий ҳақида қисқача маълумот берил, ўзбекча “Тароқ”, форсча “Як тараф” газалларини шоир ижодидан намуна сифатида келтирилган. “Тароқ” газали шу радифли газалларга назира килиб ёзилган. “Як тараф” газалида шоир қарама-қарши қўйиш усулидан фойдаланиб жўшқин сатрларни юзага келтириади:

Тифи тағофил як тараф, фарёд дилҳо як тараф.

Ҳиндийи мужгон як тараф, туркони шаҳло як тараф.

Аз оҳи тўфон як тараф, аз ашки дарё як тараф.

Парвои он мо як тараф, болида анқо як тараф.

Мулла Охунжон ибн Фазлий ՚тасидан кейин 19 йил яшаб, 63 ёшида вафот этади.

НОДИР

Муҳаммад Шариф Нодир — Узлат XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод қиласиди шоирлардандир.

Нодир тўғрисидаги дастлабки маълумот “Мажмуан шонрон” тазкирасида ва шоирнинг ўз асарларида берилади.

“Узбек адабиёти тарихи хрестоматияси” ІІ жилдига (1945), “Узбек адабиёти” мажмуасининг III жилдига (1959) Нодирнинг “Хафт гулшан” достонидан айрим ҳикоятлар киритилган. 1961 йилда бу асар тўла нашр этилди (нашрга тайёрловчи Фофуржонова). Азиз Каюмовнинг “Қўқон адабий муҳити” рида “Хафт гулшан” достони таҳлил қилинади. 1966 йилда “Узбек адабиёти” мажмуасининг V жилди, биринчى китобида Нодирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва лирикасидан намуналар берилди. “Узбек адабиёти тарихи” беш жилдлигининг IV китобида адабнинг ҳаёти ва ижоди кенг ёритилди.

Шоир Нодир ижодиётини ўрганиш ва ёритишда филологияланлари номзоди Аҳмаджон Мадаминовнинг хизмати катта. Ҳуман, бу фидойи, заҳматкаш олим, қамтарин инсоннинг Фаргона водийсидан, шу жумладан, Наманган вилояти тудудидан етишган ўтмиш шоирлари ижодини ўрганишдаги изматларини, бу соҳада бошқа тадқиқотчи олимларга ҳам یدам курсатиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз борак.

1962 йилда А.Мадаминов Косонсой шаҳридан Нодирнинг бекча ва форсча шеърларидан иборат девонини топди. “Ўзбек или ва адабиёти” журналиниң қатор сонларида шоир иқодистига доир маълумотлар берди.

Наманган шаҳридан Нодир девонининг тўлиқ бўлмаган тускаси ҳам топилган.

“Мажмуан шонрон”да Фазлий Намангоний томонидан Нодирга берилган қуйндаги тавсиф ва маълумот унинг шахсияти, салоҳияти ва туғилган йилини аниқлаш имкониятини беради:

Бувад Нодир он марди соҳиб камол,
Ва ҳафтод бошад бавой синну сол.
Дар ин соли ҳафтоди он нуктадон,
Сулукаш ба атвори ашъориён.
Ба таҳрири хат чун Али пурдунар,
Зи хубони Ҳўқанд он номвар.

Таржимаси:

Нодир камолга эришган кишиидир,
Унинг ёши етмишга борди.
У олим киши шу етмиш ёшайдада (ҳам)
Гўзал шеърлар ёзади.
Хат таҳрир қилинада Атіцек ҳунари кўп,
У атоқли киши Қўқоннинг яхшиларидаидир.

Бу маълумотларга кура, Нодир “Мажмуаи шоирон” тузилган 1821 йилда 70 ёнда булган.

Шоир Муҳаммад Шариф Нодир 1811 йилларда ҳозирги Наманган вилоятига қарашли Косон шаҳрида дунёга келади. Шу ерда яшаб, шу ерда таҳсил курди, илмда камолотта эриша боради. Моҳир хаттот бўлиб етишади. Ёшлигидан бошлаб шеърий ижод билан шуғулланади.

Нодирнинг ҳаёти мاشаққатли ва оғир кечади. Шу боисдан

Мани саргаштай саҳройи улфат,
Фалак солди бошимга бори кулфат.
Маишат базмида нокомликдин,
Үрубон поя беоромликдин,
Килиб бир маскан ичра истиқомат,
Кечурдим умр, айлаб анда тоқат...
Ғаму кулфат ҳамиша бўлди машъум.
Шароби эрди гўё заҳри заққум.
Кечуб эрди бу янглиғ рўзгорим,
Бу ишдин қолмади сабру қарорим, —

дэя зорлағади. Турмуш қийинчиликларига ҳарамай, Нодир билимларни чуқур ва пухта эгаллай боради, ижодда етуклика интилади, ўз даврининг фозил, олим кишиларидан, таниқли шоирлардан бири бўлиб етишади.

Моҳир хаттот Муҳаммад Шариф ижодий иш билан бирга котиблик билан ҳам шуғулланади. 1819-1822 йилларда Қўқонда яшаб ижод қиласди. Сўнгра Косонга кучиб кетади. Бу ерда яна қийинчиликларга дучор бўлади. Косонлик бир амандорнинг унга ва халқа қилган жабр-ситамлари шоирнинг жонидан ўтади. Бу ҳақса мамлакат маликаси Моҳларойим-Нодира га арз қилиб ёзади:

Ман хаста ғариб айлайин арз,
Етмоқ мени арзима эрур фарз...
Ногоҳ келиб бирор йилондек,
Гўёки балойи ногаҳондек;
Бўлди ҳамя зулмидии харосон,
Дам лойига ботди аҳли Косон.
Жавр ила мани халок этти,
Гулдек юрагимни чок этди.
Ёғдурди бошимга ғам тошини,
Баҳр айлади икки кўз синни...
Эй Моҳ, аёлманадурман,
Фагир уйнда мустамандурман.
Май соғи-агарчи айласа жуш,

Хум дардини журъакаш қилур нүш.
Атласдур агарчи тез бозор,
Ким олгуси бўзни ҳам харидор.
Сўзумдур ўромчи торидек суст,
Зар риштаси бирла айлангиз руст.

Нодира шоирни ўз ҳимоясига олади. Нодир-Узлат Қўқонга
ўчид бориб, шу ерда шеърий ижод ва қотиблик билан
шуғулланади. Амирий девонини у ўзига хос ҳаттотлик маҳорати
билин кўчирган Яна кўплаб асарларни, жумладан, Навоий.
Девонларини кўчиришда унинг хизматлари бўлган.

Шоир бир асрдан ортиқ умр кечириб, ўз шахрида вафот
қиласди.

Муҳаммад Шариф ўзбек ва тоҷик тилларида ёзган
шеърларида асосан Нодир (Нодирий). ва Узлат (Узлатий)
тахаллусларини қўллайди. Баъзи шеърларида Маҳжур
(Маҳжурий), Шариф (Шарифий) тахаллуслари ҳам учрайди.

Нодирнинг адабий мероси бой. Шоир девонига ғазал,
мустазод, мухаммас, мусаддас, таржебанд, таркиббаңд, рубоний,
маснавий, таърих, ӯлан каби жанрлардаги ўн уч минг мисрадан
иёд ўзбекча ва тоҷикча шеърлар жамланган. Бу тўлиқ девон
Қўқон адабиёт музеи фондида 693 рақам билан сақланади.

Шоир шеърларида инсонга ва табиат гўзалликларига
муҳаббат, севги ва садоқат, ҳижрон аламлари, давр-муҳитдан
никоят ифодаланган, турмуш тажрибалари, фалсафий-ахлоқий
шуҳоҳадалар акс этган.

Нодир ўз шеърияти ҳақида фаҳр билан деган эди:

Сузи бошдин аёғи гул исидек эрди руҳафзо,
Жаҳон мулкига Нодир назмидек гуфтор ксигайму?

Дарҳақиқат, Нодир-Узлат ғазаллари гул исидек жуаттар,
уҳбахш ҳид таратиб турди.

Шоир ишқ-муҳаббатни муқаддас инсоний туйғу сифатида
шуглайди. Зоҳирий ва ботиний ишқ туйғулари билан боғлиқ
чинималарни чинакам нодир, латофати сатрларда кўйтаёт
унинг учун ранг-баранг тасвирий воситалардан, ҳастий
ифзиллардан моҳирона фойдаланади.

Демагил: ғам дашти ўзра очилибдур жолажир,
Ул жигардур ҳажр заҳридин тўкулган пораси...

Гул каби оқти ҳаёлим гулшани саҳниға қон,
Жон бошиға тегди ғам отчиқни санги хораси.

Деманким, базмингизни бир кеча шам айлади равшан,
Ани ишқида ёнган танда мағзи устихонимдур...

Қоронғу англама оламда Нодир шоми дайжурин,
Чиқарған дуд ҳар тун чарх уза сүзи ниҳонимдур.

Мана бу байтлардаги боғбоннинг дона экиши, Каъба зиёратига борувчи кишининг эҳром боғлаши ҳаётий тафсиллари эса лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйфуси, ният ва интилишларини равшан очишига хизмат қиласиди:

Сув бериб ашким нами бирла вужудим боғина,
Кўзлари фикрида тиктим донаи бодомни.

Ишқ даштини йўли гарчи узогу ҳам маҳуф,
Ёр васли каъбасига боғладим эҳромни.

Шоир маъшуқанинг ҳусни-жамолини унинг фазлу камоли билан уйғун тарзда таъриф қиласиди. Унинг оқилалик, ширин сўзлилик каби фазилатларига алоҳида ургу беради:

Танга эди руҳбахш лутфи такаллумлари,
Жоҳа тўкуб шаҳдлар лабда табассумлари.

Мавждек топти паришонлик жаҳон дононлари,
Фазл баҳри ичра дур янглиғ камолингни кўруб.

Нодир ғазалларида ўз давридаги ижтимоий ҳақсизликдан шикоят кенг ўрин тутади. Шоир замонасидан, “чарх бедоди”дан, “зулмгар фалак”дан, золим амалдорларнинг жафоларидан чеккан дард-аламларини, ҳасратини ғазал байтларига тўқади:

Кўзум қон ёшидин лола каби саҳни жаҳон гулшан,
Бўлуб анжум каби оҳим ўтидин осмон гулшан.

Бурни қон бўлғай стимнинг оғзи етса ошга,
Чархнинг бедоди баҳтим суйини шўр айлади.

Чарх уза ҳар ён кўрунган тун аро аңжум эмас,
Қатралар сочти ёшимдин кўзларим фаввораси.

Тегирмон тошидур эл фарқи узра гардиши гардун,
Қўйлур барча халойиқ жисмини жавр ила ун янглиғ.

Шоирнинг бу каби ғам-ҳасратлари ўша даврдаги мазлум, фақир элнинг дард-андуҳлари билан қўшилиб кетади. Бу эса шоир дарди халқ дарди эканлигини, шоир ижоди халқчиллик руҳи билан суғорилганлигини тасдиқлади.

Ёридан лутф кўрмаган, обод бўлмаган кўнгилни подшоҳлар зулмидан хароб бўлган мамлакатга ўхшатади:

Подшоҳлар зулм ила ўз мулкин этгандек хароб,
Бир кўнгул илгингдин, эй бедодгар, обод йўқ.

Узоқ йиллик ҳаёт тажрибасига эга бўлган, кўпгина аччиқ-
чучукларни тотган шоир турмушдан олган сабоқларини,
ибратли фикрларини байтларга жо қиласди, шеърхонга
пурҳикмат мисраларни тақдим этади:

То жафо чекмай қачон коминг этар ширин мурод,
Мева топмас шаҳд нахли шохи узра хомсиз.

Васл изла, айла, Нодир, дарди ҳижрониға сабр,
Етмагай матлабга ҳеч ким меҳнати айёmsиз.

Бўлди олам боғи ичра сарв янглиғ сарбаланд,
Ҳар кишининг кўнгли ичра бўлса яхши нияти.

Ўзига бўлмасин мағрур, тушғай субҳ ҳангоми,
Бошида шом янглиғ кимки зардин афсане кўргай.

Үтар ўтган каби, ҳеч келмаганга ғам еманг зинҳор,
Тутунг эмди ғанимат ушбу дамни, дам бу дам эрмиш.

Бу байтларга меҳнат қилмай, жафо чекмасдан муродга,
мақсадга эришиб бўлмаслиги, киши яхши ниятли бўлиши
керактиғи, давлат ва мансабга мағрурланмаслик, умрнинг ҳар
онини ғанимаҳ билиш зарурлиги каби ибрат бўларли фикрлар
сингдирилган. Булар Навоий, Бобур, Машрабларнинг шу
хилдаги байтлари билан умумий мазмунга эгадир.

Нодир-Узлатнинг шеърий мероси орасида “Ўлан” ўзига хос
ўрин тутади.

Маълумки, “Ёр-ёр” ўлани ҳалқ оғзаки ижодининг энг
оммавий, энг мусиқий турларидандир. Мир Алишер Навоий,
Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк шоир ва олимларнинг
ўз лирик, эпик ва илмий асаларида ўлан ҳақида ҳам тўхталиб
ўтганликлари бу жанрнинг нақадар эътиборга лойик
энвалигини кўрсатади.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида ёзади: “Яна
“чинга” дурким, турк улуси зуфаф ва қиз кўчирур тўйларида ани
айтурлар ... бир навъида бир байт айтилурким мунсариҳи
матвийи мавҳуф баҳридув ва ёр-ёр лағзини радиф ўнига
мазкур қилурлар, андоқким, (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушди ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун”.

“Садди Искандарий” достонида Навоийнинг ўзи чинга

вазнида “ёр-ёр” ўлан тўқийди:

Муғаний, тузиб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг!
Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!..
Мен айтайки: мунглув бошим ёр-ёр!..

Бобур Мирзо “Мухтасар” асарида бу вазнга маҳсус тўхталиб ўтади: “Атрок орасида бир гуруҳ борким, “Ўланг” дерлар, аксар тўйларда айтурлар ... ҳар мисрадин сўнг ёр-ёр лафзин келтирурлар”.

• Нодир халқ оғзакӣ ижоди услубларидан фойдаланиш соҳасидаги устозлар анъанасини давом эттириб, “ёр-ёр” йўлида 29 банд, 174 мисрадан иборат ўлан тўқийди. Ушбу “Улан вазн ва қофия, хуружи ҳижо билан ёзилди”, — деб таъкидлайди шоир. Хуружи ҳижо усулига кўра, ўланнинг ҳар бир банди араб ёзувидаги бир ҳарф номи билан бошланади ва алифбо сираси билан тартибланади. Еобораҳим Машраб ҳам 16 байтли бир ғазалини шу усул билан ёзган эди.

Ўлан сатрлари халқ “ёр-ёр” қўшиқларидек ўйноқи, равон, содда, самимий.

Лом-лабинг шарбати кавсар эмиш, ёр-ёр,
Оғзинг аро тишларинг гавҳар эмиш, ёр-ёр.
Хол юзинг боғида анбар эмиш, ёр-ёр,
Анда саводи хатинг дафтар эмиш, ёр-ёр.
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, лола қабо, ёр-ёр,
Шавқинг ила торгман савту наво, ёр-ёр.

Гоҳо эса ўлан бандлари ўз муродига етолмаган ошиқ қалбининг армонларини, мунгли наволарини қўйлади, ҳазин оҳанг таратади:

Фе-фалаки зулмгар. иши жафо, ёр-ёр,
Ҳеч кишига этмади меҳру вафо, ёр-ёр.
Бир-биридан барчани қилди жудо, ёр-ёр,
Кетти бу оҳим ўти сўғий само, ёр-ёр,
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, соҳибқирон, ёр-ёр.
Бағриги қон айлаган ошуби жон, ёр-ёр.

Адабиётшунос А.Мадаминов Наманган шаҳрида шоир Нодимнинг ўғли Мусалламхон отада сақланган бир қўлёзма тўпламда Нодир ўланнинг нусхасини кўриб, уни шоир девонидаги нусха билан қиёслаб ўрганиб чиқади. Унинг ушбу ўлан ҳақидаги мақоласи “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1967 йил, 1 -сонида босилган.

“Ҳафт гулшан”. Нодир-Узлатнинг “Ҳафт гулшан” (“Етти гулшан”) достони XVIII-XIX асрлар адабиётининг муҳим намуналаридандир. Унда ҳалқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётга хос хусусиятлар жамланган. Достон Амир Умархон вафотидан сўнг, 1824-1825 йилларда ёзилган.

Достоннинг иккى ёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 1801, 10114 рақамлари билан сақланади. Яна бир нусхаси қўл ёзмалар институти Қўқон бўлимида. Достон 1328 /1910/ йилда Тошкентда тошбосма усулда бир оз қисқартиш билан босилган.

“Ҳафт гулшан” анъанавий ҳамд, наът ва чаҳор ёр таърифидан бошланади. Кириш қисмида шоир ўз аҳволини баён қиласи ва достоннинг ёзилиш сабабларини кўрсатиб ўтади. Достоннинг асосини етти мустакил ҳикоя ташкил қиласи.

Нодир будостонни шоира Моҳларойим-Нодирага бағишилаб ёзган. Шоир асарнинг кириш қисмида, шунингдек, ҳикоятларга боғлаб Нодира ҳакида ҳароратли сатрлар тизади. Шоирани “нодират ул-уқало” (“оқилларнинг нодираси”), “муинат ул-курабо” (“фарибларнинг фамҳўри”) сифатида тавсифлайди. Бу ўзбек ҳалқининг севимли шоираси, шеърият мулкининг маликаси Нодирага шоир Нодирнинг алоҳида ихлос ва муҳаббат билан қараганлигини кўрсатади.

“Ҳафт гулшан”нинг багишлов қисмида шоир ёзади:

“Бу воғир ул-ихлос қуллари касир ул-эътиқод ва ихтисос бандалари ҳазрат ойимнинг кўнгуллари кўзгуси ғуборини кўтармоққа “Етти гулшан” бино қилибдурким, фузули арбаа анда мусовийдур.

Топай деб кўнгли ичра шодлиқни,
Бузулғон жисмида ободлиқни,
Ясадим они учун етти гулшан,
Кўруб топсин то кўнгли равшан”.

Нодиранинг инсоний фазилатлари, мамлакат ободончилиги, илм-фан, маданият ривожи соҳасида амалга оширган ишларини шоир илиқ сатрларда таъриф қиласи. Олимлар, фозиллар ва шоирларга у қўрсатган саховат ва ҳомийликни миннатдорчиллик билан гилга олади:

Анингдек келмагай даҳр ичра эйим,
Анинг кўнгли саховат ичра дойим...
Сўрубон келтириб аҳли фазоил,
Йиқилди даргоҳига ҳар қабоил.
Бариси шеър ичра эрди моҳир,
Фазал демоққа барча эрди шоир.

Аларнинг рамзасида эмди ман ҳам,
Бир ишни күнглума эттим мусаммам.

“Хафт гулшан” — етти мустақил шеърий ҳикоядан иборат. Уларда халқпарварлик, адолат, муҳаббат, садоқат, қаҳрамонлик ғоялари, баҳтири ҳаёт, адолатли подшоҳ тўғрисидаги халқ орзу қилган ва халқ оғзаки ижодига ҳос бўлган ғоялар куйланади; сахий дўст, садоқатли ошиқ, вафодор ёр тимсоллари гавдалантирилади. Ҳар бир ҳикоятдан ҳаётний, ибратли хуносалар чиқарилади. Шоирнинг ўзи таъкидлаганидек:

Анинг ҳар бирида панду насиҳат,
Анга бўлди муносиб бир ҳикоят.

Асардаги ҳикоя (гулшан)ларнинг мазмуни:
Биринчи гулшан. Румлик камбағал бир йигит савдогарлар карвони билан Адан мамлакатига келади. Бу ерда муҳтоҷликда кун кечиради. Бир бойнинг қизини эри “уч талоқ” қилган эди:

Ўшал сайёди беидроқ, мағур,
Ўшандоқ қушни қўлдин айлади дур.

Уларни яраштириш учун аёлни оз фурсатга бирор киши никоҳига ўтказиш керак эди. Уни ўша мусоғир йигитга никоҳлайдилар. Йигит эртасига ёк аёлни талоқ қилиши лозим эди. Лекин ёшлар бирга яшашга қарор қиласидилар. Йигитга тазийқ кўрсатишида ва у ночор аҳволда қолади.

Аданнинг фуқаропарвар, адолатли шохи бу воқеадан хабар топиб, йигит ва қизнинг бирга, баҳтиёр ҳаёт кечиришларига ёрдам беради.

Карамдин айби узра парда ёпти,
Саҳоватдин они кунглуни топти.

Чунки у:

Адолат мулкининг султони эрди,
Саҳоват кишварининг хони эрди.

Иккинчи гулшан. Дикан вилоятида бир мард, баҳодир йигит бор эди. Турмуш қийинчиликлари уни шоҳ хизматига киришга мажбур қиласиди. Икки лак зар баробарига хизматга кирмоқчилигини айтганида, Бангола шоҳи уни масхаралаб, ҳайдайди. Отасининг бу муомаласидан ранжиган шоҳ қизи баҳодирнинг орқасидан кетади. Улар турмуш қурадилар.

Йигит Лоҳур султони хизматига киради. У султонга

шунчалик садоқат күрсатадыки ҳатте шохни ўзимдан күткәриш учун ўз ўғлини құрбон қылды. Боланинг онаси ҳам у билан бирга ҳалок бұлади. Бу қадар садоқатни күрган султон худодан құрбонларни тирилтиришни ёлбориб сұрайди ва илтижеси қабул бўлиб, сна-бала ҳаётга қайтадилар.

Султон тож-тахтини йигиттега топшириб. Каъбага кетади. Шу орада душман ҳужумига учраган Бангола шохи Лоҳурга ёрдам сұраб келади. Йигитни таниб, қизини күриб, улардан узр сұрайди. Шоҳликнин набирасига топшириб, узи ибодат билан машғул бұлади.

Учинчи гулшан. Пешоқур шохининг гұзал қизи бор эди. У шаҳар четидаги боғда эл күздідан холи ҳолда истиқомат киларди. Бир күн вазирнинг ўғли уни күриб қолади. Йигит ва қиз бир-биrlарига мұхаббат құядылар. Бу воқеадан хабар топған вазир, подшоҳ ғазабидан құрқиб, ўғлини занжирбанд қилади.

Сайдар юрган шохга узоқдан қизининг дард тұла құшиғи эшитилади. Ғазабға келған жоҳил ва золим шоҳ қизининг бошиға қилич солади. Қиз ўлыми олдидан бармоғи қони билан деворға ёзади:

Чонони маро ба ман биёред,
Ин мурда танам бад ў сипоред.

Таржимаси:

Менинг жонгимни менга келтириңг,
Бу ўлук танамни унга топшириңг.
То...

“То”дан кейин қиз нима демоқчи эди? Пешоқур олимлари буни аниқдай олмайдылар. Саъдий Шерозийгина бу жумбокни ечади:

... лабларимдан бұса олгач у,
Агар тирилсам, ҳайрон қолманғиз.

Шундай булиб чиқади: йигит нафаси ған қиз тирилтади. Аза түй-тантанага айланади.

Тұрткынчи гулшан. Сарондигүл султони тушида бир гүзәлни күриб, унга ошиқи бекарор бұлади. Вазирни ўрнига қолдириб, севгилисі иштиёқида йүлға чиқади. Бир жойда түрт ақа-ука оталаридан қолған коса, түн, тахт ва шамширни талашаётган эканлар. Бу нарсаларнинг мұжизақор хислатини билған султон қийла-тадбир ишлатыб уларни құлға киритади. Шулар өрдамида севгилисін ҳузурига етиб боради. У лұлы аәл экан. Аәл

султоннинг нарсаларини олиб қўйиб, ўзини ҳайдайди.

Бир йилдан сўнг хор-зорликда юрган шоҳни вазири излаб топади. Ақл ва тадбир билан маккора аётни жазолайди, кейин уни таслим қиласди. Шоҳ яна ўз юртига қайтади.

Бешингчи гулшан. Эрон шаҳзодаси Саодат тушида гузал бир кизни кўриб, уни севиб қолади. Кизни қидириб Хиндистонга, Чинга, кейин турқут, рус, аймоқ элларига боради. Қизнинг дарагини Рум мамлакатидан топади. Кизнинг хужайини буйи баробар жавоҳир сўрайди. Киз номи Жавҳар булиб, Рум шоҳининг ёлғиз фарзанди эди. У ҳам Саодатни тушида курган вакуни қидириб бу шаҳарга келган, бир бой кишига қиз тутинган эди.

Саодат ва Жавҳар Мисер томонга йўлга чиқадилар. Мисерда қиз чиройли матолар тикиб, йигит уни пуллаб, тирикчилик ўтказадилар. Жавҳар маккор Шамъун кулидан, ўгри зангидан ҳам зийраклик ва тадбир билан қутилади.

Бир юргуфуқаролари тасодифан келиб қолган Жавҳарни шоҳ килиб кўтарадилар. Мамлакатни у ақл ва адолат билан идора қиласди. Гез орада уни Саодат ахтариб келади. Жавҳар шоҳликни Саодатга топшириди. Сўнгра ўғилларидан бирини тахтга ўтқазиб, Саодатнинг ота юрти - Эронга кетадилар. Саодат Эрон шоҳи булади.

Олтинчи гулшан. Адолатпарвар бир шоҳ фарзандсизликдан ўксинар эди. Узоқ вақт қилган илтижо ва дуолари ижобат бўлиб ўғил кўради. Унга Хуршид деб ном қўйишади. Мунажжимлар бозоранинг тақдиридан фол очиб, кўп кулфатлар тортажагини айтадилар.

Доно исемли вазирнинг ўғли Аторуд билан Хуршид тенгдош, мактабдош дўст бўлиб ўсадилар. Хуршид бир кун Аторуднинг ёнини олиб, бир фақир бенса аёлнинг ўғлини абжад тахтаси билан уриб ўлдириб қўяди. Боланинг онаси хун талаб қилиб келади. Адолатли шоҳ, бу иш қанчалик оғир бўлмасин, розилик билдиришга мажбур булади. Донолар ўртага тушиб шаҳзодани омон қолдириш, аммо мамлакатдан чиқариб юборишни сўрайдилар. Аторуд ҳам у билан бирга юртдан чиқиб кетади. Улар йўлда мўъжизали қўшилар гўштини ейдилар. Мурувват деган қуш гўштини еган шаҳзода шоҳ булади. Футувват номли қуш гўштини еган Аторуд оғзидан дур чиқариш мўъжизасига эга булади.

Улар борган мамлакат подшоҳининг қизи Хуршидни ёқтириб қолади. Улар никоҳланадилар. Аторуд зса тўзат мусиқачи аёл тузогига тушиди. Кўп саргузаштлардан кейин у Гулфом шаҳрига бориб қолади. Ифрит деган девни мўъжиза билан сингиб, шоҳ қизини ундан қутқаради ва унга ўйланади.

Аторуд ва Хуршид бирлари билан тошишиб, отоналари ҳузурига қайтиб бор тизар.

Еттиничи гулшан. Бағдод шаҳридаги бир савдогарнинг Маъсуд номиди ўғли бор эди. У отасининг савдо иши билан шуғулланиши учун минг ашрафдан берган пулини уч ғунгача бир мўйсафид кишига бериб, ундан уч насиҳатни сотиб өлади:

1. “Агар сафарда тоғлик ерда ётишга тўғри келса, баландроқ жойга чикиб етиш керак”.

2. “Туз төтган ерга хиёнат килма”.

3. “Агар уқбо иши билан дунё иши тенг келиб қолса, аввал уқбо, кейин дунё ишини кил”.

Сафар чоғида Маъсудга бу насиҳатлар кор келади. Қарвон тоғлик ерда тўхтайди. Маъсуд энг баланд жойда ётганни учун селдан омон қолади. Иккинчи насиҳатга амал қилиб, ўзига муруват кўрсатган кишига - устага хиёнат килмайди, унинг хотини тузофига илинмайди. “Аввал уқбо, сунгра дунё иши...” насиҳатига риоя этгани учун мукаррар улимдан омон қолади.

Йигитга ихлос қўйган уста уни ўз қизига уйлантиради, ўзи эса узлатга чекинади.

Кўриниб турибдики, достонда адолат ғояси етакчи ўрин тутади. Ана шу ғоя ҳикоя — гулшанларни бир-бирига жинслаштириб, бир бутунликни, яхлитликни таъминлайди.

“Биринчи гулшан”да одил, фуқаропарвар подшоҳ тимсоли яратилади. Инсонпарварлик, муруват, эҳсон ва адолат феҳлари олдинга сурилади. “Иккинчи гулшан”да ҳам Лоҳур султонини адолатпеша, муҳтожларга, оч-яланғочларга, бечораларга саҳоват кўрсатувчи хукмдор сифатида талқин этилади. Ҳикоядда ноҳақлик ва зулм қораланади, ҳаққоният, садоқат, фидокорликнинг ғалабаси тараннум қилинади.

“Учинчи гулшан”да юқоридагиларга қарама-қарши улароқ, золим, каттол ва жоҳил шоҳ тимсолига дуч келамиз. Шоир унинг тасвирини ўта мағфий бўир тарзда чизади. Барча қилиқлари, салбий жиҳатлари билан у хунуқлик ва ёвузликнинг тимсоли бўлиб қолади:

Ишонмас эрди ҳеч ким кулганиға,

Ҳама ҳуррам эдилар ўлганиға.

Ёмон тиллик, ёмон вазъу турушру,

Совуқ сўзлук, қаро юзлук, жафожу.

Асарнинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи гулшанларида муҳаббат ва вафо удуғланади, уларнинг ғалабаси ва тантанаси куйланади. Бундай ғалабага ақл ва ирома билан эришилади. Тўртинчи ва олтинчи гулшанлар асосан саргузашт характерига эга бўлган ҳикоялардир. Буларда дўстлик ва садоқат каби олижаноб ғоялар ҳам олдинга сурилади.

“Еттинчи гулшан” хулоса, умумлашма тарзида булиб, насиҳат ва ҳикматларга амал қилишнинг фойдаси ҳақидадир.

Умуман, достонда шоир, асосан, ўз даври ҳукмдорларига ва ҳукмрон табақага насиҳат қилиш, маслаҳатлар кўрсатишни кўзлаб, панд-ўгитларга, ахлокий-тарбиявий масалаларга катта ўрин беради. Бу билан у, шулар орқали мамлакатни адолат ва осойишталик, ҳалоллик ва тўғрилик билан идора қилинишига эришишни мақсад қилиб олади.

Ҳикояларда қатор ижобий ва салбий тимсоллар ҳаракат қиладилар. Уларда хотин-қизларнинг тимсоллари алоҳида маъзке эгаллайди. Айниқса, “Бешинчи гулшан”даги Жавҳар тимсолини шоир самимият ва муҳаббат билан яратган. Жавҳар — ақлли, қатъиятли, жасур, меҳнатсевар қиз. Шу билан бирга, у foятда гўзал. Бу гўзаликни тавсифлашда шоир бадиий тасвир воситаларидан самарали фойдаланади:

Туриб сарчашма устида паридек,
Аларнинг лаъли гул барги таридек.
Вале онинг пари нури мужассам,
Қуёш янглиф кавокибдин муazzам...

Подшоҳликка кутарилган Жавҳар одиллик, инсофилик, инсонийлик, ҳалқарварлик хислатларини намоён қиласди:

Қилибон шаҳрни ободу маъмур,
Анинг адли жаҳонга бўлди машҳур.
Ҳама эл бўлди андин шоду ҳуррам,
Адам мулкига қочти лашкари ҳам.

“Ҳафт гулшан” ҳикоялари билан ҳалқ оғзаки ижоди асарлари ўртасида яқинлик мавжуд. Ундаги бир қатор саргузашт ҳикояларни шеърий эртаклар деб аташ мумкин. Асардаги ҳар бир ҳикоя яхшиликнинг ёмонлик ва ёвузлик устидан ғалабаси билан тугайдики, бу ҳам ҳалқ эртаклари ва достонларига хос ҳаётбахш руҳ тантанасининг ёзма адабиётдаги ифодасидир. Достоннинг тили содда, ўқувчига тушунарли.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА НАМАНГАН АДАБИЙ МУХИТИ

XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихий-сиёсий шарасиг, маданий ва адабий ҳаёт

ХІХ асрнинг 60-80-йилларида Туркистон, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ерлари чор Русияси томонидан босиб олди

865 йилда Тошкентни рус қўшиллари эгалладилар, кейин Фарғона водийсига ҳужум бошладилар. Водий лўларининг, шу жумладан, Наманган аҳолисининг аршилигини ёвузлик билан енгдилар. 1875 йилнинг 30 октябрида Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги ерларни Наманган булиси номи остида “Русиянинг Фарғона мулкига қушиб олиш тўғрисида” “фармони олий” бўлди. 1876 йилда Қўқон хонлиги расман тугатилди ва Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига ўтказилди. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлиги ташкчл қилинди. Туркистон чор Русиясининг мустамлакаси бўлиб қолди.

Истилочи ва мустамлакачиларнинг мақсади тайин эди: ўлқадан хом ашё ва ишчи кучи манбани сифатида фойдаланиш, бу ернинг моддий бойликларини талаш, Туркистоннинг ўз корхоналарида ишлаб чиқарган мотларини сотиш бозорига айлантириш, барча соҳаларда мустамлакачилик сиёситини амалга ошириш. Истилочилар моддий бойликлар билан бир қаторда жуда кўп маънавий бойликларни, нодир қўлёзмаларни, ноёб маданий ёдгорликларни усияга ташиб кетдилар. Улар халқни, юртни горож қилишнинг хилма-хил усул ва воситаларини қўлладилар. Шу мақсадда, чунончи, шоир Нодим ёзганидек: “Экмакка паҳта тухмини кўп боғлар бузилди”.

Мустамлакачилар маҳаллий халққа паст назар билан қарап, уни қолоқликда, мутеликда сақлашга иш гилар эдилар. Миллий мустамлакачилик зулми кучая борди. Маҳаллий аҳолини талаш, хўрлаш, қонунсизлик авж олди. Тури хилдаги соликлар кўпайди. Фуқаро аҳволи тоборо оғирлашди.

Халқ ўртасида қандай янгилик бўлмасин, уни бўғиб ташлаш чоралари кўрилди. Бундай сиёсатни амалга оширишга бевосита бош-қош бўлган Туркистон генерал-губернатори И.А.Куропаткин ўз кундаликларида уялмай-нетмай: “Биз 50 йил тубжой аҳолини тараққиётдан четда, мактаб ва рус ҳаётидан

четда тутдик", — деб ёзди.

Истилодан кейин оқ рус амалдорлари, зодагонлари, осонгина бойлик орттириш ва фароғатда яшаш пайдада бўлганлар үлкага ёпирилиб кела бошлаган эдилар Кучиб келгандарнинг кўпчилиги шаҳарларга, жумладан, Наманганд шаҳрига жойлашиди. Водийда рус қишлоқлари пайдо бўлди. Бундай "тиғизлаштириш" натижасидан маҳаллий аҳолининг қийинчилклари янада ортди.

Чор амалдорларининг ўзбошимчаликлари, жабр-зулмлари халқнинг ғазабини кучайтиради, ғалаёнлар авжланади. 1890 йиғида Қумқўрғон қишлоғида, кейин бошқа қишлоқларда сайлов найрангларига қарши ғалаёнлар бўлади. Масжидлардан халқни қўзғалонга чақириувчи хатлар топилади. 1893 йилда Наманганд уездидан маъмурларни жиддий безовта қилган қўзғолон бошланди. 1895 йилда бу қўзғалон чна кучли тус олди. Чор қўшиллари билан қаттиқ жанглар бўлди. Дукчи эшон бошчилигига кўтариштган 1898 йилги қўзғолонда Наманганд уездининг тоғли аҳолисидан ҳам кўп киши қатнашди.

Халқ қўзғолонларини мустамлакачилар шафқатсизларча бўстирдилар. Кўп кишини қатта этдилар, яна кўпларни сургун қилдилар.

Чор маъмурлари ўз манфаатларига мос келадиган баъзи ишларни амалга оширилдилар. Чунончи, Наманганд шаҳрида уезд муассасалари учун бинолар, ҳарбий қалъа қурилди, "янги шаҳар" барпо қилинди, "эски шаҳар" қісми эса қаровсиз ҳолда коғидирилди. Наманганд ва бошқа шаҳарларда айрим корхоналар вужудга келди. Чуюн эритиш, пахта тозалаш, ён ва совун ишлаб чиқариш корхоналари ташкил қилинди. Пактачилликка зур берилганлиги сабабли 1899 йилнинг ўзида шаҳарда тўққизта пахта тозалаш заводи бунёд бўлди. Булар кичик корхоналар эди, албатта.

Наманганд шаҳрида, кейин вилоятнинг бошқа жойларида рус-тузем мактаблари очилди, прогимназия ташкил қилинди. Халқ орасидан етишиб чиққан мэрифатпарвар зиёлилар мактаб-маориф соҳаси учун жонкуярлик кўрсатдилар. Мактаблар очиб, маҳаллий миллат фарзандларини жалб этдилар.

Хаттотлик, китобат қилиш, баёзчилик анъаналари давом этди. Мулла Муҳиддин бин Мулла Ғозихон ҳожи Намангандий 1882-1883 йилларда Навоийнинг "Ҳазойин ул-маоний" асарини санъаткорлик маҳорати билан кўчирилди. Абдуваҳоб котиб 1887-1898 йилларда бир неча йирик асарлардан иберат мажмӯа тузди. Бунга Бедиҳ ғазалларини ҳам киритди.

Даврнинг қатор алломатлари маънаний ҳаёт ҳадабий мухитда устодлик мавқеида бўлдистар. Шундай алломатларнинг

Энг көнга курингни Намангандағы Азизхұжа Эшон мадрасасыннанғ мударриси Некохон Лантарийдір (XIX асрнинг охирги Йилларда вафот қылған). Бу киши замонасчаниң чуқур билим соқибы, шоири зди. Үзбек, форс, араб тилларда шеърлар езган Нодим, Ибрат каби шоиrlар шу кишидан сабоқ олған.

XIX асрнинг иккинчи ярмида үлка адабий ҳәстида мұхым узгарышлар рүй берди. Үзаро дүстлик, адабий ҳамкорлық ва тоякий-эстетик ҳамжиҳатликка асосланған, уюшған бир ижодий ҳәёт маҳаллий шоиrlарни бир жойға жамлаган, жиналаشتырган бадий тиғаккурни янги поғонага күтарған адабий жаразен равнақ топди. Нодим, Ибрат, Хилватий, Шавқый, Ҳайрат мазкур ижодий гурухнинг етакчи вакиллари зди. Сұғызода ҳам юртида бүттән бақтларда бу шоиrlар даврасыда қатнашиб борарди. Фуркат айтганидек, “Ҳамиша мәжліс бунед айлаб зодан таъблар” дан мушоира қилиш, “бир ғазалда татаббуъ күрсатиб, бир мазмун ҳар тарзда ифодалаш”, “ғазал машқ” этиш. мұхаммас бөғлаш каби Құқондаги сингари адабий машғулоттар Наманганда ҳам давом этған. Бундай адабий анжуманлар гоҳ Наманган, гоҳ Тұракүргонда ҳамда атроф қишлоқларда, боғаво масканларда уюштириліп борилар зди. Шоиr Мұқимиң деярли ҳар йили Наманганга келиб турар, йиғилицеларга күшимча файз киритарди. Бундай суҳбатларда Құқонлик Мұхыйи, Завқый, Фурбат, марғilonлик Рожий ва бошқа шоиrlар ҳам иштирок этғанлар. Шоиrlар мушоираси, адабий-бадий мәжліслар Наманганлик Низомхон, Абдулла Тароқ каби созанда ва хонандаларнинг, гоҳо тошкентлик Мулла Тұйчи, самарқандлик Хожи Абдулазиз, ҳұжандлик Содирхон ва бошқа машҳур қоғиз ва бастакорларнинг қатнашуви билан зийнатланар, янада шукухли тус оларди.

Дүстлар суҳбати, шеър бадсі, сез навоси, ашула-қүшиқ садоси ижтимоий-сиеций масалаларга оид баҳслар билан алмашиниб борарди. Ижтимоий мазмундаги шеърларнинг бунедға келишида бундай анжуманларнинг, суҳбатларнинг ақамияти катта зди. Маслак ва мақсад бирлиги, адабий ҳамкорлық шоиrlар ижодида бир хіл мавзуу ва бир хил жаңдарды асарларни юзага келтирди.

Шу тариха, XIX асрнинг искинчи ярмидаги Наманган адабий мұхити даврнинг илғор зиёліларі, маданият ва адабиёт арбоблари үзаро ҳамжиҳатликда олиб борған қызығын ижодий фаолиятларининг маҳсұлы сифатида бунедға келди ва тараққий этди. Уларнинг ижодий үсишида үзбек мұмтоз адабиети ва Навоий анъаналари, халқ оғзаки ижоди ва Шарқ мұмтоз адабиётининг таъсири ҳамда Құқон, Тошкент адабий мұхитлари билан Наманган адабий мұхити үртасыда үрнатылған

мустаҳкам алоқа мұхим ақамиятга зәға бұлды.

Бу давр ҳалқчыл адабиеті вакиллари лирикани ғоявий ва бадий жиҳатдан юқори даражага күттардилар. Уларнинг лирик шеърларида ҳаёттійлик ва ҳаққонийлик ортды, ижтимоий ҳаёттинг мұхим масалалари акслантирилди. Лирик қаҳраманснинг тақдирдан, толесизликдан, замонадан шикоятлари ҳалқ дарди-андуҳларини ифодалаб, ижтимоий норозилік, даврни қоралаш руҳини касб этди.

Бадий адабиётда ҳалқпарварлық күчайди. Мустамлака құллиги давридаги оғир ақвол, шағар косиблари ва дала мәжнаткашларининг тобора қашшоқлашуви, омма бошидан кечираётган жабр-жағолар, ноқақлиklärнинг реалистик тасвири ҳалқчыл шоирлар ижодида кенг тус олды. Адабиётта танқидий ва ҳажвий йұналиш етакчи ва асосий жанр булиб қолди. Шоирлар даврнинг эңг мұхим масалаларига ҳозиржазоблик ва фәоллик билан муносабат билдирдилар. Жамият ҳаётидаги иллатларни, мустамлакачилар ва уларға ҳомий бұлған табақанынг золимлиги, мунофиқлиги, ахлоқан бузуклиги, очқұзлигини аниқ ва дадил очиб ташладилар. Сатира тарда маълум ижтимоий ҳодиса мөһиятини умумлаштирувчи шахслар тимсоли акс эттирилди.

Илғор шоирлар ижодида маърифатпарварлық янги поғонага күтарили. Уларнинг шеърларида илм-маърифат, дүнёвий билимлар жамият ривожи, ҳалқнинг үйғониши, ватан истиқболи учун зарур бұлған ижтимоий восита сифатида тарғиб кітінди.

Даврнинг пешқадам шоирлари шеъриятда ғазал, маснавий, мұхаммас каби анъанавий шакллардан фойдаланған ҳолда уларни янги мавзуу ва мазмун билан бойитдилар, шу шакллар воситасыда янги тарихий шароитта хос фикр, ғоя ва мазмунни ифода қылдилар. Шу билан биргә, адабиётта янги жанрлар вужудға келди. Айниқса, сағатнома жанри кенг тарқалди. Шоир Мұқимий сингари наманғанлық Нодим, Хилватий, Ҳайратлар ҳам бу жанрда асарлар яратдилар. Сағатномаларда түрли жойларға қилингандықтан сағат таассуротлари, табиат гүзәлліктери, ҳамда ҳалқ ҳаётининг ҳақиқиетін лавҳалари акс эттирилди.

XIX асрнинг иккінчи ярмидаги адабиётта сифат үзгаришлари юзага келди. Адабиёт мәжнаткаш омма ҳаётига тобора яқынлаша борди. Ҳалқпарвар адабиёт вакиллари әл орзу үмидларини, эркинлик ғояларини күйладилар. Мустамлакачилер қарши, оздолик учун кураш жараённанда миллий үйғониш адабиёти шаклана борди ва у XX аср бошларыда асосий мавқени зәгаллади. Миллатпарвар, тараққијатпарвар ижодиі күчлардан иборат илғор зиёлилар

етакчиллик қилган чинакам маънодаги бу янги адабиёт ҳалқда ғулллий онгни қўзғаш ва уйғотишда, миллатни истиқлолга бошлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Нодим, Ибрат, Ҳилватий, Сўғизода ва бошқа илғор фикрли шоирлар ҳалқ дарди билан яшадилар. Ижтимоий-сиссий ва маданий-маърифий ҳаётда фаол иштирок этдилар. Ҳалқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи, омманинг мустамлака жабр-зулмига қарши норозилигини ифодоловчи, золим ва риёкорларни аёвсиз фош қилувчи, илм-маърифат ва маданиятни тарғиб этувчи асарлари билан миллатни уйғотишга интилдилар, миллатпарварлик, ҳалқпарварлик, ватанпарварлик, озодлик ғояларини олдинга сурдилар, ўзбек адабиёти тарихида ёрқин саҳифа яратдилар.

ШАВҚИЙ (1805 - 1889)

Ўзбек ва форс-тожик адабиёти тарихида Шавқий тахаллуси билан ижод қилган шоирлар ўндан ортиқ XIX асрда Шавқий тахаллусли олти шоир бўлган. Булар срасида истеъододли шоир ва тарихчи Мулла Шамс Шавқий Намангоний ўзига хос қиёғаси билан ажralиб туради.

Шоирнинг ғазаллари, "мусамманлари, маснавийлари ва "Жомеъ ул-ҳаводис" достонидан иборат девони ўтган асрнинг 90-йилларида кўчириб китобат қилинган. 1908 ва 1912 йилларда нашр этилган "Туҳфат ул-обидин ва анис ул-ошиқин" баёзига бир қанча шеърлар киритилган. Шавқий шеърлари бошқа қўллёзма ва тошбосма баёзларда ҳам учрайди.

Мулла Шамс Шавқий тўғрисидаги дастлабки маълумотни рус шарқшуноси В.П. Наливкин беради. У шоирни ўз даврининг пешқадам кишиси деб баҳолайди. Фарғона тарихини ўрганишда шоирдан ёрдам олганлигини айтади. Наливкин Шавқийнинг "Жамеъ ул-ҳаводис" асарини ўрганиб 80-йилларнинг бошларида ундан ўзига нусха кўчиртириб олган. 1963 йилда профессор F. Каримовнинг "Шавқий поэзиясининг реалистик кучи" ("Шарқ юлдузи", 2-сон), 1970 йилда Ф. Аҳмаджонованинг "Шавқий Намангоний" ("Ўзбек тили ва адабиёти", 4-сон) мақолалари босилди. Ўзбек қомусига (1979 йил) "Шавқий Намангоний" мақоласи киритилди. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1982 йилда чоп этган "Асрлар нидоси" мажмуасида Шавқий Намангоний ҳақида ахборот, унинг икки ғазали, бир мустазоди, "Панднома" асарининг қисқартирилган нусхаси, "Жомеъ ул-ҳаводис" достонидан парча берилди. F. Каримов ёзган олий ўқув юрглари филология факультетлари учун "Ўзбек адабиёти тарихи"

дарслиги (учинчи китоб)га Шавқий ҳаётни ва ижодига доир қисқа маълумот киритилган.

Мулла Шамс Ҳусан ўғли Шавқий 1805 йилда Наманган шаҳрига яқин бўлган, ҳозирги Тўрақўргон гуманига қарашли Калвак қишлоғида бўзчи-косиб оиласида туғилди.

Мулла Шамс ўз қишлоғида бошлангич мактабда таълим олгач, Шаҳанд қишлоғидаги мадрасага ўқишга киради. Бу ерда араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади. Навоий, Жомий, Ҳофиз, Фузулий, Бедил ва бошқа Шарқ мумтоз шоирларининг асарларини чуқур мутолаа қиласди.

• 1840 йилда у пойтахт Кўқонга боради. Қўқон шоирлари даврасида булиб, улар орасида эътибор қозонади. Бироқ орадан икки йил утгач, Бухоро амири Насрулло Қўқонга бостириб келиб, қирғин қиласди. Хон ва унинг авлодларини, халқнинг севикли шоираси Моҳларойим-Несдирани қатл эттиради. Бу даҳшатли воқеалардан кейин шоир Қўқонни тарқ этади, қишлоғига қайтиб, ҳунэрмандлик билан тирикчилик ўтказади.

1845 йилда Қўқон тахтига Худоёрхон кўтарилач, Шавқий Кўқонга бориб, хонлик девониди хизматда бўлади. 1858 йилда, Маллахон тахтни эгаллаганидаи «ейин, шоир яна ўз қишлоғига келди. Бу ерда мактабдорлик билан шуғулланди.

Орадан тўрт йил утгач, Худоёрхон тахтни яна қайтариб олади. Шавқий ҳам сарой хизматига қайтади. Қўқонда шоир 14 йил яшаб ижод қиласди.

Чор мустамлакачилари Фарғона водийсини эгаллаб, Қўқон хоқилигини тугатганларидан сўнг, Шавқий қишлоғига келиб, бўзчилик, дәжончилик ва мактабдорликни давом эттиради.

Шоир Шавқий 1889 йилда вафот этади.

Мулла Шамс Шавқий хонилклар замонида ҳамда мустамлака даврида яшаб ижод қиласди. Кенг қамровли ижодий фаолияти билан бу икки давр ўзбек адабиётини бир-бирига боғлади.

Шавқий Намангоний замонасининг билимдон зиёлиси ва етук шоири эди. Бу етукчилик шоир яратган ғазаллар, мустазод, маснавийларда, унинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий, Бедил каби буюк шоирларининг ғазалларига боғланган мухаммасларида, “Жомеъ ул-ҳаводис”, “Панднома”, “Тарихи Хўқанд” (“Қўқон воқеасининг тарихи”) асарларида равшан кўринади. Мазкур асарлар шоирнинг ҳалқ учун, адабиётимиз тарихи ва тараққиёти учун қилган катта хизматларидир.

Ишқ-муҳаббат, меҳру вафо, маҳбуба гўзаллиги ва фазилатлари, ҳижрон дарди, турли кечинма ва армонлар, инсоний ҳис-туйғулар шоир ғазалларида эҳтирос билан куйланади.

Шавқийнинг “Офарин” ғазали мумтоз ғазалиётимизнинг

энг жүшқин, энг үйноқи, энг дилрабо намуналаридандир:

Жоно, жамолингни күруб, жононлар айтур офарин,
Үз күксига үзи уриб, ёронлар айтур офарин.
Қадду ниҳолингга қараб, абру камолингта қараб,
Шоҳо, висолингга қараб, султонлар айтур офарин.
Булбул санга нолон үлуб, қумри ажаб ҳайрон үлуб,
Тути күруб гирён үлуб, хушхонлар айтур офарин.
Лутфи карам хонлар берур, дўст-дўстига нонлар берур,
Лаъли лабинг жонлар берур, үлғонлар айтур офарин.
Ишқингда кўп оворалар, борсун қаён бечоралар,
Хуснинг аро парвоналар, куйгонлар айтур сферин.
Ёр келса маҳбубинг бўлуб, бир кеча маъшуқинг бўлиб,
Мезбон дуогўйинг бўлуб, меҳмонлар айтур офарин.
Шавқий кулингни додига, тун кечалар фаёдига,
Таҳсин этиб абётига, жононлар айтур офарин.

Чинакам шавқ билан яратилган, завққа тўла, гўзалликка соғинч ва муҳаббатдан туғилган бу ғазал мафтун қалбнинг кечинма-хиссиятларини жилвали сатрларда ифодалайди. Ошиқ ўз маъшуқасини ҳусну жамолда, қадду камолда, хушхон каломда, лутфу карамда ягона деб билади. Шунинг учун ҳам уни жононлар ва ёронларнинг, хонлар ва султонларнинг, булбулу, қумрию тўтиларнинг офаринига сазовар кўради. Шу билан бирга, унга интилган, унинг шавқида куйган ошиқнинг доди, “тун кечалар фарёди”, ишқида ёзган абёти (байтлари) ҳам таҳсинга муносиб! Ғазал байтлари халқ қўшиқлари каби равон ўқилади. Улар ғазалий ранглар билан жилоли, шеърий тимсоллар билан масрур. Ҳар байтни қайта-қайта ўқигиси, куйлагиси келади кишининг. Фоят ёрқин, тиниқ, образли тилда акс этган бокира туйғулар мафтункор тарона бўлиб янграйди, киши қалбини нурафшон қилади, унга ажиб бир ҳаяжон, завқ-шавқ баҳш этади. Ушбу ғазали мусажжаъдаги “күруб”, “уруб”, “ниҳолингга”, “камолингга”, “висолингга”, “нолон”, “ҳайрон”, “гирён”, “хон”, “нон”, “жон” каби ички қофиялар эса унга айрича мусиқийлик бағишлади.

Жаҳон обод ул париваш ҳусни гузори,
Икки хам қошлиарини гушасида чиши мумори

матлаъли ғазалда “ул париваш” тасвирини шоир маҳоратли бир рассомдай чизади. Матлаъда бошланган тавсифни кучайтира бориб, унинг ҳар томонлама гўзал бир тимсолини яратади:

Икки наврас ниҳоли, лаъли шакар, орази зебо,
Кўрарга бас ажойиб нарх үлубдур ҳусн бозори.

Кўзи жоду, юзи гул, сарв қомат, лаблари щакар,
Мунаввар айлагай олам юзини ҳусн дийдори.
Ярашиб сарвдек қоматга нозик жомаи гулгун.
Жамолин бир томошо қилгали олам гирифтори
Латофат кони ул ширин малоҳат, ғамзаси хунхор,
Жаҳон саҳнига тушган ҳури жаннатни намудори.
Бу шаклу бу латофат, мунча раънолик ажойибким;
Жаҳонга фитна солмиш шевай ноз ила рафтори.

“Баҳори гулшан ичра қомати сарви хиромондур”, “Хуш лағофат маҳлиқо маҳбублар сар дафтари”, “Ул малак сиймо малоҳат мулкининг султонидур”, “Тоза рұксори била қомати зебо күринур” мисралари билан бошланувчи ғазаллар ҳам латиф, фусункор. Булардаги гўзаллик тасвири маҳлиё қилгулик, муҳаббат оташи жон ўртагулик.

Шоирнинг кўпгина ғазал ва мухаммасларида зоҳирий маъно билан ботиний (тасаввуфий) маъно бир-бирини тақозо этиб келади. Шу билан бирга, тасаввуфий-орифона маънони равшан ифодалайдиган шеърлар ҳам анчигина. Шавқийнинг Фузулий ғазалига бослаган мухаммаси бунга яққол мисол бўла олади:

“Лаббайка”дур жавобимиз қилган индойингга,
Васлинг умидида кўнгул йиглар худойингга,
Жон нақдидин айламиш экан Шавқий фидойингга,
Мискин Фузулий этмак учун хок пойингга
· Ҳар дам тилинда оят кунти туроб ўқур.

Алишер Навоий “Бадосъ ул-бидоя” девони дебочасида “насиҳатарс ва маъвизатосо байт”лар булиши мақсадга мувофиқ эканлигини айтган эди. Шавқийнинг бир қанча ғазаллари ана шундай “насиҳатаро” йўсинда ёзилган. Буларда шоир кишиларни меҳр-оқибатга, вафодорликка, ростгўйликка, фикр-мулоҳиза билан иш кўришга, дилозор бўлмасликка, дил ва тилни бир тутишга даъват этади:

Умид этмак вафо номардлардин айни нодонлиқ,
Деса бўлгай топилмас аҳди ёлғонларда инсонлиқ.
Вафо аҳдингта айлаб, қавлу феълингда содик бўл,
Мунофиқлик нишонидур кишига аҳди ёлғонлиқ.
Ҳар иш айларда аввал эҳтиист бирла тафаккур қил,
Қўлингдин ўтса вақти, сўнгра суд этмас пушаймонлиқ.
Бу фоний дунёдин ғамсиз кечарни йўқдур имкони,
Бўлур ҳар кимсани табъинга боқсанг бир паришонлиқ.
Раво кўрма тилингдин ё қўлингдин кимсага озор,
Тилар бўлсанг машаққат кун етушса сенга осонлиқ.

Күнгүлни рост тутгил, үөхирү ботинда бирдек бул,
Аё Шавқий, будур фаҳм тиласанг, расми мусулмон тиқ.

Фалсафий мушоҳада ва муҳокамаларга бой бу ғазал юқоридагидек энг олижаноб инсоний фазилат ва хулқ-авторни тарғиб қиласди. Зотан, одам одамийлиги билан азиз, эзгу фазилатлари билан мукаррам, олам меҳр-вафо билан лазиз, яхшиликлар билан мунаввар.

“Давлат тиласанг” мустазодида ҳам шоир ахлоқий-маърифий ғояларни олдинга суради:

Давлат тиласанг ҳақдин, адаб риштасин ушла,
Давлат анга пайванд,
Хеч вийнат эмас сурати зебога адабча,
Тарк айлама зинҳор.
Аҳдингни бузуб қавлингга ёлғон сухан олма,
Хурмат тилаб эрсанг,
Бўлмас бу иков ахли малоҳат зарифиға
Албатта сазовор.

Шоирниң ақидасига кўра, кишининг давлати ҳам, баҳти ҳам, зийнати ҳам унинг одобида. Ваъдани бузищ, ёлғон сўзлаш, нотўғри гапириш одамнинг ҳурматини кетказади, уни беобру, бебурд қиласди, эл назаридан қолдиради. Ҳалқда “Аччиқ булса ҳам ҳақиқат яхши”, “Дўст ачитиб гапирап” деган мақоллар бор. Мустазод охиридаги сатрга худди шу фикрлар сингдирилган:

Гар Шавқий сўзи келса малол сенга, эй маҳ,
Андин ҳазар этма,
Гарчанд агар талҳдур, анга амал айла,
Мазмунида сўз бор.

Фикр уқтирувчи, сабоқ берувчи бу хил мазмундаги ғазал ва мустазодлар киши маънавиятини бойитади, руҳини янгилайди, ақлини пешлайди.

Шавқийнинг “Тоза рухсори билан қомати зебо кўринур”, “Хушлатофат маҳлиқо маҳбублар сар дафтари”, “Ул малак сиймо малоҳат мулкининг султонидур” каби ғазаллари мувашшаҳ шеърлардиғ. Буларнинг айримларида шоир ғазал кимга бағишлиланганлигига ишора қиласди:

Номи ҳарфин бу ғазал бунёдга ҳукм айласа,
Шавқий жондин қили қабул, фармон аниңг фармонидур.
Назми лабзидин қилур Шавқий ани донм дуо.
Ҳар ғазал туғросидур исмини ҳарифин ҳар бири.

Шағыйнинг мувашшағ-ғазаллари ҳам аксар мазмунан ва бадий жиҳатдан пухта ёзилган

Шоир ғазаллари адабий доираларнинг ғэтиборини торғтан. Бир катор ғазаллариға назиралар, мухаммаслар юзага келган. Жумладан, шоир Нодим унинг “Офарин” ғазалига тахмис қилган.

Маснавий йулида ёзган йирик асарларида адаб асосан хонликлар даври ижтимоий ҳаётининг энг муҳим томонларини акс эттиради, катта ҳаётий масалалар устида фикр юритади.

1862-1864 йилларда шоир “Жомоеъ ул-ҳаводис” (“Ҳодисалар жами”) достонини ёзди. Бу асар Худоёрхон ва унинг ҳарбий юришларини, хон билан Мусулмонқул ўртасида ҳокимият учун олиб борилган курашларни, Худоёрхоннинг қипчоқларга қарши урушини тасвир қиласди. Достонда акс этган воеалар билан боғлиқ тарихга назар ташлайлик:

1842 йил ёзида амир Насрулло қўшинлари Қўқонни босиб олганидан уч ой ўтгач, халқ қўзғалонлари натижасида унинг ҳукмронлигига барҳам берилади. Шералини Таласдан олиб келиб, таҳтга чиқарадилар. Бу ишларда ёрдам кўрсатган қипчоқлар зўрлик билан юқори мавқеларни эгаллаш йўлини тутадилар. Уларнинг бошлиғи Мусулмонқул бутун ҳокимиятни қулга олади. Шерали номигагина хон бўлиб қолади. 1845 йилда Мусулмонқул қирғизлар исёнини бостириш учун Ўшга кетганда, ундан норози кучлар Шералини ўлдирадилар. Бундан хабар топган Мусулмонқул қипчоқлардан қўшиғ туплаб Қўқон устидага юради. Йўлда Шералининг ўн икки яшар ўғли - Наманғандага ҳоким бўлиб турган Худоёрхон ўзи билан олиб кетиб, хонлик таҳтига ўтқазади. Ҳокимиятни эса Мусулмонқулнинг ўзи бошқаради. Қипчоқларнинг мавқеи ортади. Қипчоқ мансабдорларининг ўзбошимчаликлари халқнинг норозилигини кучайтиради. Худоёрхон ўлканинг ўтрок аҳолисига таяниб, Мусулмонқул ва қипчоқларни тор-мор қилишга киришади. 1852 йил октябррида қипчоқлар қирғини бошланади. Мусулмонқул қийнаб ўлдирилади. Ҳокимият учун олиб борилган бундай қенли урушлар, тож-таҳт талашишлари, бебошликларнинг жабрини халқ тортар эди. Бундай урушлар халқни бездирган, тинкасини қуриғган эди. “Жомеъ ул-ҳаводис”да шоир халқ учун оғат бўлган урушларнинг кулфатларини изтироб билан тасвирлайди. Достонни ўқир экансиз, қирғиз-барот жангларнинг даҳшатли манзараси кўз олдингизга келади:

Бўлди яқбораки уруш қаттиғ,
Кўп синиб наизалар, уюлиб тиф.

Бары бүлди ўлумни бозори,
Расули маңт ұлуб харидори.

Икки орадаги уруш шу қадар ғоратли тус оладики, сув булиб қонлар оқади, сой тоши сонича бошлар кесилади. кексаю ёш баравар қирилади:

Сув кіби эл қони түкілмоклик,
Танларидин бөш сүкілмоклик.
Барчаси бир-бираң суруб ҳар ён,
Баъзи жон вахмидин бұлуб ҳайрон.
Ким қочиб, ким қувар билолмаслар,
Гард ила бир-бираң күролмаслар.
Сой тоши сонича кесиб бошни,
Қайда фарқ айлагай қари-ёшни.

Урушга киргандарнинг бирида жон қайфиси, бошқаси учун эса мол-дуне, талончилик “ташвиши”:

Ким кишлоқни, отни олгон ким,
Кип-қизил қонига бүёлгон ким.
Кимсани захмидин оқиб қони,
Қийналиб чиқмай бироз жони...
Ул куни бул сифат эрди доим,
Бүлди гүё қиёмат қойим.

Шоирнинг замондоши ва юртдоши Исҳоқжон Ибрат ҳам уша вақтда таҳт учун, ҳокимият учун авж олган кураштарни ва булар оқибатида фуқаро ҳоли не кечганини “Тарихи Фарғона” асарида яққол акс эттирган:

“Ул вақтда Фарғонада тұлқун ва тамаввуж бесаремжонликда здики, гоҳ Ҳадісрхон ва Сайид Султан ва пән Шөхмурод бири кетиб, бири келиб, бири чиқуб, Ҳұқанд ўрдаси арини уяснiga ўхшаб кирди-чиқди замони фалон ердан хон чиқди, фалон хонзода чиқди, бөш күтарди, оқ кигизга солди бұлуб, бетартиб овозалар қулоқларни кар ва ақлларни танг қилур эрди. Хонлик салтанати гүёки бол. Ұюниға ўхшаб кетти... Ул вақтни бечора фуқаролари құрқуб, құзларини косаси ёшга тұлуб, нима жарима илан ұлдурап экан деб, қайси хон келса мулозамат, хушомаддан ташқары илож топмай, құл қовуштыриб туарар эдилар” (“Мерос”, Тошкент, 1991, 304-305 бет). Шавкий мана шундай оғып, фәжинали воқеаларнинг гувоҳи бүлди ва буларни ўз асарида ҳақконий акс эттиргди.

“Жомеъ ут-ҳаводис” кириш қисмети ва беш “ҳодиса” — бобдан иборат. “Аввалғы ҳодиса” — Шералихон ҳукмронлығы даври

— 1842 йил воқеаларига бағишенгандын. Бу бобда Таласдан Шералихон билан Құқонға келгандықтан күпчоқ уруғлари ва уларнинг бошлиқлари түғрисида гап боради.

“Иккинчи ҳодиса” “Муродхон хом хаёллик жомини ичиб ва хом таъмалик отига миниб, Хұқанд ичра келгани, тұққуз кундан сұңг тахтинің салтанати таҳтада тобутта мубаддал бўлгони “ түғрисида (1845 йил воқеаси).

Достоннинг учинчи боби — “Учинчи ҳодиса” Худоёрхоннинг Құқон тахтига ўлтириши, мазкур хон ҳукмронligининг биринчи даври /1845-1853 йыллар/ авж олган “қыпчоқлар зулми” ҳақида ҳикоя қиласиди. Бу даврда мамлакатда жабр өа зурлиқ, ўзбошимчалик ва талончиликлар ҳаддан зиёд кучаяди:

Кимни боғида бош күттарса терак,
Дер эди: “Кес, никит, бу бизга керак”.

Бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, бебошлиқ, зұравонлик шу даражага етадики:

Элга санги жафони оттилар,
Сувни деңқон элига соттилар.
Баъзиси ани бутмаган эрди,
Сув баҳосидин ўтмаган эрди.

Умуман бу даврда ноҳақлик ва зулм халқнинг жоннага тегади, мадорини құритади. Халқ дардини ўз дарди деб билган шоир эл билан бирга алам чекади, ўз изтироб, туйғу ва кечинмаларини сатрларга күчиради:

Зулм эл мағзи оромидин ўтти,
Устихонга пичоқ бориб етти.

Бу оддий халқона ва ҳаққоний сатрлар шоирнинг фикр-ғояларини, мақсад-муддаоларини, халқ дарди ва аламларини тоят ихчам ва лўндалиқ билан ифода қиласиди.

“Түртінчи ҳодиса”да Худоёрхоннинг Мусулмонқул бошлиқ бўлган қыпчоқларга қарши, Мусулмонқулнинг ҳукмфармолигидан құгулиш, хонликда мустақилликка эришиш учун яширин тайёргарлик олиб бориши акс эттирилади.

Достон воқеаларининг асосий қисми “Бешинчи ҳодиса”да тасвир қилингандын. Худоёрхон қыпчоқларга қарши қирғин бошлайди. Қыпчоқлар Мусулмонқул тұплаган құшин ўртасида Билқиљамада (Пойтуқ яқинида) қаттық жаңг бўлади, қыпчоқлар құшини тор-мор келтиралади. Мусулмонқул ва

унинг атрофидагилар ўлдирилади. Достоннинг шу бобида олдинги саҳифада келтирилган парчада “Сув каби эл қони тўкилмоқлик” билан ўтган Билқиллама жангни тафсилоти муқаммал тасвир қилинганди. Бу воқеа 1852 йилда содир бўлган эди.

“Жомеъ ул-ҳаводис” асарида аччиқ ва фожиавий хақиқат тасвирланган, унга тарихий, ҳақиқатан бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар асос қилиб олинганди. Асар шу ҳаёт воқелигига шоир муносабати ва нуқтаи назарининг ифодаси сифатида вужудга келган.

Достон маснавий шаклида, ҳафиғ баҳри тармоқларидан фоилотун мағоилун фаълун вазнида ёзилган.

Наманган уездига маҳкамасида хизмат қилган, кейин бир неча йил Нанай қишлоғида яшаб, ўлка халқлари тарихи, тили, этнографиясини ўрганиш билан шуғулланган шарқшунос В.П. Наливкин ўша ўтган асрнинг 80-йиллари бошида Шавқийнинг “Жомеъ ул-ҳаводис” асари билан танишиб чиқкан, бу ҳақда қисқача маълумот берган эди. Достоннинг Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзма нусхасида унинг қўйицаги изоҳи мавжуд:

“Жангнома.

Достон сорғ тилида ёзилган.

Худоёрхон замонасидағи қипчоқлар қўзғалони тасвири.

Муаллифи — Наманган уездига қарашли Калвак қишлоғлиқ Мулла Шавқий тажаллусли Мулла Шамси деган киши.

Бу нусха саксонинчи йилларнинг бошларида меннинг тошлирингимга кўра асл нусхадан кўчирилган...

В.П. Наливкин
1910 йил, декабрь
Тошкент”.

Фулом Каримов “Шавқий поэзиясининг реалистик кучи” мақоласида бу достонни шарҳлаб беради Шоир Шавқийнинг “уз ижодий фаолияти билан адабиётимиз тараққиети учун катта хизматлар қилган” лиги, “яратган ажойиб асарларида шу давр ижтимоий ҳаётининг муҳим томонларини акс эттирган” лигини таъкидлайди. Олий ўкув юртлари “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг учинчи кигобида муаллиф шоирнинг ҳаёт воқеаларини ҳаққоний акс эттирувчи ийрик аскрларини кўзда тутиб, уни “Уз замонасиининг кенг маълумотли пешқадам кишиси”, “XIX аср иккинчи ярми адабиётимизда реалистик асосга қурилган эпик жанрни ривожлантиришта катта дисса

қүшгай талантли шоир” дея баҳолайди.

Адибнинг давр ҳодисаларини эпик жанрда ҳаққоний ёритган яна бир асари “Панднома” дир.

Мулла Шамс Шавқий бир неча йил Худоёрхон девонида хизматда бўлганлигини айтиб ўтган эдик. Бу ердаги хизмати давомида у хон саройида, сарой атрофида ва мамлакатда бўлаётган кўпгина воқеаларни ўз кўзи билан кўрди, эл бошидан кечаетган фожиаларга шоҳид бўлди. Хон содир этган ножуя ҳаракатлар, турли кирдикорлар адаб кўз олдида рўй берди, бундай ҳоллар шоирни изтиробга солиши, қалбини қийнаши табиний эди. Ҳалқ ва мамлакат тақдирин учун ташвиш уни бу воқеаларга муносабат билдиришга ва бу тўғрида йирик бадиий асар ижод килишга ундаи.

Агар “Жамесъ ул-ҳаводис” достонида Худоёрхоннинг жанглари, унга қарашли кишилар томонидан ҳалқа курсатилган жабр-жафолар тасвир этилган бўлса, “Панднома” номли асарда хон ва атрофинаги кимсаларнинг бевосита ички дунёси, ҳулқ-атвори, маънавий қиёфаси акслантирилади. Асар ҳазрат Навоийнинг:

Эрурсан шоҳ — агар огоҳсан сен,
Агар огоҳсан сен — шоҳсан сен, —

деган чуқур мазмунли ҳикматига амал қиласовчи ҳукмдорнинг руҳий ва ахлоқий жиҳатларини, “Ҳалқ ғамидин ғами” бўтмаган, ҳудбин, майшатпараст хоннинг кирдикорини очиб ташлайди.

Шавқий “Панднома” ҳажвий асарини Маллахоннинг укаси Худоёрхонга ўғититарзида ёзган. Шу усул билан шоир хоннинг ҳажвий тимсолини яратади, унинг машғулотини, атрофини ураган кишиларнинг фирибгарликларини масхара, киноя билан, ҳақ сўзлар билан очиб таштайди. Эл-юрт ғамини ейиши керак бўлган хон итбозлик каби бачканга ишлар билан, шикору ўйин билан банд бўлади. Бундай ҳоллардан ранжиган шоир ёзадики:

Эрур шоҳ иши элга дамсозлик,
Муносиб эмас хонга сагбозлик.
Қаён борди бу сандаги ақлу ҳуш?
Егай ҳар итинг кунда бир нимта гўшт.
Таажжуб сени элга бу қилмишинг,
Муносибми сенга бу қилган ишинг!

Сакбозликка берилган хон итини парвариш қиласди ю, аммо инсон қадрини унутади. Ҳатто жангу жаддилларда кор келадиган баҳодир йигитлари ҳам ундан дурустроқ мурувват кўрмайди:

Неча сафшикаси эр баҳодир йигит,
Булар барча оч бўлса, тўқ бўлса ит.

Шунинг учун шоир хонга унинг акаси тилидан насиҳат тарзида айтади:

Эрур шаҳ қаноти йигит бирла от,
Агар ҳон эсанг ғрил ани эҳтиёт.

Хоннинг атрофини ўраган “аҳли жоҳ” мансабдорлар, гарчи-
ўзларини “некхоҳ” — яхши ёниятли қилиб кўрсатсалар-да,
аслида ҳийлакор, фирибгар, толғич, молпараст, нафсада ва
зўравонликда аждаҳосифат қишилар:

Қошингга келиб бир неча аҳли жоҳ,
Бари ўзларин кўрсатур некхоҳ.
Ўзни ҳийлалар бирла айлаб ғариб,
Бериб сенга ҳар куни юз фириб.
Сени бу машшатга мағрур этиб,
Бари аждаҳодек ўзни зур этиб,
Ҳукуматга атрофин қўл солиб,
Еб-инчид бари оғонча олиб.
Бориб ҳукм ишни қилиб поймол,
Буларга ғараз эса бир текста мол.

Хон ва унинг атрофидаги амалдорларнинг қитмишларини
бу қадар ошкора танқид ва ҳажв қилишдан мурод салтанат
эгасини шу хилдаги ножӯя ҳаракат ва ишларидан қайтариш.
инсофга, адолатга чақириш, мамлакатни әқл-идрок ва
тадбиркорлик билан идора этишга, ранят ғами билан ўшашга
даъват қилиш эди. Юртни бошқарнишга доир маслаҳатлар шу
даъват ифодасидир:

Киши арзи бўлса олдингда сўр.
Ҳар ишни ўзинг қил, кўзинг бирла кўр.
Бу янглиғ ишинг бўлса анжом қил,
Сипаҳ жабдугини саранжом қил.

Демак, асарда ҳаққоний танқид, аччиқ кулгу, киноя билан
панд-насиҳат умумлашган ҳолда, биргаликда берилган
“Панднома” шоирнинг қалби ҳалқ ва мамлакат тақдидиран не
чоқли безовта эканлигини, ҳалқ ғами билин ғам чекиши ва
ўртанишини аён қиласди. Зетан, ижодкор жамият ва ҳалқ
дардини юрек-юракдан ҳис этгандагина бундай ҳоллар ҳакида
куйиниб ёзади.

Шавқийнинг “Паңднома”сины Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона! асарига киритган. Бу асарда Ибратнинг ёзишича, Худоёрхонга “Маллахон деган эканки: “Ман хонлик қасдида эмасман, муродим мамлакат истеҳкоми ва истиқболи, аммоқи, сани бу тариқа уйин-кулгуга машғул бўлмоғинг бизга ва фуқароларга катта заардир, ишни билиб ва билганларни маслаҳати илан иш қилмоғинг зарур...” Маллахонни насиҳатини Шавқий шоир назм қилган экан, аниг назмини давж қилмоқ лозим бўлди” (“Мерос”, 300-бет).

Шавқийнинг эпик асарларида хонликлар даври ҳасти акс этди. Аммо ундаги фожеалар кейинги давр учун ҳам тааллуқли эди. Шунингдек, шоир чор мустамлакачилари сиёсатининг моҳиятини фош қитувчи асарлар ҳам ёзди.

НОДИМ (1844 - 1910)

Нодимнинг адабий мероси ранг-баранг лирик шеърлардан, танқидий ва ҳажвий асарлардан, маърифатпарварлик руҳидаги, саёҳатнома тарзидаги, манзумалардан, соқийномалардан, “Лайли ва Мажнун” достонидан иборат.

Нодим адабий мероси асосан ўзи тартибга келтирган қўлёзма баёзга жамланган. “Баёзи Нодим”нинг мукаммал нусхаси УзР ФА Беруний номли Шарқшунослик институти фондида 4179 раками билан сақланмоқда. У 1-504 варақдан иборат бўлиб, 1-2 варақларда сўз боши берилган. 3-504 варақларда эса шоирнинг шеърлари жойлаштирилган. “Баёзи Нодим”нинг иккинчи нусхаси Ҳамид Сулаймонов номли қўлёзмалар иғтитути фондида. Ҳар иккала нусхага шоирнинг асосан ўзбек тилида ва қисман форс тилида ёзган газал ва мухаммаслари, мураббаъ, мусаддас, мусамман, таърих, соқийнома ва саёҳатномалари кирган. Шоир ўз баёзи ҳақида мана бу тўртликни битган:

Баёзи Нодими пинҳонидир бу,
Нигоридир саводи ҳатти гису.
Баройи ёдгори жумла аҳбоб,
Ёзилди бир неча абёти дилжӯ.

Нодим шеърлари кўпгина қўлёзма ва босма баёзларга киритилган.

Илмий адабиётда Нодим номи, даставал, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳабир аъзоси О.Шарофиддинов тузган “Ўзбекистон адабиёти тарихи хрестоматияси”да (1945)

ҳамда Узбекстан Филология университетинең көзбеттүү оюнчы Т.Н.Кори-Чисенбийнаг “Совет Узбекистанын маданий тарбиядеги сөнөгүл тар” жолугуда (1955 Ынын тиражини 10000). Профессор Еркаки Калонеси Мукиммат “Узбекистан асарлары”-ни (1958 Ынын тиражини 10000) шешкендеги Нодим түркестанда бөлжезүү түшмечайда.

Нодимдиннинг таржима ижады на ижадий фоматында боладаст да башкы мөттөрдөн көп. 1958 Ынын тиражини 10000 йылда Г.Каримовини “Тошкент, давлат Университети” түрмий асарлар “түптамиши “Нодим Чаронгийн ҳақида” мактабаси боситди. Мактаба түрларда көзбеттүү жолор менен сөздөсүзлөсүз қатор таңкилötтөштөрдөн чөлөнчөлөр “Узбек тилин тарабиды” журналиниң 1963 Ынын тиражи 2-сонида, 1976 Ынын тиражи 1-сонида, 1987 Ынын тиражи 2-сонида, 1990 Ынын тиражи 2-сонида, 1994 Ынын тиражи 1-сонида “Нодим “Танланган асартар”-и (1964 Ынын Азия тарбия тиражи 10000) ҳамкорликда иништеп эттирилганды, “Узбек адиситтә” 5-сониды, 2-китобидаги (Тошкент, 1978). Нодим ҳақида тарабидын асарлардан ишмуналар, “Узбек тәбиети гарихи өр-жиздиги” (Тошкент, 1980) Нодим түркестанда мактаба “Годим (хөстин таңжиди) кигоби” (1994) ва бошкаптардан иборат.

Сулаймонхужа Улуғхўжа ўели Нодим 1844 Ынында дүйнөрдүү ҳисоб билан 1260, “ицханг” ишилда) Наманган шаурининг Жоме (ҳозирги Байнаслинада) маҳалласында укумтадын сыйла дунёга келди. Унинг отаси Улуғхўжа Зекирахўжа ўети Намангандин Сайдқулибек мадрасасында мударристик түрлөн. Адабиетта ҳаваскөр кишини бўлтари, шеърий ижод билдиш шуғулланган.

Улуғхўжа ўз ўғинни жуда эрта хат-саводга эга қизада, узи ўнга билим беради. Биз Сулаймонда адабиетта қизиқиш ва бадний завқ уйғотсан ҳам шу отанинг ўзи бўлади. Сулаймон ёшлигиданоқ Навоий, Жомий, Фузулий ва Бедий каби буюк санъаткорларниң асарларидан баҳра отиб ўсади.

Сулаймонхўжа ўша вақтларда Наманганнинг кўзга кўринган таълим даргоҳи ҳисобланган Сайдқулибек мадрасасига ўқишга киради. Ҷаврининг билимдон кишиларидан бўлиб етишади.

“Пушаймон қитувчи”, “афсусланувчи” маънолариини билдирадиган Нодим сўзини Сулаймонхўжа ўнга ядабий тахаллус қилиб слади.

Чор Русияси Туркиестанин босиб олган йилларда Нодим ҳаётдаги вөкеатарини зектарозиси билан ўтчай оладиган сизда эди. Шоир мустамлака қуллариги шароитида хатқ ғонидаги қийиничитликларининг янада кучайганлигини кўради. Бу ёзлини ўз шеърларида иштеп этиради. Адо итени кўк ва ғадимликни фомати туувчи ташнидий ва ҳажвий асарлар яратади. Улканнинг катор

шахар ва қишлоқтарига қылган саёҳатлари бу соҳада унга катта ёрдам беради. Шоир саёҳат таассуротларини “Баённи саёҳати Нодим”, “Дар сафари ҳазрати Шоҳимардан Нодим гуфта”, “Баён дар сафари Тошканд”, “Баённи воқиоти Бухоро ва Самарқанд”, “Мухаммаси Нодим ба аҳволи замон”, “Мактуби муҳаббат услуб” каби шеърий асарларида тасвирлайди.

Булардан маълум бўлишича, шоир “аруси жумлан булдон” бўлган Марғинон (Марғилон), “турфа фараҳбахш”, “Ҳар тараф кеткон хиёбон кўчалар тарҳи қариб” Сим (Фарғона), “Кўҳна вилоят”, боғ-бустонлари, зиёратгоҳлари билан ном чиқарган Андижон шаҳарларида бўлади. Кейинча — “Сана уч юз йигирма беш, жумадул аввалда” (1907) “Уш шаҳрига зиёрат ва саёҳат тариқида” боради.

1387-1388 йилларда Нодим Туркистоннинг маъмурий ва маданий маркази Тошкентга, 1390 йилларда қардош қозоқ ва қирғиз элларига сафар қиласди. Авлиё ота, Пишпак (Бишкек), Олма-ота шаҳарларида бўлади. Бу ерларнинг “элотия”сидан ва табиатидан олган тассуротларини рафиқасига ёзган шеърий хоти (“Мактуби муҳаббат услуб”) да изҳор этади.

1399 /хижрий 1316/ йилдаги Бухоро-Самарқанд-Тошкент саёҳати Нодимнинг фикрий жиҳатдан бойиши, ижодининг ғоявий-бадиий юксалиши учун жуда катта ижобий таъсир кўрсатади. Бу гал шоир шаҳарлар ҳаёти билан турмушдаги янгиликлар билан атрофлама танишишга мусассар бўлади. “Вакти ҳамал”да бошланган бу саёҳат давомида шоир Самарқанд ва Бухоронинг зиёратгоҳларини кўради. Айниқса, фан ва техника янгиликлари уни мафтун этади. Тошкентда у гимназияга бориб, ундаги таълим усулини кўздан кечиради.

1902 йилда Нодим муқаддас ҳаж саёҳати ва зиёратига боради. Кавказда, Туркия ва Мисрда бўлади.

Бу саёҳат ҳақида “Туркистон вилоятининг газети”да шоирнинг 149 байти маснавийси ва 29 бандли мухаммаси - “... Үзларининг ҳасби ҳолларига ва бул музофотлардаги ёр-биродарларига видо қилмоқ ва ризолик тиламак муддаосида ёзган шеърлари” босилиб чиқади.

Шоир учун ватандан, ёр-дўстлардан айрилиб, ғурбатга кетиш оғир туюлади. У жудолик ғуссасининг дардли сатрларини тизади:

Алвидо, эй дўстони номдор,
Алфироқ, эй ошнойи ҳар диёр!
Сиздин айрилмоқ манга душвордири,
Кўзларим бу ғуссадин хунбордир.
Эмликим бўлгум заруратдин жудо.
Го фалакка еткуриб оҳу нишо...

1903 йилнинг «Унгти обларида шоир Наманганга қайтиб келади»

Шоир Нодим сафар-саёдатларда юрган вақтида ҳам, ўз мила ҳам — ҳамавақт кизғин ижодий иш билан машғул бўлади.

Нодим Намангоний стук иштэйдод згаси ва ўз даврининг Шер ва комил кишиси эди. Узарабза форестилларини мукаммал биларди.

Кўрган-билганларнинг айтишича, Нодим хушмуомила, очик кўнгил, одамшазанд, меъмоидуст одам экан.

Шеъриятда мукаммал, билимда стук, одамийликда, влижансоб бўлгани учун ҳам шоир ҳурмат ва қадр топади. Халқ ўртасида Эшон Бобохон (“Улуғ олим”) номи билан шуҳрат қозонади.

Нодим 1910 йилда Наманганда, ўз уйнда вафот этади.

Қатор манбалар ва далиллар ўзбек мумтез адабиётининг йирик вакиллари — Муқимий, Фурқат, Завқий ва Нодимлар ўртасида дўстлик алоқалари мўстағқам бўлганлигидан далолат беради. Айниқса, Муқимий ва Нодим бир-бирлари билан калин дўст бўлганлар.

Шоир Муқимий етакчилигига Кўқонда ўтказиладиган адабий ўтиришларда Нодим кўп қатнашган. Ўз навбатида Муқимий ҳам Наманганга ҳар йили келиб, Нодим уйида меъмон бўлиб турган.

Ижодкорлар ўртасидаги шахсий алоқалар улар ўргасида адабий алоқа ва ҳамкорликнинг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди. Муқимий ва Нодим муносабатлирида буни яққол кўрамиз. Бу икки шоир ўзаро ҳамкорлик қилиб, кўп холларда бир хил мавзуда қалам тебратганлар, бир-бирларининг ғазалларига мухаммадар боғлаганлар, мушоиралар ёзганлар Дунёқарашдаги ҳумумийлик улар ижодида муштарак фикрларни, ҳамоҳанг сатрларни туғдирган.

Нодим лирикасида хилма-хил кайфият ва кечинмалар, ҳаёт воқеалигига бўлган муносабат, ўй ва қараштар ифодаланади. Уларда оташин севги ва у билан боғлиқ ҳис-туйғулар эҳтийорос билан кўйланади.

Шоир ишқни энг юксак инсоний фазилат сифатида, кўнгилни ёрқин нурга тўлдирувчи ҳиссият сифатида узувтайти.

Берур шуътаси фонус сийнам аро
Ҳамиша бу ишқу муҳаббат ўти.

Шоир ғазалларида чин инсоний гўзатлик, латофат тавсифи жозибали мисраларда, ҳаётий давҳа ва жонти манзаралар ёрдамида ифодаланади:

Оразинг устида зулфингдурму урган печутоб,
Дастай сунбулму ёким гулистан устинададур?
Қаддинг узра чашми мастингдурму, ё нағис магар
Бу малоҳат бирла бир сарви равон устинададур?
Үл қаро холингму гулгун оразингда, субҳу шом
Анбарин зогики ё ул бүстон устинададур?

Нодим инсоний гүзалликни таъриф-тавсиф қилиш билан
чегаралынмайди, балки уни инсоний муносабатлар билан
боғлайди. Барча маңнавий гүзаллыйклар эгаси бўлган маъшиқа
образи газал сатрлари орқали ошиқ жонининг ҳамдами, энг
яқин сирдоши, рафиқи меҳрибони сифатида кўринади.
Шоирнинг шулар ҳақида кўйлаган байтлари, айниқса,
равонлиги, жарангдорлиги ва рангдорлиги билан ажralиб
туради:

Сен эрдинг жонима ҳамдам, ҳама асрорима маҳрам,
Билурдинг рози пинҳоним, соғиндим ман, соғиндингму?...
Мани сан жонажонимсан, рафиқу меҳрибонимсан,
Суманбар пок домоним, соғиндим ман, соғиндингму?

Нодим шеърларида кўйланган муҳаббат - кенг маънодаги
муҳаббатлар Шоир асарларида ёрга бўлган муҳаббат, ҳаётга,
ва тақига, унинг гўзал табиатига, санъатга, маданиятга, барча
гўзалликларининг бунёдкори бўлган инсонга, дустларга ва
жамики эзгуликларга бўлган муҳаббат билан қўшилиб кетади.
Шоир шу ишқ мавзузини асос қилиб оладио у орқали ҳаётнинг
хилма-хил соҳаларини акс эттиради, уларга бўлган
муносабатини ифода қиласди. Табиат ва жамият ҳаёти, шахсий
ва ижтимоий муносабатлар, эл-юрт ташвиши, орзу-умид ва
мақсад-интилишлар, қисқаси, ҳаёт ва у билан боғлиқ бўлган
ҳамма жиҳотлар ишқ мавзузи ичига қамраб синади.

Табиат гўзалликларини, ҳаёт кўркини Нодим эҳтирос билан
тиарнум этади. Баҳор - олам гулга бурканган, булбулу
қумрилар қўшиғи авжига чиққан фасл тасвирига назар
ташлайлик.

Баҳор айёми келди, дашту саҳро лолизор ўлди,
Замин сарсабз, гулшан тоза, ер ойинавор ўлди..
Кутарди қумрию булбул фигону нола ҳар ёндин,
Басе ҳусну назокат сарви гулдин ошкор ўлди.
Насими руҳпарвар ҳар тарағдию юрди боғ ичра,
Димоғ ўтди муаттар, бўйи гулдин мушкибор ўлди.
Терилди барги гулга дона-дона гавҳари шабнам,
Этарда сайри гулшан ер оёғина нисор ўлди...

Шеърнинг дастлабки байтларидаги табиат манзараси берилган бўлса, кейинги байтларда инсон тимсоли гавдаланади. Бу инсон шодликка, баҳтга ташна. Баҳор чечаклари билан бирга унинг қалбida ҳам умид чечаклари гунча ёзди:

Аммо Нодим яшаган жамиятда шодлик ва баҳтга эришил орзугина эди, холос. Шунинг учун ҳаёт ошиғи - шоирнинг табиат кўркидан олган завқи шикоят, ҳасрат, нола, фифон билан алмашинади. Баҳор фаслиниң ғоят гузал манзараларини чизаётган санъаткор бирдан үзининг баҳтсизлиги ҳақида аламли мисралар тизади:

Фифонким, фунчай баҳти май очилмай ушбу гулшанда,
Самуми ҳажридин пажмурдао бебаргу бор ўлди.

Шоирнинг она-ватанга муҳаббати унинг эл-юрт, жудоликни, фурбат ҳасратларини кўйловчи қўйидағи ғазалида яққол кўринади:

Эрур кўнглим паришон, токи айрилдим диёrimдин,
Диёrim йўқки, ёру ошною фамгусоримдин.
Кўзум намнок, сийнам чок, бағрим таҳбатаҳ қондур.
Качонким айрилибман ул ниғори гул узоримдин...

Ғазал матлауда диёр, ёр ва ошно сўзларининг бир жойда келганилиги бежиз эмас. Бу уч тушунча шоир тасаввурнида бирбири билан мустаҳкам боғланган. Диёреиз, ёрсиз ва дўстлариз ҳаёт унинг учун маъносизdir.

Нодим ғазалларида ижтимоий адсолатсизликдан шикоят "чарх бедоди"дан нолиш тарзида берилади. Шоир чарх образида тузум, давр, муҳит ҳамда тақдир тушунчаларини мужассамластириб, кенг ҳалқ оммасини фам-кулфатларга дучор қилаётган жамиятнинг салбий жиҳагларини ўзу чарх тимсолига юклайди. Айни вақтда, унинг шеърларида замондан норозиликни ошкора ифодоловчи "Давр жабридин юрак-бағрим тўла қон келмишам", "Давр зулму жабридин ҳасрат қилолмай доғман" сингари ўтқир сатрлар учрайди. Шоир бундай кайфият-кечинмаларни кўйлаш учун фавқулодда янги балний воситалар топади:

Вужудим най каби сўроҳ-сўроҳ ўлди, эй ҳамдам,
Фифону нола ҳар бир банд-бандидин намоёндур.

"Соқийномаи Нодим"да шоирнинг кечинмалари янада терсанроқ ифодаланади:

Бу айём жабру жафоси била
Эрурман ҳамиша юрак-бағри хун.
Замон жабридин тоқатим төг үзүб.
Паноҳ истабон санга келдим бу кун.

Мавжуд мұхитдан норозилкін, ҳалқ орзу-умидлараны ифодалаши жихәтидан Нодимнинг “Сайдинг құя бер, сайде..” асари ҳам ақамияттады. Маълумки, шу мавзу ва шу мазмундаги асар Фурқатда, бор. Нодим асарыда ҳам Фурқатдагидек, инсон әрқинлігі, озодлик хакидағи орзу-умидлар күйланады. Шоир жабр-зұм, қақсылық ва адолатсизлік қоралайды. Ҳамда:

Үз еру днәридан маңжуру жудо бұлғон,
Дарду ҳами ҳасратни үп тортиб адо бұлғон,
Вобастан занжири бедоди бало бұлғон,
Бу водии ғурбатда дөғ ила фано бұлғон

мизгумларни ёқлады.

Шоирнинг “Мактуби мұхаббат услугуб” асари үзбек арабиеті тарихінде янгилік сипатида алоқида ақамияттады. Бу асар Нодимнинг 1890 йылда Авлиәота (хозирғе Жамбул) шаһридан үз. рафиқасынға ёзған шеърий саломномасынан.

“Мактуби мұхаббат услугуб”даги мәхр-мұхаббаттаға тұла илиқ сатрчар шоирнинг үз рафиқасынін ғоят құрмат қылғанлығини ва қадрлаганини күрсатады:

Эй бәрғи умримда биттан ниҳол,
Күзум чашмаси бирла топған камол,
Дилим қувватиу үйим зйнати,
Күзум нури, ёлғуз бошым давлати.
Мұхаббат жақонида бир тоза бөг,
Манинг рұзғоримда әнған чироғ...

Умр йүлдошини “Харими күнгіл” деб билгани учун ҳам шоир қардош қозоқ юрти Авлиәотада күрган-кечирғанларини, таас “уротларини, түйгүларини мактуб орқали үнга баён қилишни лозим күради. Табиатнинг бекісс хушфайз манзарадарини дид ва усталик билан чизиб, рафиқаси күз олдига кептиради”.

Ажаб жою хушфайз осор экан,
Балынау фарақбахш күхсөр экан.
Суви обү кавсар каби оқ әрүр,
Ичған кимсага таъми шактар берүр.

Эрүр ғарбұ шарқу жаңубида тоғ,
Хама сабзау настарину буюқ.

Нодим фактат табиат ғұзалиларкіні тасвирлабғина қолмайды, у ернинг ахли — “Элотия”сы түғрисидегі тәссүротини ҳам уртоқлашади. Бу үринде дикқатта сазовер ғыр байт бор:

Элотия атрофида беқісіб,
Тамомининг бойвучасын беніткөб.

Нодим лирикасида күйланған көңг маңынодагы мұхаббат, ҳаёт ва инсон севгиси, шу ҳаёт билан ҳамиша бирдам яшайдиган, кишилар қувончы ва дардларимың шериги ва ифодачиси бұлған санъаттаға ва санъат ажларига мұхаббатны ҳам үз ичига олади.

Нағасатни қадрлаш, мусиқага, санъатта ва санъаткорларға бұлған мұхаббат, улар билан ҳамдамлик ва ҳамнағасыншы шоир Нодим ижодиётида шу мавзуда қатор асарларни юзага келтирди. Нодим лирикасида ҳаёт гүзалиларың, севги дүстлик билан бир қаторда, мусиқа ва құшиқ санъаттың бұлған иллюс ва мұхаббат садолар сәхридан олған таъсирни зүр дидзе әхтирос билан күйланади.

Хар қачонким қылса ул шұхы сұтамтар дилхирож.
Сүв бұлур таъсиридин суҳбат аро ҳар бағри тош.
Нағма соғ үлгач олиб алқига таңбуру дутор.
Ноҳид үлғай музмақил хижлатдин ой бирла қүеш.
Үн чекиб қылса наво “Ушшоқ” или “Гүләр” агар.
Шоҳ нозидин тушиб, қылғай нисори анда бош.
Чун жигарпора қилиб, “Мискин” адоп айлагач,
Шавқи-закқидин түкар күз мардуми әш узра әш...

Кучли шоирона ҳиссесіт билан сүгориляған бу ғазалда ажайиб иsteъдодәгаси бұлған санъаткор тимсоли маҳорат билан тавсиф қылғанған. Шеърда құлланған үзінші хос ва мос истиора ва муболағалар бу тимсолға ҳар томоннама сайқал беради.

Түйчи ҳофиз Тошмуҳаммад ўғлы (1868-1943) иsteъдодига Нодим алохіда ҳұрмат билан қараган. Шоцр 1326 (мелодия 1968) йилда Түйчи ҳофиз Наманғанға келишин мұносабаты билан үнгә бағишилаб мәдхия әзади. Ажайиб иsteъдод жаси бұлған ҳофизни әдіб фалак созандасига, яғни Зұхра-Ноҳия юлдузига тенглапширади ва үнгә “Ноҳиди замона” деб мурожаат қылади:

Әй ноҳиди замона, санға интизорман!
Мүштөғ суҳбатынғаны ҳажринде зорман,

Довуди савти лаҳинг, асири фигорман,
Йистаб мудом бодаи васлинг, хуморман,
Меҳру муҳаббатингда басе бекарорман.

Шоирнинг Мулла Тўйчи ҳофизга ва у орқали мусиқа-ашула санъатига бўлғага ҳурмат ва ихлосини яна бошқа бир асарда аниқ кўрамиз. Бу Хилватий ғазалига Нодим мухаммасидир, Ҳофизга шоирларнинг эҳтироми ва ихлосини ифодалаган бу мухаммасда мувашшаҳ устига мувашшаҳ қилинган, яъни адабий тажрибада кам учрайдиган маалмувашшаҳ усули қўлланган: Хилватий ғазалининг ҳар байти бошидан ҳам, Нодим тахмиси биринчи сатрлари олдидан ҳам ҳарфлар йиғиндиси Мулла Тўйчихён исмини ҳосил қиласди.

Мухаммас санъаткорни улуғловчи илиқ сатрлар билан бошланади:

Муждан ҳақдур висолинг аҳли даврон устина,
Зарра-зарра зар сочар хуршид рахшон устина,
Токи бўлдинг жилвагар аҳли Намангон устина,
Масканинг, эй ғоҳваш, бир қасри айвон устина,
Соя солур рифъати бу чарх кайвон устина.

Тўйчи ҳофиз ҳам, ўз навбатида, шоир Нодим ижодини қадрлаган, шоирнинг бир қатор ғазал ва мухаммасларини куйга солиб, ёқимли овози билан эл аро таратган.

Нодим Намангонийнинг кўпгина ғазаллари ва мухаммасларида зоҳирӣ ва ботиний олам бирга тараним этилади. Уларнинг бадиий тузилишида тажнисли (икки маъноли) тимсоллар қўлланади. Шу билан бирга, шоир бир қатор шеърларини айни тасаввуф руҳида ёзган, уларда илоҳийдиний, тасаввуфий-руҳоний ҳаёт, илоҳий маърифат ва диний ҳақиқат ҳамда шу руҳдаги ахлоқий-тарбиявий масалалар ўз ифодасини топган. Бундай шеърларда дин илми ва ҳақиқий ишқ эҳтироси ғоят мувофиқ тарзда уйғуналаштирилади:

Нодими бечора уммиди будурким, оқибат
Бўлгай ул маҳбуби ҳақ, ѩоҳи паямбар садқаси.

Зоҳида ҳуру жаннату кавсар мурод эса,
Ишқ-муҳаббат аҳлига дийдор эҳтиёж.

Нодим щеърларида шариат аҳкомларига таянган ҳолда, поқлик, ҳалоллик, инсофилик, шафқатли бўлиш, саботлилик ва қаноатлилик каби олижаноб хисплитлар тарғиб қилинади, ҳопоклик, фирибгарлик, худпарастлик, мутакаббирлик, дилозорлик, золимлик сингари иллатлар қораланади.

Шоир Нодим санъаткор сифатида ўз шеърларининг бадиий жиҳатдан пишиқ, таъсирчан, нафис бўлишинг алоҳида эътибор берган. Ҳис-туйғу, кечинмаларни, гоя ва мақсадларини бадиий мукаммал асарлар орқали ифодалаган. Нодим лирикасида қўлтанилган гўзал бадиий шакллар олижаноб ғоя ва мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади. Гоявийлик ва бадиийлик бирлиги, гоявий мазмунни гўзат ва дидга мувоғит ҳакліда бера олиш санъати эса адабий ижод маҳсулийнинг қимматини белгилайди.

Мустамлака зулми авж олиб бораётган бир шароитда меҳнаткаш халқнинг аҳволи, тирикчилиги тобора «чинарли» ҳолга тушмоқда эди. Шаҳарда косибларнинг, қишлоқда деҳқонлар оммасининг қашшоқланиши ва хонавайрон бўлиши кучайди. Бу ҳолдан қалби изтироб ва туғенга келган шоир Нодим омманинг мана шу мушкул аҳволини ўз асарларида ҳаққоний ва кенг акс эттириб, уларнинг оғир ва мусибатли турмушидан норозиликларини, юрак дардларини ифодалашга катта эътибор берди. Шоирнинг “Эҳтиёж” шеърида қашшоқлик ва муҳтоҗликтан тоқати тоқ бўлган фақирларнинг алам-қасрати ўз ифодасини топган:

Муҳтоҷликтан энди бориб кимга дод этай,
Этти ёруғ жаҳонни менга тор эҳтиёж.

“Хит қилди” радифли шеърида Нодим меҳнаткаш халқ аҳволини янада ҳаққоний лавҳаларда тасвиirlайди. Бу шеър очялангоч, камдаст камбағалларнинг турмуши “қиши шиддати”, “қатқоғу лою қори”дан шикоят орқали бадиий акс эттирилади. Ҳаёт машаққатларини тасвиirlаш учун шоир аниқ, ихчам жумлаларни шеърий сатрларга тизади:

Үтун хўл, шамъ тийра, уй совуқ, тўн йўқ, табаҳ кўрпам,
Пулим кам, эҳтиёжим кўп, булар noctор хит қилди.

Моҳир санъаткор noctорликнинг чинакам аянчли манзарасини киши кўз олдида намоён қилади. Шоир бу даража “хит” бўлишга “чархи қажрафтор”нинг, демак, ҳукмроj мұхитининг жабру-жафелари ва зулми сабабчи эканлигини таъкидлайди:

Неча жабру жафою зулм-бедод ила ҳар соат
Мени бечорани бу чархи қажрафтор хит қилди.

Бу байтни мазмунан яна тўлдирадиган:

Халойиқнинг бу йил аҳволи танг ўлди машшатдин,
Бўлиб қимматчилик, бу нарх бекамвор хит қилди, —

мисралари меңнаткаш омманнинг ҳолини шу тариқа оғирлаштирган тузумга, чоризмнинг иқтисодий сиёсатига қарши айблов бўлиб эштилади.

Чор ҳукмронлиги даврида “уй пули”, “ўлпон”, “ер пули” каби турли-туман солиқлар меңнаткаш ҳалқ бошига битган бало эди. Бу солиқ ва жарималар мажбуран, маъмурий йўл билан, зўрлик қилиб ундириларди. Солиқ солиш ва уни ундиришда чор амалдорлари хоҳлаганларича ўзбошимчалик қилар эдилар. Бу ҳол ҳам Нодимнинг “Хит қилди” шеърида ўзининг жуда яққол ифодасини топган:

Солибон уй пули, ўлпон, земискаю қоровул пул,
Келибон эрта-кеч истаршин, амлакдор хит қилди.

Айинка, қишлоқ меңнаткашларининг ачинарли ҳаёти Нодим асар тарида кенг тасвир қилинади. Пахтакор деҳқонлар меңнати му, амталакачи ҳукмдорларга қанчалик фойда келтирса, камбағалларният турмуш қийинчиликлари эса, аксинча, шувъчалик ортиб борарди. Ҳукмрон габақанинг қишлоқ меңнаткашлари бошига солаётган бундай мушкулларини Нодим ўзининг “Шикояти пахта” асарида акс эттирган. Пулдор билан муҳтоҷ ўртасидаги мавжуд тенгиззлик асарнинг бешланишидаёқ ихчам ва ёрқин мисраларда очиб берилади:

Экмак экин кўмаксиз, эй дўстлар, гумонда,
Омборинг ичра ғалла кўп бўлса, ақча ёнда.
Анкони тухмидур бу муҳтоҷи нотавонда,
Осон эмас, биродар, деҳқончилик жаҳонда,
Харжию зўр бозу даркор ҳар замонда.

Шоир камбағал деҳқон хўжалиги бошидаги бундай машаққатла, ни қайд этибгина қолмай, балки бул ўзининг сабабини аниқлаш ва очишга ҳам ҳаракат қиласиди. Ҳаётни кузатиш натижасида, рўй бераётган воқеаларни идроқ қиласиди: камбағал, камдаст деҳқон бир парча ердан экин ва хосил олиш учун “илғидаги” бор-йўғини “сарф айлаб” ҳам етказа олмай, судхўрлардан қарз кўтариб олишга мажбур бўлади. Аммо бу қарзни узиш осон эмас. Олинган даромаддан ҳам анча ортиқ бўлган, кун сайин фойда “туғиб” кўпайиб бораётган қарзни узолмайдиган даражага етиб қолган деҳқон қутулолмайдиган сиртмоққа илинади. Шоир камбағал деҳқоннинг бу кулфатини ҳамдардлик билан тасвиrlайди:

Бир-неча камбағаллар овқотин ўткузолмай,
Қишлоқ маошларини асбобини тузолмай.
Ҳар кимсадин олиб пул, мингдин бирин узолмай,
Пахтага пул кўториб, вақтида еткузолмай,
Орқасида маҳосил-деҳқончилик товоңда.

Асар давомида Нодим камбағал дехқон бошидаги азобларнинг янги-янги томонларини оча бориб, ўқувчи диққатини меҳнат қилиб манфаат топа олмаган, қарздорликдан тинкаси қуриган дехқоннинг чорасизлигига, “юз минг хаёл бирла” ҳайронлигига қаратади:

У кузлари похол дер, қушчиси ош ила нон,
Нақдина йўқ қўлида, бисёр дил паришон,
Юз минг хаёл бирла дармондау харосон...

Дехқон бошидаги кулфатлар тасвири кейинги сатрларда яна ривожлантириб юқори нуқтага етказилади:

Омбор пулию ўлпон бағрини айлабон қон,
Қўрқиб чўчиб тушодур туш кўрса ухлогонда.

Шуни таъкидлаш керакки, чор ҳукмронлиги давридаги солиқ сиёсатини Нодим қатор асарларида изчиллик билан қоралайди.

Нодим Махмурнинг “Капалак” ғазалига бослаган мухаммасида ҳам қишлоқларда мушкулликларни кенг тасвири қиласди. Шоир мухаммаснинг иккинчи банди бошидаёт “Камбағал жумлай бу қишлоқ элининг бандалари” сатрини келтиради. Бу аниқ таъриф асар давомида кенгтайтириб, тўлдириб борилади. “Заифдин йўл юролмас ҳама чаррандалари”, “Барининг эгнида йиртиқ тўну қўйлакстари тор”, “Томга таппа ёпадур /кўкси/ очуқ, очу наҳор”, “Ярамай ишга ётар оч на тириқдур, на мамот” каби мисралар бу қишлоқ элининг бандалари ғоят noctor, қашшоқ аҳволда эканлигини оидиинлаштиради, исботлайди.

“Шикояти пахта”, “Хит қилди”, “Ғатати”, “Ҳапалак” каби асарлари билан Нодим мустабид тузумга ҳамда унинг ёвуз сиёсатига қарши бадиий тарзда ифодаланган зўр айнинома яратди.

Шоирнинг самимияти, ҳайриҳоҳлиги меҳнаткаш ҳалқ томонида. Бу мазлумлар оҳи-зори уни қайғуга солади. Улирга қилинаётган жабр-зулмдан изтиробга тушади, шунинг учун золимликни қоралайди ва даънатлайди. Ҳажв тифини Нодим оммани чекисиз азоб-үқубатларга дучор қилиган, уни эзиб, талаб-қонини зулукдай сўрадиган барча золимларга, текинхўрларга ҳарини қаратади. Бунинг учун ҳажвий тасвирининг гурли туманинг усуllibарини ишга солади. Айниқса, кучни муболага, киноя, пичнинг, қочирим (кесатиқ), истеҳзоли култу, масхара, майна қилиш, шашма (ишора) каби ҳалқ сөзаки ижодининг оммалашган усуllibаридан кенг фойдаланади.

Нодимнинг “Дар маззамати замона” асарида мутаккаббир, мақтанчоқ, аммо ўлгудай хасис бойнинг сатирик образи маҳорат билан яратилған. Унинг ташқи қиёфаси ва ички дунёси бир-бирига мос равища кулгули, масхарали бир ҳолатда тасвиirlанган:

Қорни түқ, бадбуруш, қабон сурат,
Мутакаббир, құланса, серсавлат...

Күзи оч, баччағар, үзи пулдор,
Паст фитрат, ҳабис, күп мурдор,

Эт құзига ғұдайған үлгунча,
Бермайин ҳеч бир куюк кулча.

Хажв қилинаётган шахснинг қанчалик хасис ва баҳиллиги “Бермайин ҳеч куюк кулчға”, “На беріб кимсага бир пари коҳ” (сомон қипиғи), “На қилиб бир кишини хурсанд” каби жуда үрніга тушган иборалар билан янада ойдинлашади.

“Мақсуди аларнинг сийму зардур” мухаммасида шоир худбин савдогарларнинг, “бу жумла саронишин дүкондор”, “бу пахтачию тарозубардор” барчасининг фикри “сийму зар” түплашда деб күрсатади.

“Мухаммаси Нодим ба аҳволи замон” (“Галати”) асарида шоир товламачи, талончиларни:

Кам этиб жингда олур паҳтани беандиша...
Қолмайин зарраи инсоф алардин реша.

каби сатрларда фош қиласы, үша даврдаги типик воқеа ва ҳолатларни типик лавҳалар орқали ифодалайди.

53 банд, 265 мисрадан иборат “Мухаммаси Нодим ба аҳволи замон” (“Галати”) манзумасининг 11 банди (55 мисрай)ни Нодим үша вақтдаги сохта сайлов можароларига бағишлиайди. Сайлов можароси ва найрангларини, сайловда ҳамма ишни адолат ва инсоф эмас, балки “ришва” (пора) ҳал қилишини күрган шоир бу ҳолни қаттиқ танқид остига олади:

Эл этиб мансаб учун бир-бирига жангу талош,
Ёрилиб фурсати сайловда күп күз ила қош,
Берибон ришива бўлур козию аллома тарош,
Пул·олиб макру хиял бирла қилур айши маош,
Бўлди аҳволи тамоми Намангон галати.

“Ришва” воситаси билан расмий лавозимларни эгаллаган шахсларнинг кирдикорлари кенг меҳнаткаш омма

Манфаатларига қарши қаратылған бўлиб, халқ улардан норози эди. Нодимнинг “Дар шикояти қози” асари худди шу мавзута бағишиланган. Асарда ҳажв объектидаги қози амалпаст, тахаббур ва очкӯз шахс,adolatciz ва золим қўқмдор сифатида ҳар томонлама фош қилинади. Бунинг учун адид жуда кучли ва ўтқир мажозий ибораларни қўллади:

Гаҳе зи зинда кани аз камоли ҳисрат пуст,
Гаҳе зи мурда ҳамигири харчин тақғин.

Мазмуни:

Камоли очкӯзликдан гоҳ тирикларнинг пўстини шиласан,
Гоҳ ўликдан кафан харжини тортиб оласан.

“Мақсади аларни/нг/ сийму зардур”, “Мухаммаси Нодим ба аҳволи замон” асарларининг алоҳида бандларини шеир ру: энийлик ниқобига бурканган айрим риёкор ва фирибгарларнинг асл бащарасини очиб ташлашга бағишилади.

Нодимнинг танқидий ва ҳажвий асарлари реалистик қарашни, халқ оммасининг мустамлакачилик зулмига қарши нафрат ва ғазабини ифодалаши билан қўмматлидир.

Нодим бир қанча юмористик асарлар ҳам ижод этган. Булар “Музҳик” шеъри, Муқимиининг “Қўсаман” ғазалига боғлаган мухаммаси ҳамда “Безгак” асаридан иборат.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод килган ўзбек халқиарвар ёзувчиларнинг катта хизматларидан бири шу бўлдики, улар саводсизликка, жаҳолатга қарши чиқдилаар. Халқ ўргасида илғор маданиятни, янги маърифий ғояларни тарғиб қилишади. Бу маърифатпарварлар гуруҳининг олдинги сафига шоир Нодим Наманганий ҳам мансуб эди.

Илмнинг инсон учун зўр маънавий омил эканлигини, илмсиз, маънавиятсиз миллат тараққиётга эриша олмаслигини ихши англаган адид илм-маърифатни тарғиб қилишини ўзининг мұхим бурчи деб билади. Шоир:

Кўнгилни офтоби маърифат бирла мунаvvар эт
ҳамда:

Кел, эй Нодим, ҳамиша касби илм эт, бўлмагил жоҳил,
Бу ҳусн ила маошингни жаҳонда эътибор этма, —

дэя оммани илм-маърифат зиёсидан баҳраманд бўлишга чақиради.

Шоир Нодимнинг маърифатпарварлик муроҳазатари

тобора чуқур мазмунга эга бұла боради. У үз қарашларидан фан ва техникани, янгича таълим усулларини тарғиб қилиш дараражасында күтарилади. Бу, айниңса, Нодимнинг ёзған манзумасыда равшан күринади. Саеншат давомида “Сув билан ўт ихтилотидан” құвват топадиган “тезу хұшрафтор” паровоз ҳамда “турфа саньят” вагонлар уні мафтун этади.

XIX аср охиридан Туркистаннинг маданий ва маърифий ҳәётидаги янгиликлардан бири Тошкент гимназиясинин бориб күрган, ундағы шароит ва тартиблар билан танишган Нодим у ҳақда илик фикрлар билдиради. Бу даргоҳ адебиятта илму адаб маскани сифатида манзур бұлади.

Нече минг таълим аҳлидін кириб ҳар хонада,
Ишлары дарсу сабоқ, илму адаб тақрордур.

Гимназиянинг аниқ фанларга оид хоналаридаги үқув қуроллари, айниңса, шоирнинг дикқатини тортади:

Күрсатур барқу ҳаво, ойнаи гитинамо,
Оят тасбек үқур сандуқу мусиқордур.

Илму фан ютуқлари билан таниша борған Нодимда қуёш, ойнинг тутилиши, бүрон ва шамол туришининг фурсатларини астрономлар ва уларнинг шогирдлари олдиндан айтиб беришлари катта таассурот қолдиради:

Ул расад бирла кусуфи хусф, бүрону шамол
Фурсатин дәрлар нұжум аҳли, ҳама иқрордур.

Янгича үқув юрти, ундағы таълим усулларини күриб маминүн бұлған шоир үз ҳисларини ифодалаб ёзади:

Бүйла ҳикматхона гимназияни күрган дедим:
— Офарин, минг оғарин, бу илм асрордур.

Илмнинг аҳамиятини, кучини, билим әгаллашнинг зарурлығини талқин ва ташвиқ қылған Нодим үз замонасида “улуми фазл аҳли заҳрнуш”, хор-зор аҳволда яшаётгандыдан ағасусланади, замонанинг тескарилигидан шикоят қиласы. Айниңса, күпчилик ёшларнинг диний билимлардан ҳам, дуневий илмлардан ҳам бебақра қолаётгандылықтары уни ачынетиради:

На улуми дин үқурлар, на улуми ҳандаса,
Жұмла машұлуи тижорат, палта дер дайердур.

Жаҳон адабиетида ишқ-муҳаббат ҳақида яратылған энг

ғүссали, энг фожиавий қиссаларидан бирни “Лайли ва Мажнун”дир. Мажнун билан Лайлининг тилларда достон бўлиб кетган севгиси тўғрисидаги ажойиб ривоят ва қисса даставвал араб халқ оғзаки ижодида VII асрларда пайдо бўлган эди. Кейин эса у форс фольклорига кўчади ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ўртасида тарқалади.

Лайли ва Мажнунларнинг поэтик тимсоллари шоирларнинг ғазалларидан жой ола боради. Бу баҳтсиз ошиқ маъшуқаларнинг номи эсламмаган, уларнинг армон ва андуҳ тўла тақдиринга ишора қилинмаган шеърий девон ва баёз. қолмайди.

XII асрда буюк озарбайжон шоири Низомий-Ганжавий Мажнун ва Лайли ҳақидаги халқ оғзаки афсона ва ривоятлари асосида ёзма адабиётда биринчи бўлиб бадиий мукаммал достон яратди. Сўнгра Амир Хусрав Деҳлавий, Мир Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий ва Муҳаммад Фузулийлар “Лайли ва Мажнун” мавзуига мурожаат қилиб, ушбу ном билан мустакил досонлар ёздилар. Бошқа бир қатор шоирлар ҳам бу мавзуда ўз қаламлари кучини синаб кўрдилар. Шу зайдада Лайли ва Мажнун қиссаси адабиётда анъанавий мавзу бўлиб котди ва ушбу номдаги достоннинг бир қанча нусхалари юзага келди. Яратилган “Лайли ва Мажнун” достонлари орасида улуғ Навоий асари ўз мазмуни ва бадиий қуввати жиҳатидан беназирдир. Навоий достони ундан кейинги кўпгина шоирлар ижодига самарали таъсир қилди, уларни шу мавзуда асар ёзишга илҳомлантириди.

Шоир Нодим Намангонийни севишганларнинг фожиали тақдирини акс эттирувчи “Лайли ва Мажнун” номли янги достон ижод қилишга илҳомлантирган ҳам, шубҳасиз, энг аввало, Алишер Навоийнинг шу номдаги достони бўлди.

Нодим достонни ёзишда анъанавий маснавий йўнидан эмас, балки мураббаъ шаклидан фойдаланади. Ундаги воқеалар маълум сюжет асосида ривожланиб боради: икки ёш қалбнинг бир-бирига интилиши — Қайс билан Лайлининг севгиси қаршиликка, тўсиқларга учрайди. Уларни бир-бирларидан узоқлаштирадилар. Бундан Лайли ҳам, Қайс ҳам қаттиқ аlam чекадилар. Ноңдох қолган Қайс дашту саҳроларни иhtiёр этади. Бир кун Лайли пайт тоғиб, севгиласи ҳузурига йул олади. Саҳроларни кезиб излаб, охири уни тёпади:

Бир кун ётурди саҳрода Мажнун,
Лайлининг ишқин дилга қилиб жо.
Холига боқиб, раҳм айтаб ул кун
Келди сўроқлаб афғода Лайлло.

Лайли кўрадики, Мажнуннинг аҳволи ғоят аянчли. Бу ҳолдан Лайлининг юраги қонга тўлади, “кўздан хун тўкиб” йиғлайди.

Лайли дедиким: “Кўзингни очгил,
Лайли эрурман, бир манга боқгил”.
Мажнун дедиким: “Ёлғон демагил,
Лайли бу ерга келмайдур асло”.

Демак, Лайли номи ва унинг ишқи Мажнун учун мўътабар ва улуғ бир тимсолга айланган. У муқаддас ишқ туйфуси билангина яшайди, бу туйфу унинг руҳи-жонини кўкларга кўтарган, ўзлигини ҳам буткул унуттирган.

Мажнуннинг жавоби Лайлини саросимага солади, бутун умид-интилишларини барбод этади:

Лайли ўшал дам фарёд қилди,
Сочини юлиб кўп дод қилди,
Ақлини мулкин барбод қилди...

Достон маълум фожеа билан якунланади. Ўз қаҳрамонларининг бу тақдиридан шоир чудур дарду ғамга ботади. Навоий достони якунида “Йиғлай-йиғлай тугатдим охир”, - деганидек, бу достон охирида ҳам “Оқди кўзидин Нодимнинг ёши”.

Нодим ижодиёги мазмундорлиги, ғоявий йўналиши, даврининг ижтимоий қарама-қаршиликларини тўғри акс эттира олиши, ҳалқчиллиги, бадиий қуввати жиҳатдан ўзбек мумтоз адабиети хазинасига қўшилган катта ҳиссадир.

ҲАЙРАТ (1845 - 1915)

Умрзоқ Ҳолбой ўғли Ҳайрат таниқли шоир ва нозик диц хаттотдир. У 1845 йилда ҳозирги Ҳамангани вилояти Тўрақурғон туманининг Ёртена қишлоғида дэҳқон оиласида туғилди.

Умрзоқ қишлоқ мактабида ўқиди, мактабни тугатгач, Тўрақурғон марказидаги Фойибназар мадрасасида таҳсил кўрди. Таҳсил давомида у ўзбек ва форс-тожик мумтоз адабиётни намоёндаларининг асарларини чуқур мутолаа қилади. Хаттотликка меҳр қўяди, бу санъатни қунт билан ўрганади.

Мадрасани тугатган Ҳайрат Тўрақурғон мингбошисиниға миরзалик вазифасига хизматга киради. Қишиларга мактублар,

меросномалар ёзиб бериб, ҳожатбарорлик қилади. Китобларни ҳуснинат ва дид билан күчириб, уларга янги умр бағишилади.

Халқ фарзандларинің маърифатли қилиш учун қайғуриб, бұшларга астайдыл бош құшади. қишлоқ болаларининг мактабларга жойлашиши, үқиши учун ёрдамлашади. Маориф ва маданиятни тарғиб қилады, дүнёвий билимларни ўрганишга даьеват этади.

Ҳайрат умр бүйи бадий ижод ва хаттотлик билан шуғулланды. Шоир 1915 йилда Ёртепада вафот қилды.

Шоир Ҳайратнинг ўз құли билан Ѽзған девонидан унинг ўзбек ва форс тилларидаги лирик шеърлари — ғазаллар, мурабба, мухаммас, мусаддас, маснавий ва рубоийлар жой олган. Шунингдек, унга “Саёжатнома”, “Мактуб”, “Муборакбоднома” каби йирик асарлари ҳам киритилган. Мазкур девони ҳақида шоир мана бу тұртликни биттан зди:

Эшитган, үқуғонга Ҳайратийдин армуғондир бу,
Дилидин, рози ифшодин баён ҳам таржумондир бу.
Әзилган саған күнглумга илҳоми илоҳийдин
Кибир нозик адo дилдор васфидин нишондур бу.

Яна бир құлесма баёзниң 1-282 варақларыда Ҳайрат шеърлари, 283-403 варақларыда эса Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб, Муқимий, Фурқат, Нодим, Хилватий каби шоирларининг асарлари берилған. Баёзниң тузылған йили ҳақида тарих битилған:

Аз хирад тарихи ин кардам савол,
Гүфт “ашгул” азрахи сидку сафо.

Бундаги “ашгул” сүзи рақамларга айланғанда 1337 ҳижрий йилни билдиради. Бу мажмуа аввал шоирнинг укаси Абдураззоқда, кейин А.Убайдуллаевнинг шахсий кутубхонасида сақланиб келған. Шоир шеърларининг айримлари 1982 йилда нашр этилған “Асрлар нидоси” мажмуасында киритилди. Наманганлик адабиёт үқитувчысын Д.Орифбоев маҳаллий матбуотда Ҳайрат ҳақидағы айрим ахборотларни берди. “Нодим” (1994) киғобига адіб түгрисіда қысқача маълумот иловға килинди.

Ҳайрат Тұрақұрғоний шеърлари жанр жиҳатдан ҳамда мавзу доирасига күра хилма-хил. Бошқа шоирларда бұлғанидек, Ҳайратнинг лирик меросида ҳам асосий үринни ғазаллар эгаллайды. Булар инсон рұҳияти ва кайфияти, дүнёвий мұхаббат ва диний ҳақиқат, ватанпарварлық ваadolat, маърифат ва инсоний камолот ҳақида күйлайды. Шоирнинг әлқиңиلى байтлари зытиборни тортади:

Сабо, еткур саломимни нигори гулузоримга,
Таҳийёти каломимни парипайкар нигоримга.
Сабо, арзим баён айлаб, неча элдин ниҳон айлаб,
Равон ашкимни қон айлаб фироқи ёриқоримга.
Сабо, оубҳи малоҳатдин кетур бўйи латофатдин,
Дамодам атри роҳатдин димоқи мушкбориға.
Сабо, ман сенга айттурман, сўзимни ёра айтурсан,
Юзи гул, орази гулшан малоҳат ошкориға.
Сабо, сенга сўзум шуллур, дегил: “Бечора бир қуллур,
Ажойиб кори мушкуллур”, тағофил пеша ёримга.
Сабо, ул яхши дилбардин, жамоли меҳри ховардин,
Лаби ёқути аҳмардин хабар вер табии зоримга...
Сабо, девонадур Ҳайрат, анинг-чун тортадур кулфат,
Нечукдур сўрмағил ҳолат, стур номамни ёримга.

Шоирнинг қатор ғазаллари шайдо кўнгулнинг фироқ
ҳасратларидан чеккан изтироблари изҳори тарзида битилган.
“Афгор этдингу кетдинг” ғазалидан ёрнинг “азми сафари”
сабабли афгор, “хастай зор”, “занжири ҳижона гирифткор”,
“қуёндек бекарору зору бисёр” бўлиб қолган ошиқ дилининг
нидолари эши билади:

Қилиб азми сафар, бизларни афгор этдингу кетдинг,
Висолингта етурмай, хастай зор этдингу кетдинг...
Олиб сабру қароримни. қулимдин ихтиёrimни,
Вужудимдин мадоримни, чу девор этдингу кетдинг.

Жудолик ғамини, ёр озорини қанча торгасин, ошиқ ўз
маҳбубасига яхши тилакда бўлади, илҳом париси сифатида уни
ардоқлайди, шеърларини ҳар вақт унинг куйи, шавқи, иштиёқи
билин ижод қиласиди:

Дуогўйи қадрдонинг, камина Ҳайрати зоринг,
Ҳамиша иштиқоли машқи ашъор этдингу кетдинг.

“Ҳайрат” ғазали бошдан-оёқ севгига содиқлик, дилдорга
фидойилик ифодаси бўлиб, севгучи қалбга хос бу олижаноб
хислат шоир ва лирик қаҳрамон образларини бир-бирига
бирлаштиради:

Жаҳонда орзу айлаб санга бир етмагон Ҳайрат,
Умидини узуб сан нозаниндан кетмагон Ҳайрат.
Кўриб бир бор ногаҳ, эй пари, меҳру жамолингни,
Берив дил санга, ўзга ёр номин тутмагон Ҳайрат.
Хаёли оразингдин маҳв ўлуб Мажнуни шайдодек,
Вафою лутфу эҳсон ҳайридин кўз тутмагон Ҳайрат...

Күриб беңад жафою жавру меңнатлар фироқингда,
Ани ҳеч бир киши олдида изҳор этмагон Ҳайрат.

“Ҳайрат” ғазалининг мақтаи ҳам юқорида келти рилган байтлардаги каби маъно ва мазмун билан якунланади:

Чекиб андуҳи ғам девона Ҳайрат беҳаду ғоят,
Бу ғайраз хуну дил бир луқманин ютмагон Ҳайрат.

Муҳитдан, ранжу кулфатлардан, кимсасизликдан шикоят шоирнинг “Ўлмасун” ғазалида янада кенгроқ, муфассалроқ ифода этилган. Ғазалнинг мавзу ва мундарижаси асосан озурда кўнгилнинг ўқинч ва армонларига бағишлиланган:

Ё илоҳо, мен каби ҳеч кимса ҳайрон ўлмасун,
Фурбат ичра кулфат ила банди зиндан ўлмасун.
Йўқ кишиким хаста ҳолини сўраб шод этгудек,
Бешуури беқарору бенигоҳбон ўлмасун.
Айрилиб ёру диёридин алам ёбонида,
Зору дур афтодалик бирла жигар қон ўлмасун.
Ҳар ким, ераб, бу фоний даҳр аро аҳбобидин
Айрилиб, девона Ҳайратдек ғазалхон ўлмасун.

“Кулфат ила банди зиндан”, “афтодалик бирла жигар қон” бўлган, қадрдонларидан, аҳбобларидан айрилган ғарибнинг қалб нолаларидан иборат бундай ғазал ва байтлар шоир билан ҳукмрон муҳит ўртасидаги зиддиятнинг акс садосидир. Ҳайратнинг бу каби ғазаллари унга замондош пешқадам шоирлардан Муқимий, Фурқат, Нодим, Завқийларнинг шу руҳдаги шеърлари билан ҳамоҳанг. Умуман, бу даврнинг таниқли шоирлари ўртасида воқеликка муносабатда, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини баҳолашда юзага келган яқдилликни, ғоя ва қарашлардаги умумийликни, ижодий ҳамкорликни қайта-қайта таъкидлаб ўтиш жойизdir. Бу гап бадиий маҳорат масалаларига ҳам тааллуқли. Ҳайратнинг юқорида ғазалида байтларга сайқал берувчи хилма-хил ташбех ва истиоралар қўлланганки, булағ шеърнинг бадиий қимматини оширади.”Ноз этиб нозик адой нозанинтар нозики” мисраи эса тавзизъ (товушдошлиқ) ва иштиқоқ (узакдошлиқ) санъатларининг, шунингдек, сўз ўйинларидан, маънодошлиқ ва шаклдошлиқдан фойдаланишининг гўзал намунасиdir. Маънога сингдирилиб, уйғунлаштириб берилган бу санъатлар байтнинг мазмундорлигини кучайтиришдан ташқари, унда чиройли оҳангдорликни юзага келтиради, бу оҳангдорлик

кишига ажиб бир мароқ, нашъа, ~~пав~~ бағишлийди. Шоир
ғазалларида тавзия санъати құлланған мисралар ~~әнчагына~~
учрайди.

Хайрат яратған ҳамма шеърларни ҳам бадий жиҳатдан бир
хил юқори савияда ёзилған дея олмаймиз, албатта. Ҳар бир
истеъдод згаси каби Хайрат адабий фаолиятининг ҳам
бошланғич даври, изланиш, шаклланиш жараёни, үсіш
поғоналари, камолот босқичи бұлған. Биз шоир маҳорати
хақидағи ижобий фикрларни унинг үзимиз маъқул күрган,
китобхонга ҳам манзур бұлар деб үйлаган шеърлари асосида
бүлдираётірмиз. (бу ғап бошқа шоирлар мероси хақидағи
мулоҳазаларға ҳам тааллуклидір).

• Ижодкорнинг маҳорати татаббуғ ва тахмислари, чунончи,
Хазинийнинг машҳур “Тонг отгунча” ғазалига назираси,
Навоий, Муқими, Нодим, Нисбатларнинг ғазалларига
боғлаган мухаммасларыда ҳам яққол күринади. Хайрат
такхмисларидаги фикр оқими мухаммас боғлаётған ғазал
байтларидаги мазмунга узвий боғланиб кетади ва бандлар бир
бутунлик, умумийлик касб ~~эти~~ди, бешликларнинг ҳаммаси
жамланиб тұла бир санъат асарын ҳосил қылади. Шоир Нодим
ғазалига Хайрат боғлаган мухаммасдан намуна күрайлик:

Келгил, эй маҳваш, күзим муштоги дийдоринг сенинг,
Ишқ бозорида жон жазми харидоринг сенинг.
Ушбу савдога сабаб бу ҳусну рұксоринг сенинг.
Умрлардурким күнгүл, жоно, гирифторинг сенинг,
Орзуманди лаби лаъли шакарборинг сенинг...

Эй пари, сенсан әдема маҳваш эли ичра санад,
Оlam ичра ошиқи дийдоринг эрмиш беадад,
Хайратий девонага исмінг аёи этмоқ на ҳад,
Нодим ашъорига музмар ҳарфи ишқінг тоабад,
Хирзи жони ақли ушшоқ үлди түмморинг сенинг.

Шу иккى бешликдан күринганидек, бандлар учун асос
бұлған Нодим байтлари Хайрат тахмисидаги фикрларнинг
давоми ва якунига айланған. Хайрат шоир Нодим ғазалидаги
байтларни ятғи фикр ва тымсоллар билан түлдирған. Чунончи,
Нодим үз шеърларига ёр ишқи ҳарфлари тоабад яшириб жо
қилинганилигини таъкидлаган зди. Бу байтга құшимча
сатрларда эса ошиқнинг ул маҳваш исміні тиңга олишга ҳам
ұлдади сиғмаслиги айтилади. Шу йўсинда банд ва мазмунда
ички уйғунылк таъмишланади.

Ватан — ҳар бир күнгилнинг үз құшиғи, деганларидек,
шоир Үмрзок Хайрат ҳам ватанпарварлық ғояларини үзига хос

бир тарзда, ҳиссіёттә тұла, таъсирчан бир туседа күйлайди “Ватанни севмак иймөндандыр”, — дейилади ҳадисда. “Булбұл чаманни севар, одам ватанни”, — дейди халқимиз. Мана бу ғазалда шоир худди шуғоя, шу руҳни диёрдан жуделик ғурбатда ғарифлик дард-хасратлари орқали ифодалайтын:

Бұлмасун, ёраб, киши мендек диёридин жудо,
Айшу ишрат нұши жоми рұзгоридин жудо.
Тортебон тори насиба ҳар тараф занжир ила,
Ғурбат ичра зор ұлуб ахли қаторидин жудо.
Интизори ахли авлод үлмасун фурқат аро,
Ёри мушфиқ, зумраң хешу таборидин жудо.

Ғазалда ватан-диёр түшүнчесини рұзғор, ахли авлод, ёри мушфиқ, “хешу табор” (қариндош-урұғ), “ахли қатор” (дүсті қадрдонлар) билан боғланаяпты. Ватандан жудолик, ғурбат кишини ана шу баҳтлардан узоқлаштириши таъкидланаётір. Бу эса фожеа бир ҳол эканлигини үқтирилмоқда. Ҳайрат ҳам ватандан йироқлашган кишини гулшандан ажраган бұлбулға қиёслайди:

Бұлбул үлмас хүш нағо, айрилса гулшандин агар,
Ноласи жонсұз у ғасли баҳоридин жудо.

Бу образлы сатрларда таъкидланғанидек, гулшандан айылған бұлбул хүш нағо қилолмайды, баҳордан жудо бұлғанда эса унинг ноласи жон ўртагувчи (жонсұз) бұлади. Буларнинг ҳаммасидан шоир жуда ҳаёттій яқун чиқаради:

Ҳайратий девонаға ҳұббул ватан манзурдур,
Бұлмасун ул нури чаşми рұзгоридин жудо.

Бу фикрлар кишини ватан ҳақидағи мұлоҳаза ва мұхокама юритишга үндайды, юракларда энг олижаноб ва муқаддас түйғу — ватанға муҳаббат түйғусини күчайтиради.

Ҳайратнинг ушбу ғазали адабиёттегі тарихида ватан ҳақида Ѽзилған яхши шеърлар қаторидан жой олади.

Ахлоқиі-таълимий-мавзудаги шеърлар орасыда шоирнинг бир ғазали дікқаттің тортади. Бу ғазал дүстлик ҳақида. Инсон инсон билан тирик. Дүст — кишига қанот, мададкор. Дүстлик мәхрини күёшга тенглайдилар. Дарҳақиқат, дүстлик мәхрининг қүёши киши қалбига ва умрига нур, ҳарорат бағш этади. “Дүстлик барча бойлікдан ағзал”, дейди халқ донолиги.

Ҳақиқиі дүст ва дүстлик қандай бұлмоғи керак? Шоир Ҳайрат бу саволға атрофлама ва кенг жавоб қайтаради.

Бир-бириң деган киши пайванди жон бұлмоқ керак,
Талх сүзини қююб, ширин забон бұлмоқ керак.
Дүсту душман үртасида фарқи шулдур, эй күнгүл,
Лутфу шафқат бирла доим мәҳрибон бұлмоқ керак.
Доимо истаб ризосин, хотирини свлабон,
Айланиб аҳволига ҳам роздон бұлмоқ керак.
Хөзирү ғойибда айлаб ёд яхши еасф ила,
Зөхирү ботинга бир жисм ичра жон бұлмоқ керак.
Есегараз улфатчилик айлаб ҳамиша рўзу шаб,
Бу эмиш шарти муладат як забон бұлмоқ керак.

Албатта, дүстлик кўп синовлардан ўтади. Орага шубҳа,
васваса солувчилар, фасодчи (мусфид)лар толилади. Дўсг
буларга дарҳол ишониб кета бермаслиги, мана шундай
имтихонлардан ҳам ҳушёрлик билан ўта олиши лозим:

Ҳар неча мусфид зли қилса арода васваса,
Бовар этмай дафъатан бо имтиҳон бұлмоқ керак.

Дүстлик сўзда эмас, балки амалда билинади. Ошноман
деганлар ҳам ҳар хил, ҳар ранг. Шунинг учун шоир яхшига[°]
яхши, ёмонга ёмон бўлиш керак деб уқтиради:

Бул замона ошноси бул ажаб ҳар ранг эрур,
Яхшига яхши, ёмонларга ёмон бұлмоқ керак.

Мазкур ғазалда айтилган фикрларни Ҳайрат рубоийда ҳам
да.ом эттиради. Дүстлик ҳақидаги мулоҳазаларини ким билан
ҳамрөзлик ва дамсозлик қилиш, кимлардан йироқ юриш маъқул
ва манзурлиги тўғрисида ҳаётгий хулосалари билан тўлдиради:

Ёраб, аҳли дард ила ҳамроҳ қил,
Мунису ҳамсуҳбату дамсоз қил.
Қилма ҳар ножинс ила ҳамдам мани,
Улфати аҳли салоҳи соз қил.

Маълумки, рубоийда тўрт мисрадан иборат кичик бир
шेърга катта фалсафий, таълимий ва ахлоқий мавзу ва мазмун
сигдирилган бўлади. Ҳайрат рубоийлари ана шу талабга
мувофиқдир. Шоирнинг мана бу рубоийлари мағзида чуқур
мазмун ётади:

Агарчи Ҳайратий девонадурман,
Биҳамдиллоҳким, фарзонадурман.
Кузи кўр аҳлига гўё сомоне,
Кўзи бинога чун дурдонадурман.
Агар нодон эли қадримга етмас,
На ғамдур манга, қадрим зарра кетмас.

Нечун билсун чибин қадри шакарни?
Ки тарёку заҳарың фарқин этмас.

Булар шаҳсий қадр ҳақидагина эмас, умуман инсон қадри тұғрисидаги мүшіншадалардир. Үшбу рубоййларда ҳам замон ва шаҳс муаммоси күтарилади, шоирнинг үз замонасига, замоннинг шоирга муносабатини, булар үртасидаги зиддиятни ифодалайды.

Ҳайратнинг ҳажвий шеърларида замонасидаги ноқақлик, носозлик, адолағысзлик ва дүнёпаастлик таңқид остига өлинади. Дүнёпаастлик пулпаастлик кишиларни не холга солиб, не ташвишларга дучор этиши, нақадар тубанлаштириб, пасткашлаштириб қўйиши шоирнинг “Мазаммати пул” шеърида ҳаққоний хажв қилинади: “Бу касофат пул учун” “хожалар қул” бўлади, “муллалар асири”, одамлар пулга интилади-ю, лекин кўпларининг нияти пок эмас:

Хожалар қул бўлди, муллалар асири ушбу пул,
Барча пул-пул дер, вале покиза ният айламас.

Бундай кишилар учун пул — умр мазмани, дүнёнинг устуни, ғиждондан азиз, инсондан мукаррам. Пулпаастлик бор жойда рочкўзлик ва ҳасислик бор. Шунинг учун шоир пулга ва молдунёги ҳирсни очкўзлик ва ҳасислик иллатлари билан ёнма-ён қуяди:

Бўлса ҳам гарчанд бепоёну беҳад сийму зар,
Тўймагай ҷашми ҳасис, анга қаноат айламас.

Булар ҳаммаси — ярамас, хунук, бадхулқ одатлар. Бундай пулпаастлик ва ҳасислик иллатлари бирданига пайдо бўлмайди. ӯша одамнинг табнатига бу одатлар аллақачон сингиб қолган бўлади. Шунинг учун шоир кимки асли бадахлоқ, бадтабиат бўлса, у яхши ишларга одатлана олмайди, деган ҳулосага келади:

Ҳайратий девонасан; таън этма даврон аҳлига,
Яхши ишга кимки бадтийнадур, одат айламас.

Шу давр адабиётида ўзининг ғояви й-бадний хусусиятлари билан янги ҳодиса бўлған саёҳатнома жанри юзага келгалиги маълум.

Даврнинг пешқадам адиллари Муқимий, Фурқат, Нодим, Завқий, Тажаллий, Хилватийлар қаторида Үайрат Тўракўргоний ҳам бу жанрда қалам тебратиб, “саёҳатномачи” шоирлар сафидан жой олди.

Водиймизнинг Муқимий, Нодим, Завқий, Хилватий ва

бошқаларга илҳом баҳш этган бекиёс гўзал манзаралари Ҳайрат кўнглида ҳам илҳом булогини жўш урдирди. Шоир атроф-муҳитдаги шукуҳбаҳш гўзалликлардан баҳра олди. Қишлоқлардаги ҳалқ турмушки ҳодисаларини кузатди. Воҳадаги сўлим гўзалар, чиройли манзаралар кўнглини хушнуд этган бўлса, ҳалқнинг оғир ҳаёти, бошдан кечираётган машаққатлари уни ғамгин қилди. Мана шу таассурот ва кечинмаларни у “Саёҳатнома”ларида кенгифодалади. Ўлканинг ажойиб табиати тасвири билан бир қаторда, буларга зид бўлган ҳаёти, ҳалқнинг кулфатли турмушки манзараларини акс эттириди.

Ҳайрат турли жанр, турли мавзу ва турли шаклдаги шеърий асарлари билан XIX асрнинг иккинчи ярми адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

ХИЛВАТИЙ

(1858 - 1924)

Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод қилган, турли мавзу ва жанрларда асарлар яратган, Наманган адабий муҳитида салмоқли ўрин тутган таниқли шоирdir.

Хилватийнинг назмий мероси девон қилиб жамланган. Унинг девони 526 саҳифадан иборат. Девоннинг нусхалари ЎзР ФА Ҳамид Сулаймонов номли қўлёзмалар институти фондида ҳамда кишиларнинг шахсий кутубхоналарида асralади.

1908, 1912 йилларда нашр этилган “Туҳфат ул-обидин ва анис ул-ошиқин” тўпламига шоирнинг айrim шеърлари киритилган. “Сайри жибол” асари 1910 йили Орифжонов босмахонасида босилади. “Китоби мавлуди набий” шеърий асари 10-йилларда бир неча марта нашр қилинади.

Шоир ҳақида ўзбек қомусида ва газеталарда айrim маълумотлар чиқсан. М.Муродов Хилватийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида қатор мақолаларни эълон қилган. Шоирнинг жияни Абдуллаҷон Йўлдошев ҳам адаб ҳаётига доир маълумотларни ёритган.

Наманган вилоятининг Уичи туманида Наманган шаҳрига якин, Норин дарёсига туташ Жийдакапа номли қишлоқ бор. Бўлғуси шоиг Мулла Йўлдош Хилватий 1858 йилда мана шу қишлоқда дунёга келади. Бошлангич маълумотни қишлоқ мактабида Мулла Азим домлада олади. Етти ёшида у онасидан етим қолади. Анчагина қийинчиликларни бошидан кечиради. Лекин унинг ёш ҳалбida кенгроқ билим олишга, мадраса таҳсилини кўришга иштиёқ кучли эди. Бу соҳада унга маърифатпарвар, мурувватпеша одамлар, қариндошлари ёрдам кўрсатадилар. Шулар кўмагида Мулла Йўлдош Наманган

шаҳридаги Азизхўжа Эшон мадрасасига ўқишга киркинга муяссар бўлади. Мадрасада ўқиш давомида замонаси нинг билимдон кишилари, шоирлари билан танишади, улар билан яқин муносабатда бўлиб, улардан кўп нарсани урганади. Айниқса, етук шоир ва олимлар - Нодим Намангоший ва Исҳоқхон Ибратлар билан доимий мулоқотда бўлиб туради. Улар билан изма-из, кейинча ёнма-ён бориб шеърлар ижод қиласиди. Шеърларида Хилватий тахаллусини қўллайди.

Билимларини чуқурлаштириш истаги Хилватийни забардаст олимлар ва ижодкорлар шаҳри Ўқонсари етаклайди. Бу шаҳардаги мадрасалардан бирида таълим олади. Мустақил мутолаа билан кўп шуғулланади. Муқими, Муҳими, Фурқат, Завқий ва бошқа шоирлар суҳбатидан баҳраманд бўлади, уларнинг адабий давраларида иштирок этади, ўз шеърлари билан уларнинг эътиборини тортади. Ўқон адабий муҳити шоирнинг ижодий такомили учун катта аҳамиятга эга бўлади.

Мадрасаларда ўқиш давомида шоир форс ва араб тилларини пухта урганади. Шеърий истеъодини такомиллаштириши, бадиий ижод сирларини эгаллашида унга Навоий, Бобур, Машраб, Фузулий, Бедил каби улкан қалам соҳибларининг бой мероси катта ёрдам беради. Айниқса, Нодим билан яқин алоқа, дўстлик ва адабий хамкорлик унинг ижодий ривожига самарали таъсир қиласиди. Нодим шоирни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб туради. Шеъриятда унга устозлик қиласиди. Хилватий Нодимнинг бу хизматларини ҳамда одамийлик, хушмуомалалик, камтарлик, “хайржую шафқатжӯ”лик каби хислатларини юқори баҳолайди:

Эди ҳулқи тавозуъ, сиришти ширингу,
Йўқ эди табъида кибру фурур-яксар мӯ.
Шикасталарфа эди хайржую шафқатжӯ,
Хузурида адам ўлғайди гуссау қайфу,
Бўлурди суҳбатига етса ҳар ҳазин шодон.

Ҳаловати сухан эрди, нашъа баҳши димоғ,
Сузидин дарж эди кайфият шароби аёғ.
Қиши ҳам эрди ани мавсуми баҳори боғ,
Етарди суҳбатида дилга минг сурур-фароғ,
Эди мажолиси ҳар кишига роҳати жон.

Хилватий 1902 йилда Нодимга атаб 19 мухаммасдан иборат қасида ёзади.

Шоир Нодим ҳам Хилватийнинг шеъриятдаги истеъодидини, олиму донолигини қадрлайди, у ҳақда илиқ сатрлар битади:

Хилватий бир кимси соҳиб ғазал,
Сўзларининг ҳар бири қанду асал.

Олиму доною хирадманнадур,
Нұктасидан фазл әли хурсанддур...
Гоҳ қилиб саирі томошойи бое,
Гоҳ кезібон даشتі бибону тог...
Сабру қаноат бұлубон тұшасы,
Маскан ұлуб мадраса бир гүшасы

Иккі шоирнинг бир-бirlарига бағишишаган шеърлари үлар
ұтасидаги қадрлонник, самимийлик, бир-бirlарини юракдаи
хұрмат қилиш, ижодай ютуқларидан кувениш каби олижаноб
хислатларини намойни қиласы.

Нодим ва Хилватий бадий ижодда доим ҳамкорликда
бұлғанлар, бир-бirlаринчығ ғазалларига мұхаммаслар
боғлаганлар. Нодимнинг бир қанча шеърлари Хилватий
девонинг киритилган.

Нодим маснавийсідан юқорида көлтирилған парчадаги
кейинги иккі сатр Хилватий таржимаи ҳолига алоқадордир.
Маңымотларга күра, Хилватий қарийб йингирма йип мадраса
хұжрасыда истиқомат қиласы. Нодим айтганидек, бу ерда у
моддий ақвөли оғир бұлишига қарамай, сабру қаноат билан
яшайды, муттасил мутолаа билан, шеърий ижод билан
шүгүлланады. Кейинчалик шоир қышлоги Жийдакапага қайтиб
бориб, бу ерда илм ва шеъриятта қизиққан кишиларға устозлик
қиласы. Дәхқончылық билан ҳам машғул бұлады.

Шоирнинг жияни Абдуллашев Хилватийни
күрған билған қариндошлари ва ҳамқишлоқларининг
хотиралариға асосланиб, унда ажойиб инсонпарварлық хислати
бұлғанлигини өзади. Шоир қышлоқдагы етим болаларға
алоқида меҳрибонлик күрсатған, үларнинг бошшыны силагин,
шогирдлікка олиб илм үргатған; жисмонан мажруҳ кишиларға,
қаровчисиз қолған қарияларға ғамхұрлық қылған, үлардан бор
нарсасини аямаган экан. Үйланишга қурби етмайдиган
шогирдларига қыздарини, ҳар иккі томоннинг розилигини
олиб, ортиқча сарф-ҳаражаттар ва ҳашамларсиз никоқлаб
берған, дейишади Хилватий иккі үғил ва түрт қизни вояға
етказған. Фарзандларининг ҳаммасини үқитған ва үй-жойли
қылған. Мұлла Йұлдош Хилватий 1924 йилда үз қышлогида
вафот этады.

Хилватийнинг талабадык йилларыда Ибрат томонидан
олинган сурати сақланған. Сурат остига “Толиби иш Мұлла
Йұлдош” деб әзіб қўйилған.

Шоир Хилватийнинг наzmий мероси инсон кечинмәтари ва
турли кайфиятларини ифодоловчи ғазаллар, мусамматдар,
хажвий асарлар, маърифатпарварлық тарғибига онд шеъртәр
хамда қасидаларни үз ичига олади. “Сайри-жибол”, “Китоби

мавлуди набий”, “Чироги мектаб” адабининг йирик ҳажмдаги шеърий эсарлариdir.

Шоир турли-туман мавзу ва мазмунда ғазаллар, мусамматлар битган. Инсон руҳиятидаги фаслларнинг манзараларини шеърга кучирган. Севги-муҳаббат, илм-маърифат, дүстлик, ахлоқ-одоб, адолат Хилватий лирикасининг асосий мавзулариdir.

Киши табиатидаги покиза ҳиссий ҳолатларни, нафис, латиф туйғуларни чиройли байтларда нозик дид билан, мафтункор тарзда, жонбахш оҳангларда ифодалаш шоир ғазалларига хос хусусиятлардир. Бу хусусиятларни ёрқин акс эттирувчи бир ғазалга назар ташлайлик:

Бу барно нозанинни билмадим, қайси ватандандур,
Паризоди Эрамдин ё сияҳ чашми Хутандандур.

Кўнгуллар гунчаси гулгун очилди рангу бўйидин,

Бу гул, билмам, қаю гулшандану қайси чамандандур...

Шеърият ҳайратдан иборат, дейдилар. Хусусан, юқоридаги ғазал бошдан оёқ мафтун қалбнинг ҳайратларини таъсирчан ва равшан поэтик тимсоллар воситасида ифода қиласи: “бу барно нозанин” қайси ватанда етишганлигига ҳайрат, бу гулнинг қайси гулшан ёки чаманда ўсганлигига ҳайрат, кузи “бодоми тар”, “қоши ҳавзи қузоҳ” (“ёй, камалак”), “лаби лаъл”, “тиши дур” бу гўзаллик тимсоли қайси мамлакатнинг дурру жавоҳирларидан яратилганлигига ҳайрат, шу дилбар туфайли “биров шайдо, биров расво, биров мажнун” ҳолатларига тушганлигидан ҳайрат, “тун ул гулрӯҳ”, “сунбул сочини ёзиб сайри боғ” қўлгандада чаманга янги чирой, оро ва турфа ранг баҳш этганлигидан ҳайраг...

Мазкур ғазал ўз ранги, таъми, оҳангি, салмоғи билан, ҳайрат-ҳаяжонлари билан мумтоз шеъриятимизнинг бадиий етук намуналари қаторида туради.

Беғубор ишқ-муҳаббатнинг сеҳрли, дилбар тароналарини, севгучи, интиқ қалб розларини шоир моҳир қўшиқчидай турли оҳангларга солиб кўйлади. Унинг “Мунча ҳам”, “Айлансан қулинг” ғазаллари ошиқ юрагидаги ширик орзиқишларни ифода қиласи:

Маҳвашим юзи гули раъно бўлурму мунча ҳам,
Қомати дилжўю сарв осо бўлурму мунча ҳам.

Ҳасратида ўлса ҳар дам минг киши, йўқдур иши,
Золиму берашму бепарво бўлурму мунча ҳам...

Қилма пинҳон пардага руҳсор, айлансан қулинг,
Бизни қилгил маҳрами дийдор, айлансан қулинг.

Сен каби барно жаҳонда йўқ эрур, танҳо ўзунг,
Лек сенга мен каби бисёр, айлансан қулинг.

Дид билан ёзилган бу икки фазал ўша давр шеъриятида бошқа шоирлар яратган шу вазн, қофия ва радифдаги фазаллар билан шаклан ўхшаш. Аммо Хилватий фазаллари фикр ва хиссиятларнинг ўзига хослиги, тимсолларнинг ўзгачалиги билан ажралиб туради.

Ўзларига мақбул бўлган фазалга назира қилишни шоирлар ўша фазалтарининг етук санъат асари эканлигини тасдиқлаш, унинг муаллифига бўлган эҳтиром ва ихлосни ифодалаш воситаси деб билганлар ҳамда бу орқали ўз қаламлари кучини синааб курганлар, ижодий мусобақага киришганлар, адабий ҳамкорлик ва ворислик қилганлар.

Хилватий татаббуълари унинг мазкур ижод турига масъулият билан ёндошганлигини ва бунда муваффакиятларга эришганлитини кўрсатади. Мумтоз шеъриятимизнинг ушбу түзида шоир бошқа ижодкорлар юрган йўлдан юради, аммо бу кучадан ўзгача куйлаб ўтади.

Шеъриятни, шоирларни беҳад қадрлаган адаб сўз санъати билан боғлиқ ашула-мусиқа санъатига ва истеъододли санъаткорларга ҳам мөҳру ихлос билан қараган. Шоир машҳур ҳофиз Мулла Тўйчига бағишлаб ёзган “Устина” радифли газалида санъаткорнинг хизмат ва фазилатларига юксак баҳо беради:

• Масканинг эй моҳваш, бир қасри айвон устина,
Соя солур рифъати бу чарх кайвон устина...
Хоқиқ пойинг жумла шаҳлар дийдасига тўтиё,
Макдаминг жаннат аро ризвону филмон устина.

Хилватийнинг бу газалига шоир Нодим мухаммас боғлаган. “Илм учун”, “Дилим”, “Кўнгил”, “Ҳаёт” каби шеърлар Хилватий ижодида алоҳида аҳамиятга эга бўлган асарлардир. Бу шеърларда шоир маърифатпарварлик гояларини илгари суради, илм эгаллашга, яхши хулқ-одобга одатланишга даъват этади.

“Илм учун” шеъри илм истаб узоқ сафарга отланаётган ўғилнинг ота ва онадаи розилик ва оқ фотиҳа сураб изҳор этаётган рози дили ва илтижосини ифодалайди. У яқин шаҳарлардаги мадрасалар таҳсилини тугатган. Энди олисроқ илм масканига бориб билимларини чуқурлаштирумокчи. Шунинг учун “Рози бўлуб жавобим беринг, падар. илм учун”, — деб отасидан, “Эй волида. қарамдин руҳсат менга берингиз”, — дей онасидан руҳсат сўрайди. Шеър сатрларида илм-фанга ташналил ва фидойиликни ҳам, падари бузруквор ва волиудан

мукаррамага бўлган фарзанлик ҳурмати за ўзбекона сдобни ҳам кўрамиз. Бу ғазал орқали шоир ёшларни илм сари тинмай интилишга, шу билан бирга, ота-она қўнгли, раъйи ва иззатини ҳар доим андиша қилишга ўргатади.

Албатта, илм йўли — машақатли йўл. Бу йулда ҳар қандай мушкүлликларни енгib ўтишга тайёр туриш керак. Бўлимга чанқоқ, иродали, қатъиятли толиби илм бунга қодир:

Бу йўл узоқ йўл эрмиш, биёбони кўп эрмиш,
Бошим кетса розиман йўлда агар илм учун.

“Дилим” шеъри ҳам фалсафий фикрларга бой булиб, бунда илмга астойдил толиб булиш. илм-маърифат аҳлига парвонадек ўзни уриш, уларнинг ҷароғон қилувчи нуридан баҳра олиш керак, илмнин ёшликтан эгаллаш зарур, деб уқтиради шоир:

Ур ўзинг илм элига учраса мардона, дилим,
Бу сифатким урадур шаъмга парвона, дилим.
Ёшлик вақтида илм ўргану одобу ҳаё,
Фаривон тушма афсус ила пушаймона, дилим.

Донолар илм билан хулқ-одобни, одоб билан ҳаёни ҳамма вақт ёнма-ён қўйганлар. Илмли киши одобли, одобли киши ҳаёли булиши лозимлигига эътиборни қаратганлар. Одоб ва ҳаёни, феъл-атвор гўзаллигини хулқ меъёrlари мажмуининг асоси деб билганлар. Бу хислатлар инсоннинг ҳислари ва кечнималарида ифодаланиши, хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатида зуҳур этиши лозим деб кўрсатганлар. Одобли, ҳаёли киши ўз ҳатти-ҳаракатларида ақл ва фаросат билан, номусни ўйлаб иш тутади, фикр-муҳокамаларини мулоҳаза ва андиша билан айтади. Шоир Хилватий бу фикрларни орифона бир нуктадонлик ва аниқлик билан ифодалайди. Бундан ташқари, у олижаноб фазилатлар кишига ёшлик вақтидан сингиши зарур деб ҳисоблайди. Ёшлик кетиб, умр ўтиб, киши кексайган чеқдаги афсус ва пушаймон эса кеч бўлади!

Шоирнинг “Кўнгул” шеъри ҳам “Дилим” ғазали билан ҳамоҳанг, уйчан, зиёли фикр оқимларига тўла:

Гар дессангким бўлайн доно, қўнгул,
Биўл ғанимат суҳбати мулло, қўнгул...
Дарс ўқуб, такрор этиб шому ғаҳар,
Илм этгин туну кун пайдо, қўнгул.

Илм билан одобни эгизак деб билган адаб илмли киши яхши хулқли, ҳаёли, андишали булиши зарурлигига фикрни қайта-қайта жалб қиласади. “Дилим” ғазалида: “Ёшлик вақтида илм ўргану одобу ҳаё”, — деса, “Кўнгул”да нафс йўлига

киришнинг, таъмагирликнинг хунук оқибатларини эслатади

Нафс раъйига кириб қилма гуноҳ,
Сўнг ўзингни килмагил расво, кунгул...
Хорлиқ келгай таъмадин зинҳор,
Ким эрур бир гавҳари якто кўнгул.

Хилватийнинг илм-маърифатга, ахлоқ-одобга ундовчи бу хилдаги шеърлари, шунингдек “Чироғи мактаб” асари Фурқат Нодим, Ибрат, Гурбат каби маърифатпарвар, миллатпарвар, пек ниятили шоирлар овози билан умумий оҳангда янгради ва шеърни халқнинг келажаги учун қайғурувчи, миллатни уйғонишга даъват этувчи маърифатпарвар ва тараққийпарвар ижодкор сифатида элга танитди

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган Муқимий, Нодим, Завқий каби халқпарвар шоирлар мустамлака зулми остида ойма аҳволи тоборо оғирлашиб бораётганлигидан, она-халқнинг забун ҳолатидан, моддий-иқтисодий шароит ёмонлашаётганлиги, муҳтожлик кучаётганлигидан ташвиш тортдилар, халқ андуҳ ва дардларини чуқур ҳис этдилар, эл-десги-аламларини, оғир турмушдан, ҳаёт мاشаққатларидан норозилигини барадла ифода қилувчи асарлар яратдилар. Мана шу атоқли халқпарварларнинг маслакдоши, дўсти, ҳамкори бўлган Хилватий ҳам, табиийки, бу мавзуни четлаб ўтмади. Қалб изтиробларини, вужуд безовталигини шеърларида ифодалади. Бу жиҳатдан унинг “Қашшоқ” шеъри ҳар иктерлидир.

Киярга жома тополмас, егани парчали нон.
Бараҳналиқ бирла очликда боричча қашшоқ

Жамиятдаги икки қарама-қарши ҳолатни шоир ёнма-ён қўяди, муқояса қиласи: текинхўрлик билан бойлик ортирганларнинг қорни тўқ, қомати тик, аксинча, қашшоқликка гирифтег бўлганлар оч, қадди эгик:

Фанилар ош ила қорни тўюб, алифдек рост,
Чу ё құрусна юруб, қомати дуто қашшоқ.

Қашшоқда моддий несъмат йўқ, аммо унда одамийлик, инсоний хиссат ва ҳиммат юқори:

Расолик иқлимининг шоҳидур, вале кўринур,
Пулининг йўлига важҳида норасо қашшоқ.
Иложи йўқлигидин ви гар на жони бирла
Қўлида ҳар нақди бўлса қилур фидо қашшоқ.

Мана шу “жони бирла қўлида ҳар нақди бўлса фидо”

қыладиган камбағал, аммо әткіхиммәт кишиларни улуглайды, бу хислатларни юксак инсектий фазилат сифатида баҳолайды адиб.

Оч-юпунлик манзараларини чизишда шоир гоҳ юқоридағидай фалсафий мұшоҳадалардан, гоҳ юмор үзилидан фойдланади. “Хажви кавш” шеърида иккінчи йүл-юмор усули танланған, кулгу воситасы-ла аччиқ ҳақиқат ифодаланған:

Аввал әдинг эътибор, кафшим,
Хуш сурату хүш нигор, кафшим.
Бу навыда эскидингки, киймас
Күкнорию, мардикор, кафшим.
Мендең сени сұкулди бағринг,
Сұхбат сенга қылди кор, кафшим.
Бу йүл сени менингдек этмиш,
Дил хастаю тан низор, кафшим.

Эскирган, “бағри сұкулған” кафш ҳолати эътиборсиз ақволда қолған камбағал-қашшоқ ҳолатига тенглаشتірілади. Бундай қиёслаш енгил, аммо аламли кулгу билан беріләди. Бу тасвирдан шоир таъмагирлик кишини хор қилиши тұғрисида яна бир мұхым фалсафий хулоса чиҳаради:

Оғзини тамаъ ила очғандин.
Эй Хилватий, бўлди хор кафшим.

“Ошимиз” шеъри шоирнинг бегараз кулгу құзғовчи енгил ҳазил тариқасындағы асарларидандыр. Тұрт киши бирғаликда үйғилиб ош қилишмоқчи. Лекин уларнинг кенгашлары битмайды. Масаллиқдаги, рұзғордаги кам-күст ҳамда сансоларлық режани бузади:

Шомдин то инсби шаб битмай бизи кенгошимиз,
Турфа расволиқ ила қолди қозонда ошимиз.
Тузни топсак, сабзи йўқдир, кұза сув келтирғали,
Күчага чиққали йўқдур тоқату бардошимиз.
Бири айтур “сабзи тұғра”, бири айтур “қыл үзүнг”,
Билмадимки, ушбу ерда қайсимиш иш бошимиз...
Хўл ўтун аспо туташмас, дудидиң кўзлар тўлуб,
Ногаҳон ёнса ўчурди кўздин оққен ёшимиз...

Хилватийнинг сатирик шеърлари, очкўз дунёпаратларга, эл ионини түя қилувчиларга, таъмагирларга, халққа жабр-зулм ёғдирувчиларга, риёкорларга қарши қаратылған. “Хасис” ҳажвий шеърида кўзи оч ва таъмагир кишилар ўз манфаатпари учун ҳар қандай пасткашлиқка тайер эканларини фош қиласы:

Ү гарни билди тириклик шилони шайх ила муфти,
Күлини бердниу булди анга мурид хасис.

Шоир мероси орасида унинг адабий эстетик қарашларини ёркин ифода қилувчи бир шеър бор. Бу шеър “Мазаммати бемаъни газал” деб аталади.

Газалнавислик санъатини назарий ва амалий жиҳатдан мукаммал эгаллаган. үкувчи-шеърхон олдидаги масъулиятини теран хис қилган шоир ҳамма вақт мазмуний-бадиий асарлар яратишга интилди.

Аммо ҳар қайси даврда ҳам истеъдодли шоирлар атрофида ургамиённа шеър битадиганлар, иқтидорсиз ҳаваскорлар, шеърда янги оҳанг яратиш, кутимаган қаламий кашфиётлар қилиш ўёқда турсин, ҳатто шеъриятнинг оддий талабларига риоя килмайдиган шеъртарошлиқ ўраташиб келган. Бундайлар бадиий ижод давомли, қийноқли, машаққатли жараён, шеър фикр ва туйғуларнинг изланишлари маҳсули, қалб ёғдуси экандигини англамайдилар, шеър ёзишни ҳамманинг ҳам кўлидан келаберадиган шунчаки осон юмуш деб ўйлайдилар. Маза-матрасиз сатрларни шеър деб “тўкиб” ташлай берадилар. Бундай “газаллар” қиши руҳияти ва кайфиятини кўтариш ўрнига, аксинча, кайфиятни бузади, қиши таъбини хиралаштиради. Ана шундай “лафзлари бемаза” “шоир”лардан, шеър мазмуинини ҳароб қилиб маъносиз байтлар тўқийдиган шеърбозлардан ранжиган Алишер Навоий “Ҳайрат ул-и борр” достонида ёзган эди:

Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носаро маънию адо нодуруст...
Турфа буким, шеър қўюб отини,
Еткурубон кукка мубоҳотини...
Кўнглиума кўп тиги жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар.

“Бобурнома” асарида муаллиф бир назмкашни таърифлаб: “Шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмағон яхшироқдур”, — дейди. Дарҳақиқат, чинакам истеъдод билан ёзилган ёлқинли шеър қиши кўнглини равшанлаштиради, “Таркиби суст, маъниси нодуруст” бемаза шеър эса, устозлар таъкидлагиларидек, дилни қоронғи қитади, қишини ранжитади.

Айримларнинг маъносиз, маза-матрасиз сатрларни шеър ҳисоблаб кўтариб юришлари, Навоий “Жонима еткурдилар” деганидек, шоир Хилватийнинг ҳам энсасини қотиради. Газалиёт тақдирини ўйлаган адаб устозлар изидан бориб,

“Маззаммати беъмани ғазал” асарида ўшандай шеър битувчилардан қаттиқ койинди:

Бир киши бир сафҳага ёзмиш мухаммас ҳам ғазал,
Кўргали, эй дўстлар, ногоҳ узатдим анга ал.
Кўрасизки, зарра йўқ лафзида маънидин асар,
На ичида сажъ ҳам қофиядин бордур амал...

Дарҳақиқат, маънидан, бадиийликдан йироқ, кишига завқ багишлай олмайдиган, дардсиз сатрларни ғазал, умуман шеър деб бўладими? Шунинг учун адаб бундай ғазал битувчиларни қоралайди, уларни шеър қадрини туширувчи, қиёфасини бузувчи, ожизу ногирон қилувчи нодон, қабиҳ деб баҳолайди:

Шеър бир озода дилбар эрди, кўп аглаҳ ани
Айлади кўзи, қулокин кўру кар, бошини кал.

Бу шеър Хилватий сиймосини хассос шоиргина эмас, шу билан бирга, диди нозик, талабчан адабий танқидчи ҳамда бадиий юксак шеърият учун жонкуяр курашчи сифатида ҳам гавдалантиради.

Мулла Йўлдош Хилватийнинг “Сайри жибол” (“Тоғ сайри”) шеърий асари Поччаота саёҳатига бағишлиланган.

Тоғ саёҳатига Хилватий 1909 йилнинг ёз фаслида шоир Нодимнинг таклифи билан борган эди. “Сайри жибол”нинг кириш қисмида Хилватий бу ҳақда шундай деб ёзади: ... баъда пўшида қолмағайким, сана 1327/1909 йилда тобистон фаслида жаноби ҳазрати аълам ул-уламо ва афзал ул-фуқаро Эшон Бобохон тўрайи Нодим илтифотлари соясида бир мунча аъёни замонлар бирла, чунончи, манзумада мубийидурлар ҳазрати Поччаота навраллоҳу таоло марлоқадаҳуни мозорларини зиёрат қилмоқ бўлуб сафари жибол қилдуқ”. Хилватий асар муқаддимасида Нодимнинг бу таклифидан ғоят миннатдор бўлганлигини изҳор этади:

Еткуриб бу мўждош беҳжат асар,
Тўран доно, азиzu мўътабар.
Ёнди маъвойи тараб афзосиға,
Қасри олий дилкушо маъвосиға

Саёҳатнома тарзида ёзилган бу асарда водийнинг гўзал, фараҳ бағишлиловчи манзаралари санъаткорлик билан тасвир қилинади. Унда Наманганинг ўша даврдаги олий ва фозил кишилари тўғрисида ҳам маълумот берилади. “Сайри жибол” шоир маҳоратининг янги қирраларини акс эттиради.

Шоир Хилватий ғоят хайрли бир ишни бажарган: ғраб тилида ёзилган “Китоби мавлуди набий” асосида шеърий йўп билан маснавийда “Мавлуд ун-набий” — “Мав’уднома” деб юритиладиган асар яратган. Халқ орасида кенг тарқалган бу асар ҳар йили Ҳаётаннаби — Мұҳаммад атайхиссаломнинг таваллуд ойларида — мавлуд маросимларида ўқилиб келинади

Охирад ёдида бўлғил субҳу шом,
Кильмагил андишаи дунё, кўнгул.
Кўрдурсан, йўқ кўзунгнинг гавҳари,
Ҳақ йўлида бўлмаса бино кўнгул, —

дэя ўзига ва ўзгаларга ҳитоб қилган шоирнинг бу асари унинг мустаҳкам эътиқодини намоён қиласди. Асар содда ва самимий тил билан ёзилган. У ҳамма вақт ҳаяжон билан ўқилиб, тингланади ва қалбларга ажиб бир илиқлик баҳш этади. “Мавлуд ун-набий” жамоатга нисбатан сидқидил тилаклар ва энг эзгу ишитлар билан якунланади:

Ё илоҳи, бу жамоатни тамом,
Хоҳ хос ўлса, алар, хоҳи авом.
Жаннат ул-фирдавс аро масрур қил,
Журмин авф эт, тоатин манзур қил.
Ҳам Ҳабибингни тамоми умматин,
Пайрави шаръи шарифин суннатин,
Икки дунё обруманд айлагил,
Хурраму шоробу хурсанд айлагил.

Мулла Йўлдош Хилватий юқоридагилар каби мазмун ва шакл жиҳатдан турфа ранг, серқирра ижодий мероси билан қадрлидир.

Булбули бечораман, гулшан сўраб овораман,
Сўйган гулим ахтораман, боғи гулистон истарам, —

деб ёзган эди шоир кўнгул армонларини ифодалаб. Шеърият гулшани булбулининг овози ўзи севган боғи гулистонида барҳаёт наво бўлиб янграйди.

ХХ АСР БОШИДАГИ ТАРИХИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ ВА АДАБИЙ ЖАРАЕҢ

ХХ аср халқымыз ҳаётида ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий үзгаришлар аспи булиб қадам қўйди. Русияда 1905 йилда содир бўлган инқилоб садоси Гуркистонга ҳам етиб келди. Туркия ва Эронда миллий инқилоблар бўлиб, ўлкамиздаги тарихий-сиёсий жараёнга ҳам уз ижобий таъсириниң кўрсатди. Аср бошларинда ўлкада маърифатпарварлар, тараққийпарварлар, истиқололга интилувчилар сафи тобора кенгаяди. Бу ҳол миллатнинг үз-ўзини англай бориши билан боғлиқ ҳолда давом этади ва ривож топади. Миллий уйғониш ғоялари меҳнаткаш омма орасига чуқурроқ сингиб боради. Мустамлака зулмидан тўйған халқ туғёнга кела бошлайди. Миллий озодлик ҳаракати кучаяди.

1905-1907 йилларда истибдолдга қарши оммавий халқ чиқишилари кўп бўлди. Бутун ўлкани қоплаган, жумладан, Наманганда ҳам кучли тус олган 1916 йилги умумхалк қўзғасиони чор ҳокимиятига қаттиқ зарба берди. “Ғайри миллат кишиларини уруш майдонлари ёқасидаги ишларга сафарбар қилиш” тўғрисидаги “оқ подшо” фармони сабр косаси тўлиб турган халқни қўзғолонга кўтарган эди. 1916 йилнинг 11 июнида Наманганинг Курашхона майдонига шаҳарнинг 4 даҳасицдан 4 мингдан ортиқ киши тўпланди. Маъмурлар буларга қарши жандармлар ва қўшинларни ташладилар. Кўзғалончиларнинг олдинги қисмини тутдек тўқдилар. Кўп киши қамалди Бундай тўқнашувлар Чуст шаҳрида ва уезднинг кўпгина қишлоқларида ҳам бўлиб ўтди. Умуман, Фарғона водийси озодликка ва адолатга интилиш кучайган, вилоятнинг уша вақтдаги ҳарбий губернатори ташвиш билан юқоридагиларга арз қилгандек, “исёнга доим мойил” ва “ҳамиша ғазовот рұхи уфуриб турадигин” ўлка тусини олган эди.

1917 йилнинг март-апрель ойларида ўлкада сиёсий уйғониш авжланди Мартда Тошкентда, апрелда Наманганда истиқлол учун курашчиларнинг “Шўрои ислом” ташкилоти тузилди. Бу ҳаракатларнинг юзага келишида шу давр илфор зиёлиларининг, адабиёт ва санъатнинг таъсири кучли бўлди. Үз навбатида мана шу озодлик ва миллий истиқлол ҳаракатлари халқ қўшиклари ва достонларида, шоирларнинг шеърий асарларида акс этди.

ХХ аср бошларинда Туркистонда жадидчилик ҳаракати

бошланди. Жадидлар миллий уйғонишнинг яловбардорлари сифатида майдонга чиқдилар. Вилоятимиздан етишган Ибрат, Сұфізода ва бошқа шоир ва маърифатпарварлар жадидчилик ҳаракатида, бу ҳаракатни Россия ва хориждаги умумтурк ҳаракатчилиги билан боғлашда фаол қатнашдилар. Улар жадид адабиётининг юксалишида салмоғли үрин тутдилар. Мазмун-мундарижаси ва иш усули янгича бўлган “усули жадид” мактаблари барпо бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг йирик вакиллари бўлган Ибрат, Сұфізода ва бошқалар халқни фафлат ва қолоқликдан чиқариш, оғгиши уйғотиш учун илм-маърифат эгаллашга даъват қилувчи, жаҳолатни қораловчи шеърлар ёзиш билан бирга, мактаб-маориф соҳасида амалий иш олиб бордилар, усули жадид мактаблари очиб, буларга боладарни жалб қилдилар. Таълим-тарбия ишини янгича усулда ташкил этдилар, ёш авлодни дунёвий билимлардан баҳраманд қилдилар. омма ўтасида илм-маданий тарқатиш учун қизғин курашдилар. Улар ўзларининг маърифатпарварлик фаолиятлари билан қарамликдан қутулиш ва истиқололга эришиш йўли илму, маърифатда эканлигини авлодлар қалбига сингдиришга уриндилар. Халқда билимга, тараққиётга иштиёқ, жаҳон ҳамжамияти ҳаётида иштирок этишга интилиш уйғотдилар.

Илм-зиё, маънавият ихлосманделари мадраса таълимига ҳам эътиборни кучайтира бордилар. Аср бошида Чодак мадрасаси, Наманганда Мулла Қирғиз мадрасаси (1912) қад кўтарди. Отбуллохон тўра гумбазли масжиди (1917) ва бошқа обидалар қурилди.

Аср бошида Туркистонда матбаачилик ишлари ривож топа борди. 1908 йилда Тўрақўронда Ибрат томонидан “Матбаай Исҳоқия”нинг ташкил қилиниши ўлка маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Кейинчалик Наманган шаҳрига кўчирилган бу босмахонада адабий асарлар, ўқув қўлланмалари, маданият ва тарихга оид китоблар нашр этиб турилди. Тошкентда, кейин Фарғонада миллий газета чиқа бошлади. Созанда ва хонандалардан иборат санъаткорлар дасталари, халқ театри, халқ цирки гурӯҳлари ўз ижролари мажмuinи янги даврга мос мазмун билан бойигиб бордилар. “Туркистанские ведомости” газетасини, хабарига қараганда, Намангандаги ҳаваскорлик тўгараклари рус муаллифиришининг 20 га яқин асарларини саҳналаштирганлар, буларда маҳаллий миллат вакиллари қатнашганлар. “Вақт” газетасининг 1913 йил 1535-сонидаги хабарига кўра, Наманган маҳаллий миллат ҳаваскорлари тўгараги “Эски Туркия ва оч ҳарифлар” асарини. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” пьесасини саҳнага кўйган.

Халқ оғзаки ижодининг турли жанр ва мавзуларидаги

намуналари бунёдга келди. Айниқса, мустамлака давридаги зуфум ва золимликни лаънатли ёчи, адолат ва эзгулик фоязирини тарғиб этувчи қўшиқлар, эртаклар ва ҳалқ достонлари кўплаб яратилди. Ҳукмдорларнинг зуравонликларига, қатағонларга қарши нафрат ва ғазаб ҳалқ қўшиқларида ифодаланди:

— Жон дадам, жоним дадам, айтинг, қаерга борасиз?
— Жон қизим, жоним қизим, турма деган жой бораман...

Мана бу қўшиқ эса умр йўлдоши бадарга қилинган аёлларнинг ох-фифонидир:

Ёрим кетди йироққа,
Ўтлар тушди юракка.
Иzlайн қаёқлардан?
Қолдим аччиқ фироққа.

(Кейинча, совет тузуми авж олдирган оммавий қамашлар вақтида ҳам бундай қўшиқлар жафо тортганлар, зор қақшаганларнинг аламли нидолари бўлиб қолди).

XIX асрнинг иккинчи ярмида ўлкада бир неча ҳалқ достончилик мактаблари ташкил-топа бошлаган эди. XX аср бошларида булар кенгая ва ривожлаша борди. Янгиқўргон худудидаги Кўлбуқон достончилик мактабини Бегижон бахши бошлаб берганди. Ҳайдар Бойча ўғли (1882-1970) бу достончилик мактабининг энг кўзга кўринган вакили бўлиб етишди. Ҳайдар бахшидан “Алпомиш”, “Гўруғлининг туғилиши”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Рустамхон”, “Юсуф-Аҳмад” каби достонлар ҳамда бир қанча эртакларни ёзив олинган.

Ҳусан бахши Ражаббой ўғли ҳозирги Учқўргон туманига қарашли Қайқи қишлоғида достончилик мактабига асос солди. Бу мактабда 18 достончи ижод қилди. Ушбу уюшманинг йирик вакили Усмон Маматқул ўғли “Гўруғли” туркумидаги достонлардан 30 тасини ижро эта оларди. Тадқиқотчилар ундан кўплаб достонларни ёзив олганлар. Булардан “Бутакўз” ва “Қундуз ва Юлдуз” достонлари нашр этилган.

Оғзаки ижод вакиллари ёзма адабист намояндалари билан биргаликда ҳалқ озодлик ҳаракатига ҳамоҳанг бўлиб куйладилар.

Мазкур даврда яшаб ижод қилган шоирлар, адиллар ёзма адабиётда ҳалқчиллик анъаналарини давом эттиридилар ва ривожлантиридилар. Бу анъанани моҳиятан илфор фикр билан, истиқлол фоялари билан бойитдилар. Адабиёт миллий уйғониш адабиёти сифатида тараққий этди. Кишилар қалбини ёритиш

учун, фикрини фаоллаштириш учун хизмат киладиган, тарғибостчилар ва даъваткорлик руҳидаги асарлар яратилди. XIX асрнинг иккинчи ярми адабиётида ўмал қила бошлаган реалистик тасвир XX аср боши адабиётида тиниқлаша борди. Илғор шоирларнинг поэтик ижодида том маънодаги ижтимоий-сиёсий мазмун кучайди. Бадний асарларда ватан, миллатпарварлик, озодлик ва миллий истиқлол түйғулари жүшурди. Бунда умуман жадид адабиёти намояндадарининг, хусусан. Ибрат, Сұфизода каби наманганлик пешқадам шоирларнинг хизматлари катта бўлди.

Ўз истеъдодларини озодлик ва истиқлол учун кураш билан боғлашсан, миллий озодлик байробги остида фаолият кўрсатувчи ижодкорлар сафи кенгая борди. Бу шоирлар — жадид маърифатпарварлари, эрк куйчилари сафига ўнинчи йилларда Лутфулло Олимий (1893-1969) күшилди. Олимий Наманган шаҳрида туғилган, шу ерда рус-тузем мактабида ўқиган. 1914 йилнинг кузидаги мактаб очиб, ўқитувчилик қила бошлайди. Уфадаги “Мадрасан олия”да таҳсил олади. Шеърий ижод билан шуғулланади. Миллатпарварлик ва маърифатпарварлик руҳида шеърлар ёзади. “Шуро” журналининг 1912 йилги 20-сонида “Турон қызларига” шеъри, “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йилги 21-сонида “Миллатим” шеъри босилиб чиқади. Бу шеърлар туркистонлик ёштарни илм ва маданиятта ташвиқ килиш, миллий уйғониш мавзуларида эди. Бундай шеърлари билан Олимий миллат учун, унинг келажаги учун қағириурувчи миллатсевар тараққийпарварларнинг умумий овозига жур бўлади.

Лутфулло Олимий шеър ва мақолалари билан “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Турон” газеталарида. “Шуро” журналида мунтазам қатнашиб туради. Шоир публицист, журналист сифатида кенг фаолият кўрсата боради. Унинг ҳажвий шеърлари “Тиконли гул” номи билан тўплам бўлиб босилиб чиқади.

Шуро ҳокимияти ўрнатилганидан кейин Олимий ўқитувчилик қилди. Сўнгра Наманганда чиқа бошлаган дастлабки газетанинг масъул котиби бўлди, Фарғона вилояти “Янги Фарғона” газетасининг масъул муҳаррири лавозимиғача кўтарилди (1930 йилгача — репрессияга учрагунча шу вазифада хизмат қилди).

Аср бошидаги Наманган мұхити атоқли шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) фаолиятига, унинг фикрий ва ижодий такомили учун самарали таъсир кўрсатди ... 1908 йилда Наманган бориб, 7-8 ой таҳсил этганимдан сўнг, — деб ёзади у “Таржимаи ҳол”ида, — ҳозирги маориф /Наманганда/

раҳбари Абдулла Түқмуллин билан тасодиф этиб, ундан яхши раҳбарликлар олдим. Ул мешни қўлимда ўз қаламим билан юз саҳифадан ортиқроқ эски усулдаги шеърий ёзмаларимни кўриб, тарбияга киришди". Яна давом этиб дейдик: "Менинг ташаббусим билан шунда 16 кишилик курс очиб, Ҳоди Мақсудийнинг арабий лисониндаги ҳисобларига ўхшаш асаридан уч ой давомида ўртачага якин арабчадан, учинчи синфга бошқа фанлардан ҳозирланада олдим. Шул вақтда отамга ёзган арабча мактубларим бутунисича сақланиб келадур". Ҳамзанинг Намангандан Кўқонга - отасига йўллаган 21 мактуби сақланган.

Ҳамза Ҳакимзода Наманганда ўчиш, илм олиш билангина чегараланмади, ҳаёт ва муҳитдан кенг маънавий озиқ ҳам олди. Шоир 1905 йил инқилоби ҳақида шу ерда маълумотга эга бўлганлигини, шу ердаги муҳит туфайли онгида ва асарлари руҳида ижобий ўзгаришлар рўй берганлигини қайд этади "Бундан кейинги шеърларим миллий ва инқилобий тусларни ола бошлади", — дейди у.

1908-1909 йилларда Наманганда яшаган Ҳамза бу ердаги адабий доиралар билан мустаҳкам алоқада бўлди, қизғин ижод билан шуғулланди.

Ҳамзанинг бир қатор ғазаллари шоир Нодим Намангоний ғазалларига шакл ва мазмун жиҳатдан ўхшаш ва оҳангдош. Чунончи, "даркор эмас", "эмасму" радифли ғазаллар ҳар икки шоирда ҳам учрайди, уларнинг бадиий ишланиши бир-бирига якин. Бу ҳол ёш қаламкаш Ҳамзанинг наманганлик таникли адаблар билан даврадош бўлганлигини, улардан ўрганганлигини кўрсатади.

Шу йилларда Ҳамза наманганлик шоир Иминхон Аҳрорхон ўғли Нисорий ғазалига мураббაъ боғлайди. "Мураббаъ бар ғазали Нисорий Намангоний"даги Ҳамза сатрлари ғазал байтларига ҳар жиҳатдан монанд:

Рашк этиб гулгун юзингдан, оҳ. уриб хижлат била,
Дилда қат-қат доги излат, ор этиб ғурбат била,
Лолан гул гунча боғи дашт аро ҳасрат била, -
Деди: "Борми ҳусн аро оламда монандинг сани!"

Ёш шоир Ҳамза ўша вақтлардаёқ ҳистдаги зинднитларни идрок эта билди ва уни шеърий сатрлардан акс эттириди:

Агарчи фосиқ ўлса, давлат аҳли эътибор ўлди,
Қолуб ҳар ерда дониш аҳли, бўлди кўз ёши дарё.

Ҳаётдаги ноҳақтикка, иллатларга қарши назмий қурол билан жасурона курашган шоир Муҳаммадшариф Сўфизода

билин Ҳамза Ҳакимзода ўртасида фикр ва дунёқараш бирлиги негизида мустаҳкам дўстлик муносабати юзага келади.

Адабиётимиз бу икки йирик намояндасининг ҳаст ва ҳисматлари кўп жиҳатдан муштарак, шеърий овозлари бир-бирига хамоҳанг. Ҳамза Сўфизодани устоз деб билди, мақсад, маслак ва интилиш йўлида унга издош бўлди. Сўфизоданинг “Ўқинг оналар” шеърига ўхшатма тарзда “Муҳтарама оналарима хитоб” шеърини ёзди. Бундай издошликни у кейинги ижодий фаолиятида ҳам давом эттириди.

Ўзбек аёлларининг билим эгallashiiga душман бўлган кучлар “Ўқинг, оналар” дай даъваткор шеърларга қарши “гапурмандлар” деб ёзганларида, Ҳамза бунга жавобан “гапур” радифли шеър билан чиқади ва унда маслакдош шоирни ҳимоя қиласди. “қафасда банд маъсума /покиза/”, “илм-фандан маҳрума” хотин-қизларни маърифатга чақириш зарурлигини ёқлади:

Маъсумай банди қафас, маҳрумай илму фунун,
Шаҳноз Сўфизодадек беруҳ танлардан гапур.

Ҳамза дўсти ва устозига атаб “Сўфизодага” деб номланган шеър битган.

Васлинг тилаги бирла келиб, зор ўла кетдим,
Хажр устина фурқат тушуб аборг ўла кетдим.
Дема бу жаҳон дайрида йўқ менча харобот,
Бу кушк қадам бўсасидин нор ўла кетдим.

Наманганга Ҳамза кўп марта келган, адабиёт ва санъат аҳллари билан мулоқот ва ҳамкорликни давом эттирган.

1914 йил 21 сентябрида у Наманган инспекторига етим болалар учун “Дорилайтом” мактабини очиш тўғрисидағи ариза билан мурожаат қиласди.

Умуман, Ҳамза Ҳакимзоданинг Наманган билан боғлиқ фаолияти кўп қиррали бўлган. Наманган муҳити шоирнинг онги, билими ва ижодига ижобий таъсир этган. Кейинча эса таниқли шоир, санъаткор ва жамоатчи бўлиб етишган Ҳамза Наманганда адабиёт, маданият ва санъатнинг ривожланиши учун ёрдам кўрсатган.

Йирик жамоат ва давлат арбоби Акмал Икромов (1898-1938) ўз ижтимоий ва маърифий фаолиятини асосан Намангандан бошлади. 20-21 ёшлиги пайтларида у Наманган шаҳри мактабларида, фирм ва давлат идораларида хизматда бўлали. Ҳалқ маорифи ва маданияти тараққиети борасида ажойиб ташкилотчилик қобилиятини намоси этади. Адабий ижод билан

ҳам шуғулланиб, Элхон таҳаллуси билан шеърлар ёзди.

Наманган шаҳрининг Қўйконқулоқ маҳалласида дунёга келган Рафиқ Мўмин (1900-1951) ўнинчи йилларнинг ўрталаридан адабий фаолиятини бошлади. Ижодда Машраб таҳаллусини кўллади. Озодлик кўйчидари садосига унинг ҳам овози қўшила борди. 20-30-йилларда у шеърлари, достснлари, драмалари билан моҳир сўз санъаткори сифатида элга танилди. “Қопчиғай”, “Болақур” каби поэмалари билан XX аср ўзбек адабистида поэмачиликни бошлаб берди. Маориф соҳасида жонкуяр мураббий, меҳрибон устоз бўлиб ҳурмат қозонди. Бироқ оммавий репрессиялардан у ҳам четда қолмади. 1937 йилда қамалиб, қамоқ ва сургунлардан касалҳол бўлиб қайтди ва тез орада вафот қилди.

Асримиз бошидаги миллый уйғониш адабиётининг намояндалари XX аср сўз санъатининг кейинги тараққиёти учун мустаҳкам замин ҳозирладилар.

И Б Р А Т (1862 - 1937)

Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибрат тараққийпарвар зиёли, атоқли маърифатпарвар шоир, жонкуяр муаллим, етук тилшунос ва тарихшунос олим, ўзбек матбаачилигининг асосчиларидан бири, ношир, публицист, кўп қиррали фаэлият эгасидир. Ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида Ибрат миллый уйғониш даврининг комил арбоби сифатида муҳим ўрин тутади.

Исҳоқхон Ибратнинг адабий ва илмий фаолиятини Азиз Турсун билан ҳамкорликда 50-йилларнинг ўрталаридан ўргана бошладик. 1960 йилда у ҳақдаги мақоламиз чиқди. Кейин йирик филолог олимларимиздан Фулом Каримовнинг мақолаларида, Олим Усмоннинг “Ўзбекистонда рус тилининг илк тарғиботчилари” (1962) китобида Ибрат фаолияти ёритилди. Адабнинг хаёти ва фаолиятини ўрганиш ва тадқиқ қўлишда филология фанлари номзоди Улугбек Долимовнинг хизматлари катта бўлди. У ўз тадқиқоти натижаларини матбуотда бериб борди ва фан номзодлиги учун диссертация ҳимоя қилди 1982 йилда нашр этилган “Асрлар нидоси” мажмуасида шоирнинг олти шеъри берилди. “Ўзбек адабиёти тарихи” (учинчи китоб) дарслигида, “Ўзбек адабиёти тарихи” беш жилдлигининг бешинчи китобида адаб фаолиятига қисқача тұхтаб ўтилади. 1991 йилда “Мерос” китоби таркибида Ибратнинг “Фарғона тарихи” асари X.Бобековнинг шу ҳақдаги мақоласи билан чоп этилди. “Нодим” (1994) китобида Ибрат ҳақида маълумот берилди. 1994 йилда “Истиқлол фидойилари” туркумида У.Долимовнинг “Исҳоқхон Ибрат” китоби нашр қилинди.

Тұрақұрғонда уни мактабда үрганишга дөнүр методик китобча чиқарылды. Бу шоир, олим, ношир хусусида яна бир қанча мақолалар босылды.

Ибрат үз аждодлари шажарасини ёзіб қолдирған. Бундан маълум буашыча. Исҳоқхон машхұр Хұжа Аҳмад Яссавий авлодларидан бұлғын, уннинг боболари XVIII асрнинг иккінчи ярмида Түркестондан Наманган ва Тұрақұрғон туманларига келиб үрнашишган экан.

Исҳоқхон Ибрат 1862 (жижрий 1279) йылда Наманган шаҳри яқинидаги Тұрақұрғон қишлоғыда туғылды. Отасы Жұчайдуллахұжа Сұннатиллахұжа үғли билимли киши ва соқибкор бөгбон эди. Ходим тахаллуси билан шеърлар ёзарды. Онаси Ҳурибиби замонасасининг үқимишпи аёлларидан бұлғын, қишлоқ қыздарини үқитарды. У ҳам шоира эди.

Дастлабки маълумотни Исҳоқхон онаси Ҳурибибидан слади. 1873-1886 йылдарда Құқондаги Мұҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасыда таҳсил күрады. Бу ерда араб, форс тилларини үрганады. Тарих, тишинослик каби ғанлар билан жиғдий шуғуллана борады. Үсмирлик чоқларидан оқ ү ҳусниятта ва нақшни әгаллашга жуда қызықады. “13-14 ёшымда, — деб ёзади у “Жомеъ үл-хутут” асарыда, — мактаби адабда мимориса иштиёқида эдим. Китобим саҳифасында ҳусниятта ва ҳусни нақш фикрлари күнхиёт ва таълимлари иштиёқ қалбимда үшітіңдік бұлғын, ҳар хутутлар күрсам, вайз ва таълимларини билмагунча күнглум сокит үлмади”.

Ибрат шоирлар ва фозиллар шаҳри — “Хұкан迪 латиф”даги адабий мұхитдан, Мұқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа шоирлар даврасыдан баҳра олади. Бу мұхит шоирнинг ижодий үсінінде мұхим ақамиятта зәға бұлады.

Мадрасаны тамомлаб, Тұрақұрғонға қайтган Ибрат ҳалқ фарзандларини илмли қилиш, уларнинг онгини очиш нәйети билан фаолият бошлайды. 1886 йылда янги усул мактаб очиб, мұаллимлик қылады. Мактабда дүнёвий илмларни үқитишишга алоқида зәтибор берады. Төр түшүнчали айрим “мұлла”ларнинг інғоси билан маъмурлар бу мактабни ёпіб қўядилар

XIX асрнинг иккінчи ярмида умуман Түркестонда, жумладан Фарғона водийсіда янги ижтимоий онг ривож топа бораётган эди. Үлканинг илғор зиёлілари ҳалқни қоронғылғыдан чиқарыш, онгини ёритиш, тараққиетта, миллій үйғонишишга даъват этиш ва бошташ мақсади билан иш отиб бордилар, үз фаолиятлари ва ижодларини шунга қаратдилар. Ибраг мана шу маърифатиңірвар ва тараққиитпарвар зчелілар гурухининг олдинги сафларыда борди. Үз адабий-ижодий ва әмалий фаолияттнни асосан шу мақсадға йұнапттерди. Шеърларыда ҳалқни илм-маърифатни әгаллашга, тиңларни

ўрганишга чақирди, миллай үйғонишни тарғиб китди

1887 йилда Ибрат узоқ чар эл саёхатига отланади. Түркия, Эрон, Миср ва Арабистонга боради. Ҳаж ибодатини бажаради. Бирга олиб борган онаси Жидда шаҳрида вафот этади. Дағыдан кейин Ибрат Оврупа мамлакатларига йул олади. Буғория, Греция, Италияда бўлади. Сунгра Ҳиндистонга ўтиб, Бомбай ва Калькутта шаҳарларида истиқомат қиласди. Мусофириликда тирикчилик ўтказишда унга ёшлиқда ўрганган ҳусниҳат ва нақошлиқ санъатлари кор келади. Мазкур мамлакатларда ўрган пайтларида у араб ва форс тилларидан олган билимини мукаммаллаштиради. Инглиз, ҳинд ва урду тилларини ўрганади. У рус тилини ҳам пухта биларди. Русиянинг Санкт-Петербург, Москва кабий шаҳарларига бир неча марта борган эди. Афғонистонда ҳам бўлгач, Ибрат Кошғарга ўтади. 1895 йилда Тұрақурғонга қайтиб келади.

Чет элларга саёҳати давомида Ибрат ўша мамлакатлар халқларининг ҳасти, маданий, илмий ва техникавий янгиликлари билан қизиқади. “Хар бир ажнабий ва аҳли фазл кишини курсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сурдум”, — дейди у. Мана шу Оврупа янгиликлари, маданияти ва илм-фан юстукларидан ўз халқининг ҳам баҳраманд бўлишини истайди. Буларни юртига олиб киришга, жорий этишга ҳаракат қиласди. Айниқса, мактаб-маориф соҳасига катта зътибор беради. 1907 йилда Тұрақурғонда янги шароит ва янги услубда иш олиб борадиган мактаб ташкил қиласди. Мактаб учун у ўз уйидан ёруғ, деразали хонани ажратади. Синф ҳонасини янги ўқув куроплари — парта, стол, стул, доскалар билан жиҳозлайди. Ўқиши-ўқитишиш ишларини ўзи тузган янгича дастурга мувофиқ олиб боради. Ўқув дастурига дунёвий илмларни, бошқа тилларни ўрганишни киритади. Мактабга керакли дарсликларни ўзи яратади. Чунончи, унинг “Санъати Ибрат қалами Мирражаб Бандий”(1908) китоби савод чиқаришга ва ҳусниҳат намуналарини ўрганишга багишиланганди. Мактаб харажатлари учун, болаларни ўқитиши учун у ота-оналаридан ҳеч қандай ҳақ олмайди, ўз моддий имкониятларидан фойдаланади. Юрак имри, қалб қўри билан хизмат қиласди. Буларнинг ҳаммаси миқлатпарвар зиёлиниңг ўз миллати тақдирини ўйлаб, ватан келажагини кўзлаб кўрсатган жонкуярлиги, фидойилиги эди.

Жадидчилик-миллатпарварлик ҳаракатининг фаолларидан бўлган Ибрат миллатнинг истиқболини, ривожини илмли, маърифатли кишиларнинг кўпайишида деб биларди. Шунинг учун у таълим усули яроқсиз бўлган эски мактабларни тутгатиш, улар ўрнида давр талабларига жавоб бера оладиган, замонавий илмларни ўргатувчи усули савтия мактабларини очиш

кераклигини таъкидлади. “Агар виждон, инсоф ила муҳокама қылсак, таваққуфсиз ва тарааддуғыз эски мактабларимизни асосларидан йиғиб, жойларига тартиб ва интизом билан янги усул дөмлаларнинг ҳимоясида бўлган мактаблар ваъз этмак лозимдур”, — деб ёзи у “Туркистон вилоятининг газетаси” да. Бунга қаршӣ бўлган кишилар билан газета орқали ошкора ва дадил мунозарага киришди. Ибрат уқтириди: “Мактаб бўлмаса, бу оламда маданият жорий бўлмайди”. “Дунё иши учун илм керак, илм!”.

Ибрат таълим-тарбия соҳасида жадидчилик қарашларини қиатик туриб ҳимоя қилди.

Тўракўргонга — юргига у ажнабий ўлкаларда яратилган фан-техника янгиликларидан олиб келади. Граммафон, мусиқа жавони, киноаппарат, фотоаппарат келтиради. Ўз уйида кинофильмлар кўрсатишни ташкил қиласди, суратхона очади.

Туркистонда матбаачилик ишига асос солганинг бири Ибратдир. У Оренбургдан тошбосма анжомлари сотиб олиб, уларни кўп маشاққатлар билан Кўконгача поездда, Кўкондан Тўракўргонга гуяларда келтиради. Тошбосма 1908 йилда “Матбааи Исҳоқия” номи билан ишга туширилади.

Туркистон ўлкасидаги бир қишлоқда матбаанинг вужудга келиши үзбек халқининг маданий ҳаётидаги муҳим воқеа эди. Шоир шу воқеа муносабати билан “Тарихи чопхона” шеърини ёзади:

Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона
Очмоққа бўлди рухсат ва сўз бериб замона.
Мақсад бу ишдин эрди оламға илм қасри,
Ҳам қўймоққа асарлар ёд овози жаҳона...
Биздин кейингилар кўп илму ҳунар топарлар,
Ҳайфеки анда биз йўқ, йўқ эътиимодхона.
Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири қўюбдур оламға бир нишона.
Мен катта бой эмасдим, ким айбласам бинойи,
Дахлим етишмас эрди рӯзгори, чою нона.
Сад ҳайфким, ғанилар сарфини билмадилар,
Еб-ичтилар семуруб, сифмай туруб ағниёлар,
Қолдурмайин нишона ер остин этти хона...

1909 йилда “Матбааи Исҳоқия” типо-литографияга айлантирилади. Босмахонани Ибрат 1910 йилда Намангандаги шаҳрига кўчиради (унинг биноси ҳозирги Нодим Намангоний кўчасида эди, 70-йилларда бузилди). “Матбааи Исҳоқия” эндиги кучли қувватга эга бўлган ва Ибрат номи билан аталадиган йирик бир босмахонага асос бўлиб қолди.

“Матбааи Исҳоқия” Наманган уезди, умуман Туркистон ахолиси учун муҳим маданий-маърифий, маънавий аҳамиятга эга бўлди. Босмахона маданий ўчоқ сифатида халққа билим тарқатишда катта роль ўйнади, шонирнинг “Мақсад бу ишдин эрди оламга илм қаэри”, - деган ниятини амалга ошира боради. Матбаага ишланган рамзий белги (эмблема) ҳам шу маърифатпарварлик мақсадини ифода қиласди: нур таратаётган қуёш тасвири туширилиб, унинг ўртасига “илм” сўзи ёзилган. Демак, Ибрат халқини шим қуёши нуридан баҳрамаид қилмоқчи бўлган! Бу рамзий белги мазкур матбаада нашр килинган китобларнинг деярли ҳаммасида бор. “Матбааи Исҳоқия”да савод чиқаришга доир, адабиёт ва тарихга оид китоблар, бадиий асарлар, шеърий тупламлар, Ибратнинг ўз асарлари чоп этилди.

Маърифатпарвар Ибрат қицлоқ аҳолисининг фойдаланиши учун китобларга анчагина бой бўлган “Кутубхонайи Исҳоқия”ни ташкил қиласди. Ота мерос уч таюоб ерни халқ учун гулбоққа айлантирди. Кўпчилик баҳра оладиган бу истироҳатгоҳ “Гулбоғ”, “Исҳоқия боғи” номлари билан машҳур бўлди.

Ибрат Шуро даврида ҳам мактаб-маориф ишида фаолият кўрсатади, зиё тарқатишда давом қиласди. Халқ болаларини янги мактабларга жалб қилиш, ўқитувчилар тайёрлаш ишларида фаол қатнашади.

У Тўрақурғонда, сўнгра Хонёбодда қозилик мансабида бўлган эди. Бу ишни шуро ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳам давом эттиради. Қозилик вазифасининг масъулннатини у чуқур ҳис этар эди. 1907 йилда ёзган “Бўлма амалга муҳтор” шеърида буни назмий тил билан таъкид қиласди:

Бўлма амалга муҳтор, озурда жон ўлурсан,
Бад фикр фитнасидин дил тўла кон ўлурсан,
Валлот ёки қози кори эрур машаққат,
Ашрорлар сўзидин дарди ниҳон ўлурсан.
Гар ушласанг шариат, пос уштамоқ машаққат,
Бир қўл низоми давлат, токи омон ўлурсан...

Турли соҳалардаги фаолиятини Ибрат адабий ижод билан қўшиб олиб борди. Амалий ишлари билан, ижоди билан шуро ҳокимияти даврида ҳам элга хизмат қиласди. Аммо ноҳақликларни авж олдирган тузум уни қадрламади. Кўпгина оқил ва фозил кишилар қатори у ҳам 1937 йилда 75 ёшида ҳибсга олинди ва икки ой ўтгач, Андижон қамоқхонасида оламдан кўз юмди.

Исҳоқон Ибрат қолдирган адабий ва илмий мерос хилма-

жип ва бой. Шоирн инт манзум асарлари асосан лирик ғазаллар, мураббалар, мухаммасдар, рубойлардан, маърифатпарварлик руҳидаги шеърлардан иборат. Биринчи шеърлар китобини Ибрат 1909 йилда ўз босиҳионасида "Илми Ибрат" номи билан чоп этилди. Маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари "Мезон ул жарон" номи билан босилди Шоирнинг қўл ёзма шеърлари китоби "Девони Ибрат" 1937 йилда уни қамаб, тергов қилганлар томонидан "ишга алоқаси бўлмагани учун" йўқотиб юборилган.

Ибрат анъанавий йўлдан бориб, устозларга эргашиб, ишқ-муҳаббат мавзуусида нафис ғазаллар битди. Алишер Навоийдан баҳра олиш, унга эргашиш шу буюқ устоздан кейин яшаб ижод қизган барча шоирлар қатори. Ибрат учун маҳорат мактаби бўлди. Навоийнинг ишқ васфини самоларга кўтарган "бўлубдур" радиофли машҳур ғазалига шоир битган назира мисолида буни кўриш мумкин. Ижодкорнинг бу ғазали бадиий жиҳатдан янги ва мақбул шеърий асар, татаббӯй санъатининг чиройли намунасиидир.

Ишқинг дигу жона жо бўлубдур,
Жону дил анга фидо бўлубдур.
Сан айтамасанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлубдур.

Бундай ғазаллар воситасида ижодкор қаламини устгозлар қалам урған шаклларда, уларга муносиб бўёқларда синайди ва сайджаллайди.

Бир ҳатор ғазалларида шоир тасвирни изчил равишда давом этилди: ва ривожлантира бориб, латиф, дилрабо лирик лавҳа яратади "Чаман ичра" ана шундай дилбар ғазаллардандир:

Ўшал булбул қилас афғон, саҳар вақти чаман ичра,
Кўнар гул деб тикан узра, саҳар вақти чаман ичра.

Қилас багрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон саҳар вақти чаман ичра

Ўшал булбул бўупур доғлар, чаманини гашт этиб чорлар,
Қизил гулни тилаб йиглар саҳар вақти чаман ичра.

Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони саҳар вақти чаман ичра.
Муҳаббат бирла мист эрди, ани йўлида жон берди,
Қизил гулдин хабар сўрди саҳар вақти чаман ичра ..

Чинак им илҳом ва жўшиқинлик билан битилган бу байтлар шоир қаламиининг ўқтамлигини, житвадор мусиқий оҳангларга

тұлапигини күрсатады. Ғазал сатрлари, рангларға бойтароватли бир манзаралың жиңілдік күз отанда жөннәтирады. Якпора-мусалсаң ғазалда, маълумки, байтлардати тасвир занжир каби бир-бирига улашаңб. Сираланиб борады да бир бутын шеърий павұза досыл қиласады. Шомр яхтитникни Іүтфий, Нодым каби шоирлар ғазалларыда құлдаңғашы сингари узун “саңар вакти чаман ичра” радифи ердамидә да ғозага келтирған ғазалдаги тимесоплар, манзара да тасвирлар үнгә ажойып рангив ва ёрқин түс беради, шеърий “чаман ичра” мұаіттар бүй таратады.

Ибратнинг “Хуш келдингиз” ғазалы яшін мавзуу ва мазмунга зәға бұлған якпора ғазаллардан діл.

Сарв бүйлүк хуш қадим; разын сифат хуш келдингиз,
Юруши товус киби барно сифат, күш келдингиз

матлаъли ушбу ғазалда шонрининг бөшқа шыртарида учрамайдыган янги бир қис-түйғу, жайғият да рухият ифодаланады, унда сүз ҳарорати үзгача. Ота-она үз күнөнді ардоқлаб вояга еткізған қызини түрмушта узатын. У энді бөшқа хонадонда келин. Уннің үзи туғызып үстен үнға кепиши ота-она учун бир байрам. Шу билан бирға, улар қызыларининг келин бұлып түшгандына униб-үсімшіми, күша кариб, фарзандлар күриб, бақтли ҳаёт кечірішіми, бир донишмәнд тиши билан айттанда, “табиатнинг шоқ исарі” бұлған он танинг мустаҳкам бұлишини тилайдилар. Ғазал ана шу орзу-тилакларни ифодалайды.

Аввалик иккі байт қызининг ота учун бетакор бұлған сифатларини тавсифлайды. Кейинги байтлар отаннинг үз нури дийдаси иқболини тилаб қылған дуолары тәрзіде давом этады:

Умрингиз бұлсун дароз ҳам баҳтынгиз бұлсун күшод,
Охуны барно билан құша қаринг, хуш келдингиз.
Үн түрт үғул, етти қыз берсун худованды жақон.
Уннің, үсінг, зй бүтам, келин ойым, хуш келдингиз.
Қайн отанғиз давлатин сизге насыб әтсүн әгам,
Толекінг бұлсун баланд, енсүн чирок, хуш келдингиз.

Ғазалда оталик меҳри ифодасы ҳарораттың байтлар, зазу титаклар, сизлаб қилингандың әзізларда мужассамланған. Шоир меҳрибон ота юрагининг оның түйгесини, исесік тафтасы үшаңдогича қоғоға туширган. Бутун вазиға қалб түйгесінде мақсады ифодалантан байтларға да радиға іскәнди. Шубоңс бұлса керакки, ғазалнинг аввалик иккі байтедеги қоғиядоштық кейинги байттарда да әзіри маган Шүнгі қарамай, ғазал мавзуу ва мазмуннинг үзілік хосиеті, мұдлаға да

ниятнинг самимийлиги билан айрича аҳамиятга эгадир.

“Кўргони келдим соғуниб” мураббасини Ибрат халқ қўшиқлари оҳангидга жўшқин руҳда, Машрабнинг машҳур “Кўргали келдим” газали каби енгил услубда ёзган. Мурабба бандлари равон ва мусиқий:

Гулдек юзунгни, дилрабо,
Кўргони келдим соғуниб.
Сан — шоҳи олам, ман — гадо,
Кўргони келдим соғуниб...
Боғу баҳоримсан мани,
Кўзи хуморимсан мани.
Ширин забонимсан мани,
Кўргони келдим соғуниб.

Ҳар бандда такрорланувчи “Кўргони келдим соғуниб” мисраи лирик қаҳрамон муродини таъкидлаш учун хизмат қиласди. Бу мурабба XIX асрнинг иккинчи ярмида шу жанрда яратилган шеърий асарларнинг сараларидандир.

Шоирнинг рубоийлари ҳам мураббаларидағи каби енгил руҳда ёзилган. қўшиқ бандларига ўхшашиб оддий:

Юзунгни оқлиги ақлимни олди,
Лабинг ширинлиги тилимни ёрди.
Қошинг ҳоким бўлуб юртни сўраса,
Кўзунг жаллод бўлуб жонимни олди.

Шоир шеърий меросида ижтимоий мазмундаги ҳажвий асарлар салмоқли қисмни ташкил қиласди.

Мустамлака давридаги халқнинг оғир ҳасти, фуқаро бошидаги ташвишлар, тириклик заҳмати, кимматчилик, этишмовчилик — барча-барча мاشаққатлар адаб юрагини изгиробга солади. Муқимий, Нодим ва бошқа замондош шоирлар сингари у ҳам халқ ғами билан ғам чекади. Ҳадсиз қийинчилікларни бошидан кечираётган элга ҳамдардлик, ҳолдонолик қиласди:

Тириклик заҳматидин ушбу кунлардан қалайсизлар?
Бу қимматлик йили буғдою унлардан қалайсизлар?
Ҳамани қўимади ўз ҳолиға, ташвишлар солди,
Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан қалайсизлар?

Юртда талон-тарож, ўғриликнинг авж олганлиги, ҳар хил фитна ва фитиачиларнинг купайғанлиги халқнинг дарди устига чипқон эдӣ:

Босиб халқи жағонни айлади торож үғрилар,
Саломат ётдингизму, бўйла тунлардан қалайсизлар?
Фасоду олам этти шу каби ҳар ерда инсонни,
Бу тарзда фитнаю торож бунлардан қалайсизлар?

Бу шеърда ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати халққа дардкашлик билан, юртдаги бесарамжонликни акс эттириш шундай ҳолларни туғдирган ҳукмрон тузумга қарши киноя билан уйғун тарзда ифода қилинган.

1913 йилда “Туркистон вилоятининг газетаси”да Ибратнинг “Қарз” мусаддаси босилиб чиқди. Биз шоир Мұхлиснинг шундай радибли ғазалини кўрган эдик. Мустамлака замонида судхўрлик кучайди, кун сайин фойда “туғиб” кўпайиб борадиган қарз меҳнаткашлар ҳаётини аянчли аҳволга солиб қўйди. Қарздорликнинг бу оғир оқибатлари Нодимнинг “Шикояти пахта” асаридаги каби, Ибрат мусаддасида ҳақиқоний акс эттирилган. Айниқса, мана бу сингари мисраларда яққоз ифодасини топган:

Келди бу халқ бошига бирдан балои қарз,
Бўлди тамом халқи жағон мубталои қарз.

1907 йилда ёзган “бўлубдур” радибли ҳажвий шеърида шоир замонасидаги пулга ружу қилиш, дунёпарастлик, қаллоблик, бадфеъллик, мансабпарастлик иллатларни қаттиқ қоралайди:

Бермас закот бойлар, сандиққа пулни жойлар,
Чиптау неча тойлар, сўз амиркон бўлубдур...
Элликбоши деганлар, уй бошидин еганлар,
Ўз мансабига мағрур, гўёки хон бўлубдур...
Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлибдур!

Бир даврда яшаб ижод қилиш, муҳими ҳаётга умумий кўз билан қарашиб ҳаммаслаклик бир хил мавзуда қалам тебратишга олиб келади, адабий ҳамкорликни юзага келтиради. Шоир Нодим Наманғонийнинг “Дар шикояти қози” ҳажвий асари ҳақида тўхталган эдик. Ибрат ҳам бу замондош дўстидан кейинроқ шу мавзуда шеър ёзади. Ибрат ҳажвиясида кўпгина бегуноҳларни қатл эттирган қотил қози кирдикорлари очиб ташланади:

Эди фсьти кишини қатл қитмоқ.
Бўлур эрди ҳема мақтулга фойс...

Эди овқати мағдумларни қони,
Этари дөнмө жонларни зойил.

Нодам ҳажвияндаги қози “Үликтан каған ҳаржини”
тортиб сағарди, Ибрат қазамга олған қози эса:

Сағарди ул үликтарни ҳамиша,
Оңолмай майтынин ҳеч сойил.

Ҳажвиядаги қоғиялар ҳам үша қозининг қотиллик
“хунари” ва қиёғасини очишга мосланған: фоыл-ижро қишуви;
зейт-йүқ қилиш, сойил-сұровчи. Буларға “Ҳамиша кор-бори
они ботил (бузуқ)” лигини ҳам құшсак, ҳажв қилинаётған
қозининг не өзғи мағнұр киши эканлығы янада ойдиналашади.

Ибрат халқынің илм-маърифатдан баҳраманд булишига
карши турған мутаасиб рухонийларни қаттық қоралайды.
Келажак учун, тараққиёт учун маърифат зарурлігини қайта
қанта үқтиради.

Маърифтиарварлар илғор зиёли Исҳоқхон Ибратнинг
амалій ва адабий фаолиятида етакчи үрин тутади. Бутун онғли
ҳаётини у ҳаткни маърифатли қилиш учун сарфлайды.
Адібнің ақидасыга күра, “маданиятга етмоқ учун... илм
даркор”, “илм-асоси майшат” (ҳаётнинг, тирикчилікнинг
ассеси), “маданиятимизнинг аввалғы зинасидур”, “маданиятни
тепадурғон вә юргизадурғон асбоби илмдур”.

Ибрат мұмтоз адабиетимиздаги маърифатпарварлар
ғояларини әдом әттирган, ривожлантирган ва уни миллай
үйғониш ғоялари билан күшган шоирлардан дір. Мактаб-
маориф ишидаги, әлға зиё таратиши йўлидаги, маданият
соҳасидаги жонкуярлик унинг адабий ижодида ҳам яққол
қуринади Шоирнинг 10-йилларда ёзған мана бу сатрлар! илму
ҳикмат үрганишга даъват этувчи оташин чақириқлар эди:

Ўқингиз илму ҳикмат, сизга бу иш катта ибратдур,
Агар илм үрганурсиз, барча ишда сизга нусратдур.
Агар илм үлмаса, нодон умри барча кулғатдур,
Бу ашёйи жадиди мубаддали асли ҳикматдур...

Демек, шоир илму ҳикматни киши учун ибрат, барча
ишлиарда нусрат, ашёйи жадид билан алмашиңған асли ҳикмат
деб билади, йўли илм билан нурағшон бўлган одамнинг кўзи
үткир, фикри тиниқ, қадими сабит бўлади деб ишонади, барча
кулғаттарнинг негизи илмсизликда, нодонликда деб
хисоблайди. Бу үринда шуни тиъкидлаш жоизки, Ибрат ва
бошқа тараққийларлар, жадид зиёлилари олдинга сурган

маърифатпарварлик феодал қотоқлигига қарши ҳодисагина эмас, балки энг муҳими, мустамлакачылыкка қарши моҳиятта эга бўлган ижтимоий-сийёсий ҳодисадир. Бу маърифатпарварлик иқтисадий, майний турмушдаги қолёқликни туттиш битан бирга, чоризм асоратидан қуттиши учун, истиқлол учун курашга ҳам қаратилган эди. Туркистон жадидларининг раҳбарларидан бирни Мунавваркори Абдурашидхонов “жадид мактаби очиш”дан мақсад “сийесий ва майданий курашчилар тайёрлаш” эканлигини аниқ қилиб айтган эди. Жадид маорифигина эмас, жадид адабиети ви санъати ҳам шу сийесий маслак учун хизмат қилди. Исҳоқсон Ибрат маърифатпарварлик соҳасидаги ўз амалий ва адабий фанолиятни ҳудди шу ниятга йўналтирди. Янги маслак, янги адабиёт сўзга янгича ёндошувни, янгича бадиий тафақкурни тақозо этар эди. Шоир даврнинг мана шу талаблари асосида ишод қилди.

Зиё улашиш — ўқитувчилик қасбиминг нақадар олижаноб иш эканлигини, муаллимнинг жамиятдаги ўрнини чуқур антаган шоир ўқитувчини “кишиларнимиз энг утуғидир” деб атайди. У муаллимни “ilm chirgini kўrsatuvchi”, “жоҳилни илм йўлига бошловчи” дейа улуғлайши ва шарафлайди.

Илм-фан тараққиётини адаб маданият ривожи битан боғлиқ ҳолда кўради. Мамлакат юксалишини шуларнинг биргатикдаги равнақида деб билади. “Маданият ҳақида маснавий” (1912) асарида у ҳудди шу фоя, шу фикрни ифода этади:

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ ҳусни анга оройиш ..
Маданият ҳалойиққа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат.

Маснавий сатрлари ўша давр қишиларига келгуси ҳаёт, маданият тарзи, шаҳарлар ободомчалиги, шаҳарсозлик ривожи, тараққиёти ҳақида тасаввур беради: “Барча элек гр ишга ўттай ҳол”, “Симсиз телегром, темирсиз йўл, Автомобиль юрар бўлиб машғул”, “Сафар айларга кўп темир йўзлар, ҳам ҳаво поинсон ҳама қўллар”... Илм-фан, тиббиёт, муҳандислик ишлар, архитектура, илм эгаллашга қизиқиши шу даражага стадики:

Бош ўруб, ич очуб турар жирроҳ,
Неча минглар муҳандису тарроҳ.
Ҳама дарда ҳакимтар тайёр,
Агар этар бўлса дардни изҳор
Ҳама имта мударрис андин кўб.
Хатқ илми маёш ўқур тўб-туб.

Ўз замонаси қишилари нигоҳини мана шундай

ривожланган келажакка қаратиц билин уларни юксалиш йўлида илм эгаллашига, миллат ва мамлакат тараққиёти учун хизмат қилишга даъват этади шоир.

Улкада рўй берган илм-техника янгиликларини Ибрат ҳамма вақт хушнудлик билан кутиб олди. Поездни, тракторни у одамларнинг қийинчилекларини осонлаштирувчи воситалар деб билди, буларнинг юртга кириб келишини инсонлар учун ризқ ("арзоқ инсоний"), "халққа овқат учун дон" деб қаради, қизғин қутлади. 1912 йилда Қўқон-Намангандеги темир йўли қурилиб ишга туширилиши, Намангандеги поезд келиши муносабати билан шоир шу воқеага бағишлаб "Тарихи вагони Намангандеги Исҳоқхон тўрадин" деган каттагина шеър-мухаммас ёзди.

Мухаммас хушнудлик изҳор этувчи "Намангандеги аҳлига хўп ўлди бир яхши замон келди" мисраи билан бошланади. Ҳар банд охирида "Ажаб бир пойизи арзоқ инсони вагон келди" сатри такрорланади:

Намангандеги аҳлига хўб ўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти ҳалойиқ узра бир жону жаҳон келди.
Дема жону жаҳон, овқат учун бу дон келди,
Дема дон, балки бунгпарда майшат узра нон келди.
Ажаб бир пойизи арзоқ инсони вагон келди.

Минг уч юз бир йигирма саккиз эрди бу темир йўлга,
Келиб иш бошлаган эрди қарамай унг ила сўлға,
Ҳалойиқ ишташиб пасту баланду кўл ила чўлға,
Биҳамдиллоҳ, бу ишда келди кўпнинг мақсади қўлға,
Ажаб бир поизи арзоқ инсони вагон келди.

Далаларга биринчи тракторлар кириб келиши қишлоқлар ҳаётидаги муҳим воқеа эди. Шоир шу воқеага атаб 1930 йилда "Трактур" шеърини битади:

Бир мұжиза замона бўлди келиб трактур,
Ишларни қилди осон эмди келиб трактур.

Шеърда тракторнинг пайдо бўлиши деҳқонлар мушкулини сенгиллаштирувчи қувончли ҳол сифатида баҳоланади.

Ибрат яратган илмий асарлар катта ҳажмни ташкил қиласиди. У "Тарихи маданият" китобида 20дан ортиқ илмий асар ёзганларини қайд этади. Булар "Луғати сийти ал-сина", "Жомеъ ул-хутут", "Тарихи Фарғона", "Мезон ул-замон" ва бошқалардан иборат.

Олимнинг тилшунослик ва тарихшунослик фанларига қўшган ҳиссаси салмоқлидир.

Ибрат араб, форс, рус, инглиз, француз, ҳинд, урду ва бошқа тилларни мукаммал ўрганган эди. Лекин у бу билан чегараланмайди, ҳалқининг ҳам шу тилларни билиб олишига, бошқа тиллардаги асарларни ўқиб тушуна билишига ёрдам беришни, ҳалқлар ўртасидаги мулоқотни осонлаштиришга кўмаклашишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу ниятда ўзбек, турк, рус, араб, форс, ҳинд сўзларидан иборат олти тилли луғат тузади. “Луғати ситти ал-сина” (“Олти тил луғати”) деб аталган бу китоб ўзбек тилшунослигига биринчи тажриба эди. Шунга қарамай, муаллиф қийин ишни муваффақият билан адо этади ва кўпчилликка нафи тегадиган мукаммал асар яратади. Муҳим илмий ва амалий қимматтага эга бўлган бу китоб 1961 йилда Тошкентда Ильин типографиясида босилиб чиқади. Луғат муқаддима ва икки қисмдан иборат бўлиб, ҳар қайси қисм бобчаларга ажратилган.

“Луғати ситти ал-сина” тилшунослик ва луғатшунослик ривожига қўшилган лойиқ ҳиссадир.

Исҳоқхон Ибратнинг “Жамеъ ул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) асари тилшуносликнинг мураккаб соҳаларидан ёзувлар тарихига бағишлиланган. Бу асарда олим энг ибтидоий пиктографик ёзувлардан тортиб то кейинги товуш-ҳарф ёзувларигача бўлган барча ёзув босқичларини кенг таҳлил қиласди. Қадимги финикия, яҳудий, сурия, араб, иброний, қадимги юонон, форс, хитой, ҳинд, япон, лотин, славян, арман, грузин, уйғур ва бошқа кирқдан ортиқ ҳалқлар ёзувлари ва уларнинг келиб чиқиши ҳақида маълумот беради. Асарда дунё ҳалқларининг бу хилма-хил ёзувларидан намуналар кўрсатилади. Айниқса, араб ёзуби тарихи ва турларига кенг тўхталинади.

Олимнинг илмий хулосасига кўра, товуш-ҳарф ёзув тизими энг аввал финикия ҳалқлари томонидан яратилган, қўшини ҳалқларнинг ёзувлари, жумладан, яҳудий ва араб ёзувлари шу асосда юзага келган.

Муаллиф асарга шарқ ҳалқларининг машҳур ҳатточлари тўғрисида ҳам маълумотлар киритган.

. Ҳусніхат ва ҳусни нақшда зўр санъаткор бўлган Ибрат бу соҳадаги билим ва тажрибаларидан элии мукаммалроқ баҳраманд қилишини зарур деб билади. Ўз асарида у ҳусніхат турларининг ранго-ранг намуналарини беради.

Мураккаб масалаларни бу тарзда кенг ва чуқур ёритиш учун терян билим ва узоқ тадқиқот иши зарур эди. Ибрат чет элларда юрган вақтларида турли ҳалқларнинг тиллари билэн бўйға

уларнинг ёзувларини ҳам ўрганди, шу ёзувларниг пайдо бўлиши тарихи билан танишди. Кўп йиллик меҳнатнинг самараси бўлиб, “Жомеъ ул-хутут” асари бунёдга келди.

“Жомеъ ул-хутут” 1912 йилда Наманганда “Матбаай Исақия”да нашр этилди.

Исақхон Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, “Тарихи маданият”, “Мезон ул-замон” илмий-тарихий асарлари Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир.

“Тарихи Фарғона” (1916) асарида Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярмидаги сиёсий ва маданий ҳаёт, Русия қўшилларининг ўлкага бостириб келиши тасвир қилинади.

Асар Фарғона водийсининг тарихига назар ташлашдан бошланади. Водийдаги қадимий шаҳарлар Ахсиқент, Косон, Қубо (Кува) ҳақида маълумот берилади, Марғилон, Қўқон, Андижон, Наманган шаҳарларининг тарихи түғрисида фикр юритилади. Қўқон хонлигининг ташкил топишидан тортиб то чор Русияси төмонидан бўсиб олингунча бўлган давр воқеалари изчил баён этилади. Туркистон хонликлари ўртасидаги ўзаро урушлар, хонлик ичидағи низолар, буларнинг халққа келтирган кулфатлари ҳақида кенг тұхтатинади.

“Тарихи Фарғона”да чоризм истилоси, босқинчиларга қарши халқ кураши, истилочилар амалга оширган хүрзеликлар батафсил ва ҳаққоний ҳикоя қилинган. Наманганда бўлиб ўтган, адаб кўрган ва ўз бошидан кечирган воқеалар тафсилни кузатайлик:

Туда кишлоқда... Русия аскарлари бозорчиларни кўруб, аларнинг кўбларини отуб, бозорлар бузулуб, алар қочтилар. Алдан ўтуб, дарё лаби илан тўгри Намангонга келиб, Намангонни олди... Намангонда Бойтўра деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмоқ бўлуб, уч-тўрт минг одамни жамлаб, Тўрақўргонни гарб тарафидаги Сарсончап дегани қирқта аскар йиғуб, ... ҳаракатда эрдилар. Якбера Русия сараскари Гасиричуб деган Искоблуф амри бирла Тўрақўргонда ёв чиқиблур, деб дашт илон Русия аскари Намангондин чиқиб Бойтўра тўрага юруб, келганда ўшал кун панжшанба куни Тўрақўргон бозори эди... Бирдан шимоя тарафдаги қирдан тўб сизни чиқиб қолди..

Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда, хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб: қиблагоҳимиз ўз ҳолларига бўлуб, қасиқ кетдилар билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар ва болалар илан қочиб бир боғда етдук, то шомгача бу тўпу миљтиқ овоши, ўқлар бошимиздан овоз бирла утуб тургани вайҳидада ҳеч ерга чиқолмай, боғда эдик, бандогоҳ, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдини ҳабар

олмоққа чиқиб эрдим, күчада күп қонлар тупроқ ўргасыда етибдур... “Кечаси сизларни бир киши чақырди”, — дедилар “Кім экан?” — деб боғдан чиқсам, қиблагоҳимиздан келгән одам экан. Үл киши Малақдұнгда эканлар. Боруб белалар асир бұлдыму ё отилиб үлдиму, әсон-омон күрмак мұяссар бұлса зди, деб Юсуфхұжа ва Мұхаммад Зоҳид деган кишиларны юборган эканлар. Қарийб юз адад жон, икки волидамиз ва иккү ұамширамиз, булар олти-етти ёшларинда зди, кечалаб бордукки .. ана күрунг, йиғи-сиги, ұар ким үз боласига үз қучоғини ёзуб, қарийб ярим соат йиғламоқ.. Гүёки бизлар мұхорабадан келгәнбиз”. (“Мерос”, 311-312-бетлар).

Адіб ва тарихчи қалами билан езилған юқоридаги тағсілтот өнеризм истилоси халқни қанчалик азоб ва дағшатларға дучор қылғанлиги, босқынчилар ва ғашатидан юрт бошига не-не балолар ёғылғанлиги тасвирини беради..

“Фарғона тарихи”нинг күпгина ўринларида “Бобурнома” таъсири ва руҳи сезилиб туради. Бу - шаҳарлар тарихининг беғрилиши, воқеаларнинг ёритиши, хон ва беклар таърифи, табият тасвири, воқеаларға боғлаб назмий асарлардан фойдаланиши кабиларда күрінали.

Чуст шаҳрини қуйидагиша таъриф қиласы:

“Чуст шаҳри Наманғонни(нг) фарб тарафида, әни құбласи Поп қасабасыга, жануби дарёға муттасып булууб, шымоли Олмос ва Чодак қасабасынға ёпишадур. Деңқоний иши буларда пахта ұам ривожда ва лекин хусусий деңқончылық картұшқала булар күб мутахассис бұлғанлар... Эски хөнжіктар замонасыда Чуст ұам бир беклик жой бұлиб, Наманғондин кейин бек мунда турар зди. Саноати аксарияти шұхрат ишлари түфвидурки, бул түффиляри Фарғона, ҳатто Бухоро ва Тошкандларни үзінде жало қылған... Беғдорчилікда ұам булар яхши үрун оладур. Җұнки олма илан нок ұаммадан күб атроғға кетадур. Чуст уч иш билан: түффи, олма, нок ва фичоқ буларда яхши... Сугористиши: Чодак сойидан сув ичадур. Ерлари оқ туфроқ, құмлик, мұлойим. Тиббиси: ұавоси яхши, төг яқын учун, құбда иссиқ бұлмаідур. Бұлса ұам кечаси салқын бұлур, ұавоси фойдалы, шабадасы ұам яхши бир шаҳардур...”.

Тұрақұрғоннинг бино бұлышы тарихини муаллиф “қалъайи хон”дан чиқаради. Бу сұзлар рақамға айтанғанда әйжар 861(мелодий 1456) йилни билдиради. “Тұрақұрғон демақ маңоси, — дейді Ибрат, — Шиқайхонни Юсуф тұра ва Яськуб тұра деган ўғыллари бино қилиб, Шиқайхон тарафидан қалъайихон исем қойсатар ұам, уларни исемтарига Тұрақұрғон деб шұхрат бұлған зди”. Косон сұзини — Косондан олинғанлигини айтади: “Касон демак кишилар демак”.

Баен услуби, тасвирий лавҳатар, шеърий парчалар “Тарихи

Фарғона"ни адабий тарга яқинлаштиради.

Тасвиrlанаётгани воқеа, шароит, мұхитта мослаб киритилган шеърлар асарга бадий тус беради за унинг ўқимишилигини орттиради. Чунончи, китобда Яссавий, Амирий, Фазлий каби шоирларнинг фард ва тұртликлари, шоир Хотифнинг Амир Умархон вафотында ёзган марсияни таърихи, Амир Насрулло хунрезлигининг гувоҳи бұлган ўша давр шоири Фитратнинг форсий таърихи ва башқа бир шоирнинг ўзбекча марсияси, замондоши Шавқийнинг "Панднома" маснавийси тасвир тизимиға уйғуллаштириб берилген.

Ибратнинг "Тарихи маданият" асари Ўзбекистон Республикаси Фандар академиясининг құл ёзмалар фондида құл ёзма ҳолида сақланаяпты. Бу асарда адіб маданият ривожига, халқнинг келажагига катта ишонч билан ҳарайди.

Археология масалалари ҳам олимни қизиқтирган. Шу мавзуда у қатор илмий мақолалар ёзган. Масалан, "Фарғона областидаги қадимий Ахси шаҳрининг тарихи" түркүм мақсолалари "Туркистан вилоятининг газети", 1913 йил, 48, 52, 53, 55 - сонларидан босилиб чиқади. Мақолада Умаршайх ва Заҳириддин Бобурларнинг ҳаётига доир мұхим маълумотлар бор.

Ибрат дунёвий илм-ған, маърифатни, илфор маданиятни, тилларни тарғиб қилувчи мақолалари билан "Туркистан вилояти газетаси", "Садои Туркистан", "Садои Фарғона" газеталарында қатнашиб турған. Бу мақолалар адібнинг билим ва қизиқиши доирасы кенглигидан далолат бериши билан бирга, унинг илк ўзбек публицистларидан бири сифатида фаолият олиб борғанлигини күрсатади. Ибрат ўз шеър ва мақолаларыда газетанинг маданий ҳаётдаги аҳамияттың юқори баҳо беради.

Ислом нижомномаларидан иборат "Фикқ қайдоний" ҳамда пайғамбарлар ҳаётіга багишланған 500 сахифали "Мушкулот ул-ғаройиб" асарини адіб араб ва форс тилларидан ўзбек тилига наим билан таржима қылған.

Миллий ўйғониш даврининг йирик намояндаси Исҳоқхон Ибрат маърифатпарварлық фаолияти, адабий ижоди, кенг қамровли илмий салоҳияти билан маданияттимиң ва адабиёттимиз тарихининг ёғдули сиймоларидай бўлиб қолди.

Шоир келажакда қадр топишидан умидвор эди:

Шоирнинг қадри ҳаётіда билинмас халққа,
Баъди фавги васф этгуб, шеърига қўйгайлар баҳо.

Халқимиз ўз шоири ва олими, ватанинвар, миллатпарвар ва маърифатпарвар арбоби номини қадрлаб келмоқда. Она юрти - Тўрақўрғонда Ибратни хотирлаш кунлари ўтказиб турилибди.

Ибрат музейи ташкил килинди. Урта мактаб, жамоа хўжалиги, бир кўча ва боғ Ибрат номи билан аталади. Тошкент ва Наманган шаҳарларида адид номида кўчалар бор. Наманганда узи асос солгани матбаа бирлашмаси Ибрат номига қўйилган. Наманган Давлат университетида Ибрат немли стипендия таъсис килинган.

СўФИЗОДА

(1869 - 1937)

Муҳаммадшариф Сўфизода илфор зиёли, оташнафас шоир, ҳалқчил ижодкор, жонкуяр маърифатпарвар, ўткир ҳожвгуй, ўз овози ва услубига эга булган забардаст санъаткордир.

Шоир Ҳамза Ҳакимзода Сўфизоданинг устоз сифатида эътироф ва ҳурмат қилиб, унга шеър бағишлаган эди. Абдулла Қодирий адиднинг истеъодини фоят юқори баҳолайди. Мақсад Шайхзода Сўфизоданинг “шеърлари... адабиётга тоза унсурлар киргизган” лигини таъкидлайди. Абдулла Каҳҳор уни “Сатира ва юморда тенги-тимсоли йўқ ва ўзигагина хос шоир”, — деб атайди. Шокир Сулаймон Сўфизоданинг “Ўзбек адабиётида катта ўрин оладиган шоирлардан” эканлигини уқтиради. “Муштум” журнали шоир ҳали расмий унвон олмасидан анча илгариёқ уни “Ҳалқ шоири” номи билан ардоқлади. “Фарғона” газетаси эса “шоирларимизнинг энг ўткири”, “бебаҳо шоиримиз” деб улуғлади. Ҳақиқатан, ана шундай юксак эъзоз ва баҳоларга муносиб истеъодод соҳиби эди у.

Муҳаммадшариф Сўфизода 1926 йилда ўзбек адабиёти намояндадари орасида биринчи бўлиб “Ҳалқ шоири” деган юқори унвонга сазовор бўлди.

Сўфизода ўтган асрнинг 90-йилларида адабиёт даргоҳига кириб келган. Шоирнинг шеърлари XX аср бошларида нашр этилган тўплам ва баёзлардан жой олган, газета ва журналларда чоп этилган.

Сўфизода тўғрисида 20-30-йилларда Лутфулла Олимий, Миёнбузрук Солиҳов, Мақсад Шайхзодаларнинг мақолалари босилади. Шокир Сулаймон “Маориф ва ўқитувчи” журналининг 1926 йил 10-11-сонларида шоирнинг ҳаёти ва ижод йўли ҳақида фикр юритади. 30-йилларнинг мактаб адабиёт ларстик-мажмуаларида шоир тўғрисида маълумот ва асарларидан намуналар берилган эди. 1967 йилда чиқарилган “Ўзбек совет адабиёти гарихи” уч жилдлигининг биринчи китобида Сўфизода фаолияти кенг ёритилди. 1968 йилда адабиётшунос Т. Расулов шоирнинг 23 шеърини туплаб, унинг таржимаси ҳоли ва ижедига доир мақола билан бирга

“Тароналар” номи билан нашр эттирди. Олий ўкув юртлари “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг учинчи китобида Сўфизода фаолиятига қисқача тұхталынган. Шоирнинг 214 шеърини жамлаб нацириётгә топширилганича қолиб кетган, деган хабар бор. Бу ҳол 1937 йылда бўлган эди.

Шоир Сўфизода ҳақида узоқ вақт давомида бирор йирик иш бунёдга келмади. Афтидан, 50-60-йилларда шоир номининг тикланиши, унга мавқесига яраша баҳо берипиши кимларниидир хавотирлантириб, ғашлантириб қўйди. 1989 йилдагина адиб таваллудининг 120 йиллиги муносабати билан газета ва журнallарда олимларимизнинг у, ҳақдаги бир қанча мақолалари босилди.

Мушаммадшариф Сўфизода ҳаёти машаққатли, гурбатли, шиддаткор, курашчан, драматик воқеаларга тула, кўп ҳолларда маломатли, таҳликали, шу билан бирга, фоятда сермазмун кечди.

1869 йилнинг 29 январида Чуст шаҳридаги камбағал Эгамберди пичоқчи оиласида ўғил фарзанд дунёга келди. Унга Муҳаммадшариф деб ном қўйдилар. Эгамберди содда табиат одам бўлгани учун уни “Суфи” деб атар эдилар. Шу содда одамнинг фарзанди сергайрат, жасур табиатли, ҳақгўй, улдабурро, зеҳни ўткир, ўқишга, китобга иштиёқи зўр бола бўлиб ўсади. Маҳалласидаги мактабда таълим олади. Шеъриятга муҳаббат қўяди, ўзи ҳам шеърлар бита бошлайди.

Йигитлик даврининг беш йилини у Қўқонда ўтказади. 1893-1898 йилларда Қўқенда яшаган Сўфизода бу ердаги адабий мұхитдан баҳраманд бўлади. Намаиган адабий мұхити билан мустаҳкам алоқани давом эттиради. Шоир ижодида ҳажвий йўналиш кучаяди. Устозлар анъаналари асосида “Айтинг бу сўзимни”, “Даканинг”, “Бедананг”, “Бургалар” каби ҳажвий шеърлари бунёдга келади. Шеърларида у Ваҳший тахаллусини қўллайди. Бу тахаллус унинг ҳаётдаги иллатларга нисбатан муросаси з эканлигига ишорадир.

1899 йилда Сўфизода Чустга қайтиб келиб қизғин ижодий иш билан шуғулланди. Ҳақ сұzlари, ҳажвий шеърлари билан ҳукмрон тўдани ва қора гуруҳ кучларни аёвсиз фош этди. Бунинг учун унар шоирни йўқ қўлиш пайига тушибилар.

Маърифат ва зиё душманларининг таъкибига учраган шоир бошқа элларга кетишга мажбур бўлади. 1900-1913 йилларда у дарбадарликда ҳаёт кечириди. Тақдир сўқмоқлари уни турли улкатарга, мамлакатларга бешлайди. Аввал Марида яшайди. Кейин Кавказ ортиининг бир қатор шаҳарларидага ҳар хил юмушлар, билан тирикчилик ўтказади. 1904-1905 йилларда Туркияда бўлиб, Истанбул дорилғунунида бир оз таҳсил олади. Арабистонга ўтади 1907-1908 йилларда Хиндистанда яшаб, бу

ерда мактаб очиб. ўқитувчилик қилади. 1913 йилда қорақалпек срига келиб, Күнгиротда муаллимликни давом эттиради. Халқ фарзандларини илм даргоҳига жалб қилади.

Шоирнинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари Оренбург ва Бокуда чиқадиган газета ва журналларда, “Туркистон вилоятининг газети”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона” каби вақтли матбуотда, тагарча “Шўро”, туркча “Сарвати фунун”, “Маълумот” журналларида чоп этила борди. “Ватан”, “Муслімалар”, “Хонимлар исминдан”, “Ўзбек хонимига” сингари асарларида у ватан ва ёллар тақдирин, маърифат ва тараққиёт масалаларини кутарди.

Хорижий Шарқ мамлакатларида, айниқса Туркияда Сўфизода янги маориф ва маданият, адабиёт ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан якиндан танишди. Умумказлқ жадидчilik ҳаракати билан боғланди.

Фикрий такомилга эришган, янги ғоялари билан қуролланган адаб роса 14 йилдан кейин она шаҳрига қайтиб келди. Халқнинг келажаги учун қайгурувчи маориф ишининг жонкуяри бўлган бу маърифатпарвар зиёти янти усулда мактаб очиб, унда дунёвий илмларни ўқитади. Будан гашқари, Камарсадада етим болалар мактаби (“Дориллйом”) ва катталар учун кечки курслар ташкил қилиди. Бирок жаҳолатнарастлар бу мактабларни тезда ётиб қўядилар. Яна таъқиб ва қувғин бошланди. Сўфизода Шаҳанд қишлоғида яшириниб яшашга мажбур бўлди. Аммо шоир маърифат душманларига қарши курашдан қайтмади. 1914 йилнинг 1 январида “Туркистон вилоятининг газети” да босилган “Чуст боёнларининг бир гапхонада бир-бир тарига мақтанишлари” номли шеърида зиё душманларини уларнинг ўз тизидан фош қилди:

Муаллимни қубиб, мактабни ёлган чустилар бизлар,
Бериб пора приставларни топган чустилар бизлар...
Есун тўқлар, эшик олдида турсун тесмуриб очлар.
Шу одатни чиқарган хўб пурдан чустилар бизлар.

Бу тарзда шарманда қилинган гуруҳлар Сўфизодадан турған ўллар билан ўч олишга киришадилар. Лекин шоир улар олдида тиз чўкмади. Қалами қудратига ишонган адаб “Мухолифларга жавоб” шеърида ёхди:

Қалдроним қалам! Мардана бўлниг. вақти хизматдур,
Агар мендин кейин қолсанг, либосиниг сийму зирдандур.

Ҳаёти хавф осигида көлганингини сезган адаб чет эъларга бош олиб кетади. Унинг изу вақттардаги кайфияти, қатъияти,

ҳаклигига ва адолатнинг тантана қилишига ишончи мана бу сатрларда равшан ифодаланган:

Кўп ёз қаламим сийнадаги оқ баданимдан,
Қўшкил қорага озгина дуди суханимдан.
Кетмас бу алам дарди равону баданимдан,
Ўлсам доғи қабримдаги хоку кафанимдан
Қувди мени жоҳиллар ўшандоқ ватанимдан,
. Лекин қува олмас суханимни даҳанимдан.

1915 йил. Жоҳиллар таъқибига учраган шоир ва муаллим Сүфизода яна ғурбатда ғариб. Ҳиндистонда яшаб, ўқитувчилик қиласди. Бу ерда у инглиз маъмурларининг таъқибига учрайди. Улар мактабни ёпиб, шоирнинг китобларини, қўлёзма девонини куйдириб ташлайдилар.

Энди шоир Афғонистонга ўтади. Бу ерда ҳам не машаққатлар билан маблағ туплаб, мактаб очади. Ақлзаковати, педагогик маҳорати, шеърий истеъоди билан эл орасида тез шуҳрат қозонади. Тараққийпарвар афғон хони Омонуллохон уни маориф вазирининг ўринбосари этиб тайинлайди. 1918 йилда Афғонистон ҳукумати вакиллари таркибида Туркистонга келган Сўфизода расмий вазифадан истеъро бериб, ўз ватанида қолади. Чустга қайтади.

1919 йилда Шаҳандга бориб, бу ерда мактаб ташкил қиласди.

Шоир дастлабки йилларда Совет тузуми ғоялари ва шиорларига қаттиқ ишонади. Узоқ йиллар кутган, орзу-умид қилган, курашган озодлик, ҳур яшаш даври келди деб билди. Ўз амалий фаолияти ва ижоди билан тузумни мустахкамлаш, унинг ғояларини амалга жориӣ этиш учун астойдил ҳаракат қилди. “Жон йўқсиллари, ер куррасининг ишчи-дехқони, яшайлик, бирлашайлик, яшнатайлик шонли Шурони” каби даъватлар билан чиқди. Лекин адабнинг ўткир зеҳни, сезигир қалби тез орадаёқ ҳаёт воқелигининг мураккаб жиҳатларини, асл моҳиятини, ҳаётдаги норасоликларни, салбий жараёнларни идрок эта олди. Салбий ҳолларга қарши шеърий овозини баралла ва дадил кўтарди.

Лутфулла Олимий “Фарғона” газетасининг 1925 йил 30 марта сонида Сўфизода ҳақида ёзган мақоласига “Унутилган шоир” деб сарлавҳа қўйибди. Шоирнинг 20-йиллардаёқ “унутилиши”га мана шу “шаккоклиги” ва ҳақгўйлиги сабаб бўлмадимикан?

Дарвоқе, шоир маъмурлар таъқибидан қочиб, беркиниб ётишга мажбур бўлган эди.

Сўфизода 1922 йилдан умрининг охиригача Наманганд шаҳрида яшаб ижод қилди. Унинг шеърлари марказий ва

маҳаллий газета, журналларда босилиб чиқиб турди.

Мұхаммадшариф Сүфизода илғор фикрли, кенг тафаккурлы, зүкко, ҳалқ учун фидокор, адолат учун толмас курашчи, дұсту душманинг эътиборини тортадыган арбоб ва эллар аро машхур шоир бўлиб етишади. Ҳалқчиллик, тараққий парварарлик руҳидаги шеърлари, ҳақгўй овози, ўткир ҳажвлари, бадиҳагўйлиги билан ном чиқаради.

Мұмтоз адабиёт анъаналари Сүфизода шеърларининг ижтимоий мавзуи ва ғоявий оҳангларида, тасвирий воситалари ва жанр хусусиятларида ҳамда ижодий устубида аниқ күринади. Адиг асосан иккى тилда — ўзбек ва тожик тилларида ижод килди. Бундан ташқари, унга гараққий парвар озарбайжон, турк, татар шоирларининг кучли таъсири бўлган. Шоир турк, озарбайжон ва татар тилларида ҳам шеърлар ёзган.

Сүфизода шеърлари ўзбек мұмтоз шеъриятининг асосий вазни булган арузда яратилди. Шоир бу вазндан ишқий мавзудаги лирик шеърларидагина эмас, балки ижтимоий мавзудаги шеърларида ҳам, жумтадан, сиёсий публицистикаси ва сатирик асарларида ҳам фойдаланади. Аммо санъаткор анъанавий шаклда янги давр билан боғлиқ янги мавзуни, янги ғоя ва янги мазмунни ифодатайди, адабиёт тараққиётіңи янги хусусиятларни акс эттиради.

Сүфизода шеърлари арузининг турлича баҳрларида ижод қилинган. Кўпгина шеърлар ғазал жанрида ёзилған бўлса, айримлари маснавий шаклида. Шоир арузининг мұхаммас, мусаддас, мусамман каби турларидан ҳам кенг фойдаланади. Унинг бир қанча шеърлари мусаддаси таржеъбандда битилган. Шоирнинг 1914 йилда "Садойи Туркистан" газетасида босилган "Ўқинг, оналар" шеъри бунга намуна бўла олади. Бу каби шеърлафи билан адиг маърифатпарварлик ғояларини янги даражага олиб чиқади. Миллатимиз қизларини, юртимиз аёлларини энг мұтабар зот -- она номи билан улуғлаган, аммо "Ватан ҳалқларининг маърифатли онаси йўқ" лигидан қайғу чеккан шоир хотин-қизларни илм сарип етаклаш, уларни маърифат билан ошно қилиш масаласини кутарадики, бу адабиётимизда ижобий янгилик эди. Шеърнинг биринчий бандига диққат қиласайлик:

Мунча ёмон шурлади пешоналар,
Қизларимиз жорияи ҳоналар,
Сиз эдингиз жонтара жононцлар,
Қадрингизи билмади девоналар.
Қумри билан булбулу бедоналар
Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг, оналар

Шу билан бирга, шоир шариат ақкомларидан, жаҳолатпәрастлардан қаттиқ койинади. Аёллар -- оналарки көм маърифат йўлидан дадил борицгага, бу йўлдаги түсиқларни енгигиб ўтишга даъват этади:

Дод ўнал олимни руҳонийдан,
Қўшди шариатга узи ёнидан.
Ҳурми эди? Дини азиз жонидан,
Миллат учун кечмади ўз қонидан
Кумри билан булбулу бедоналар
Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг, оналар.

“Ўқинг, оналар” шеъри мумтоз адабиётимизда маърифатпарварлик руҳида яратилган энг гўзал тароналардандир.

Халқ, миллатининг келажаги учун қайғурган, халқ маорифи учун астойдил жон кўйдирган маърифатпарвар зиёли илим эгаллашга, кўз очишга, уйғонишга ундовчи бундай шеърларни кўплаб аратган.

1907 йилда “Туркистон вилоятининг газети”да босилган шеърида “она бўлғучи қобила қизлар”нинг саводсиз қолаётганликларига ачиниб шоир ёзган эди:

Бечора она бўлғучи қобила қизлар
Нозик қулига олмай ўтар хома ва дафтар.

Мана шундай руҳ ва қарашларни у 1911 йилда “Шуро” журналида чиққан бошқа бир шеърида давом эттиради. Адаб хотин-қизлардаги ҳусн-жамол гўзаллиги маънавий гўзаллик билан қўшилувини, аёлларнинг маърифат нури билан ҳам шуъла таратишларини истайди, уларни шунгага даъват этади:

Хоним, суюкти сочинг бор, на суд, шонаси йўқ,
Очиб десам сўзими, маърифат нишонаси йўқ.
Ҳилола бенгзар у қошлиарки санда вор инжоқ,
Зисси миллат учун партави маҳонаси йўқ.
Езув гизолини сайёд кўзларинг танимас,
Масалда ворки, ани доми вору донаси йўқ.
Насил таассуф эдилмас шу ҳола, ой қизлар?
Ватанни халқларини маърифатли онаси йўқ
Сабаб надур, душуннинг Оврупо усулингча,
Биз ўйла қуш кабимиз, виље ошинаси йўқ.

Шоир маърифат ва эрк масалаларига эшдош ҳолда, бир-бирига боғлиқ гарзда ёндошади. Маърифагиз эрк, эрксиз

маърифат бўлмайди, деб ҳисоблайди. Ўзбек аёлларининг изм-
маърифат йўлидан борищлари учун уларга эрк бериш, уларчи
иксоний қиммат билан қадрлаш зарурлигига эътиборни жағб
қиласди. Бу фикрни “Хонимлар исминдан” шеърида хотин-
қизлар тилидан янада ошкорароқ, аниқроқ ифодалайди:

Хижобимиз биза моний эмасми таҳсил!
Табиийдур вор экан бошда чоршаб қочолим.

Гап билим сари интилаётган ўзбек аёллари йўлидаги
тўсиклар, моноликтар ҳақида боряпти. Бу тўсикларни олиб
ташламай туриб, улар учун маърифат томон йўл очилиши қийин
эди. Шу сабабли адаб дунёнинг гўзаллиги ва беқийлигини
таъминлайдиган мұътабар зот — аёлларининг маърифа йўнидан
борищлари, илм эгалашлари учун тегишли шарт-шароит ва
имкониятлар яратиб бериш ғоясини олдинга суради. Назм билан
ўзбек аёллари кўнглидаги нозик торларни чертади, уларнинг
юрак дардлари ва иидоларини шеърий сатрларда ифода қиласди.

На ердан қизлар учун мактаб этдинти таъсие,
На ердадур китобларки, биз ўкуб, ғазалим...
Бизни тутубда сотарлар жэбр аро сиз боболар,
Бу ҳола кўзларимиandan керакки қон сочалим.

Ҳалқ, миллат манфаати шоирни маърифатпарвартик
руҳидаги шеърлар билан бирга ўткир ҳажвий асарлар ёзишга
ундайди. Миллий уйғониш ва истиқлол учун курашда сатира
кучидан унумли фойдаланаади. Шоир қаламининг қудрати зўр,
тиғи ўткир эди:

Қалам бирлан курашдим, сўзни сўдим кўпни нафыига,
Сиёҳим сурмаи дилсув, анга нури басардандур.
Кўлингдан келса ётган камбағални тур, деб уйғоттил,
Қараб кўр: шохи, барги, мева асли бир самарландур.

“Камбағални тур, деб уйғоттиш” — ҳалқпарвар,
тараққийпарвар шоирининг асл муддаоси, озодлик учун курашга
даъватидир.

Меҳнаткаш ҳалқнинг танг аҳволини кўрган за бунга
ачиниган шоир омма бошилдаги қийинчиликтарниң ҳаққоний
манзарасини чизади:

Бир калош уч сўмга чиқди, иккى сўм кавши ёточ,
Бойтарга жин урмайдур, камбағаллар ҳорни оч.
Чиқсангиз бозор бошига туртадур тар қоч-қоч.
Турфа янглиғ дўстлар ҳар срда лайтур чакка-чак.

Умуман, Сўфизода шеъриятида машраболи

оташзабоңликтин, исенкорлик ва шаккокликни ҳам, XIX аср иккинчи ярми адабиети илғор намояндалари ижодидаги деңгээл, халқчиллик, халқоналиктин оммабопликни ҳам, ўзига хослик, янги даврга ҳамнафаслик, ҳозиржавоблик, кескинлик ва ҳақиқатгүйликни ҳам күрамиз. Ижодкор бадий тафаккурига хос хусусиятлар турли мақомларда' күзга ташланади.

Шоир шеърларида, тасвирий воситалардан, турли ранг ва оҳанглардан баракали фойдаланади. Шеърий сатрларни халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари билан бойитади. Ҳатто айрим шеърларида бутун-бутун бандлар мақол, матал'ва ҳикматли сўзлардан тузилган:

Бенаво каллош дунёдан наво топмай ўтар,
Камбағални тева устида қутурган ит қопар.
Қорни оч бечора ош тоқкон куни оғзи куяр,
Ким ҳисобидан адашди, бўлди дунёси чатоғ,
Синдирур бошида ҳар кун хотини сопол товоқ.

Халқ ҳикматидан унумли ва ижодий фойдаланган шоирнинг ўзи ҳам

Олмагайдим, кош, тўксиз кўсадин соқол тароқ,
Кўри модарзоддин қандиқ, кардин қўнғироқ

каби ҳикматомуз ва ўткир киңоявий мисралар тизади.

Аламти, фоже ҳолни юмор ва кулгу билан қоришиқ тарзда бера олиш маҳорати Сўфизода ижодига хос хусусиятлардандир. Шоирнинг бу услуби ҳам халқ ижоди йўллари билан ҳамоҳанг бўлиб кетади:

Пайт пойлаб душманим қўйди йўлимга лойтузоқ,
Гулдираб чалқанча тушдим, тойилиб бўлдим ўлоқ...
Ўзгалар жавлонгоҳи кўрдингму тоғу тумтароқ,
Бора-бора мен юқоридан қўйинга думбалоқ.

Адибнинг 20-йилларда ва ундан кейин ижод қилган шеърлари, бошқа кўпгина шеърият аҳллари маҳсулни сингари, ҳукмрон мафкура таъсири ва тазийқидан холи бўлолмайди. Шу билан бирга, Шўро замонида халққа ваъда қилинган эрк ва рўшноликни кўрмаган шоир бу аҳволни дадил очиб ташлайдиган ўткир таҳқидий асарлар яратади. Бунинг учун Шўро сиёсатини амалга оширувчиларнинг таъқибиға учрайди. Улар шоир йўлига “лойтузоқ” қўядидар, уни тойилтиришга ҳаракат қилядилар. Аммо тўғри сўз, журъаткор шоир ҳақ гапни айтишдан қайтмайди.

“Муштум” журналининг 1925 йил 2-сонида Сўфизоданинг

“Хуржун” шеъри босилиб чиқади. Бу шеърда шоир шўро идораларидағи адолатсизлик ва қонун бузишларга қарши түғёнларини ифодалайди:

Эй ҳақиқат, қани сен, биз яна бўлдик хуржун,
Қайда қолди фуқаро раҳбари, янги қонун?

Ёмон аҳвол, ишқаллик, на у ёқлилик, на бу ёқлилик маъноларини адаб кинояли “хуржун” сўзига юклайди ва бу сўз муаллиф кузатган муддаони тұла очишига хизмат қиласы. Ҳақиқат ва адолат учун толмай курашувчи, жасоратли ҳажвгүй адаб тузум иллатларини дадил фош этиб таштайди. Шоир ҳаққоният истайди, ҳақиқатга мурожаат қиласы; раҳбарларга, қонунларни оёқ ости қилувчиларга қарши аччиқ таъна ва хитоб билан чиқади.

Кўпчилик ватандошларининг яна noctor ҳолда қашшоклик гирдобида қолганлиги адебни чуқур изтиробга солади:

Камбағал яктағини ювгани топмас собун,
Үлди косиб очидан, аҳли тижорат-корун.

Бундай мушкуллуклардан шоир ҳаёті ҳам холи эмас:

Толеим кажлигидин табъи малулим маҳзун,
Қўрқамен қилмаса деб фиқри майшат мажнун.

Сўфизодани яхши билган, у билан ҳамсуҳбат бўлган, бирга хизмат қилган кишилар, шогирдлари шоирнинг адолатсизлик ва ноҳақликларга қарши муросасиз курашганлигини айтадилар, унинг ҳақсўзлиги, довюраклиги, ҳозиржавоблиги, топқирлиги ва бадиҳагүйлигига онд кўпгина воқсаларни хотирлайдилар, йўл-йўлакай тўқиган ҳажвий сатрларини ёдга оладилар. Чунончи, адебнинг шогирдларидан бири Асқархон Аҳмедов ҳикоя қиласы:

“Устоз ниҳоятда ҳозиржавоб эдилар. Ноҳақликлар ғоят нафратланардилар. Бир зумда шеър тўқиб, кўча-куйда кўринадиган жойларга, эшикларга ёзиб кетаверардилар. Шўргора раис бўлган бир кишининг нотўғри ҳатти-ҳаракатларини кўрган Сўфизода унинг идораси эшигига шундай мисраларни ёзиб кетганлар:

Аҳли давлат синфидан бир даста виждони касал,
Йиғлади, ёлборди, “йўқулман” деди, олди амал,

Отга минди, “супра”ни қўлтиқлади, бўлди дағал,
Наъра тәртиб, ота гўридан ўқуб байту ғазал.

Мен агар ёлғон десам, инсоғ кузи бирла қарапнг,
Йилга етмай сувчи мешкиңдек шишиб бүсди тараңг".

Мансабдорларнинг ножуя ҳаракатларини, янги тузум туғдирган иплатларни фош қилувчи бундай ҳажвларни шоир күпласб тұқыған. Булар эл орасида жуда тез тарқалған, күпчиликка ёд бүлиб кетған экан.

Шоирнинг ақидасына:

Кесиб ташлаш көрәк носур бұлған сакта аъзонни,
Асокаш бұлса шабқұр тентираттап йүлда аъмони.

Шунинг учун у огоҳлантирады:

Дүстим, алданмагин, бегонадан бұлмас даданг,
Тол ёғочидан бұлурму лўқидонингта маданг.

Етук тимсоллар билан йўғрилған ўткир киноявий, ҳикмат тұла, мазмунни теран бундай сатрлар давр воқелигига, ҳаёт ҳодисаларига адебнинг муносабатини жуда яққол ифодалайди. Шоир қалби "асокаш"ларнинг "шабқұр"лигидан, бегоналарнинг оталик қилишидан аламда. Шунинг учун халқни буларга эргашмасликка, "бегона дада"ларга алданмасликка қақиради, уз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга даъват этади. "Бегона дада" деганда адебнинг кимларга шаъма қилаётганилиги тайин. Бу шаъма остида эркка интилиш, истиқбол гояси ёттиди.

Ҳақиқатталаб ва аделатталаб ижодкор ҳатто юқорироққа беріб тегадиган гапларни шеърий сатрларда ошкора ифода этишдан тоймайды:

Биз ишонған тоғлардан чиқмайин қолди кийик,
Йўқ экан тұзғоқ табиатларда одамгарчилик.

Шу банднинг охирдаги мисралар мазмунни янада чуқур, янада пурхикмат:

Голибо, ҳар садаф күксіда бұлмайдур гүчар,
Аргувон суратда зебодур, vale бермас самар.

Халқ ишончини оқладамаган ўша "тұзғоқ табиатлар"ни шоир таркибида гавҳари бұлмаган оддий садафга, күриниши чиройлы, аммо мева бермайдыған-самарсиз дарахтта тенглещириди.

1926 йилнинг 13 ноябрьда "Қызыл Ўзбекистон" газетасыда

босилган бу шеърнинг сарлавҳаси ҳам маънолор “Ҳақиқатдан кўз юмғанларга” Демак, шоир ҳақлик ва ҳақиқатни ёқлаб, ноҳақлик ва адолатсизликка қарши барадла овоз кутаради Юкоридаги банд “Кошки, доҳий Ильич үлмайин, бўлса тирик” сатри билан бошланади. Бундан кўринадики, Ленин йўлиниң түғрилигига шоир ишонган, мамлакат ҳаётида юз берастган номаъкул долларни унинг йўлидан чекиниш деб тушунган. Эҳтимолки, бу — фикр, тафаккур житовланган бир шароитда мавжуд тузум ва тартибдан норозиликни ифодалашнинг ниқобловчи бир йўлидир.

Адолатсизликка, қонунбузарликка асосланган тузум юқоридагидай қалтиқ гапларни, ростгўйлик ҳақиқатталаблик ва жасурликни кутара олмас эди. Бугина эмас, умуман фозил кишиларни ёқтирмас ва сиғдирмасди. 1937 йилда авж олган оммавий репрессия Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа атоқли ёзувчилар билан бирга наманганлик ижодкорлардан етук, кекса шоирлар Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизодаларни, йигит ёшида довруғи достон бўлган нодир истеъдод эгаси Усмон Носирни, навқирон адиб Рафиқ Мўминни, ҳаёт оғиронҳол шеир Мулта Бадал Парставни ҳам дастлабкилар қатори ўз домига торғди.

70 ёшга яқинлашиб қолган қарния, хастатикка дучор бўлган бемор Сўфизодани — ҳалқ шоирини йуқотиш шунчалик “зарур” бўлиб қоладики, уни 1937 йилнинг май ойида касалхонаада ётган жойиданоқ ҳибсга оладилар. Орадан кўп вақт ўтмай, 17 авгуестга “учлик” қарори билан отишга ҳукм қиласдилар, бу ҳукмни 15 сентябрда Тошкентда ижро этадилар. Шу тариқа, ҳалқ маърифати ва эрки учун толмай курашиб, не-не таъқиб ва ўлимлардан омон қолган шоирни азиз жонидан, ҳалқни севимли шонридан жудо қиласдилар.

Адиб қамоқхонага кетаётганда:

Ҳақлик дегани снгар, снгилмас,
Ҳақиқат эгилар, аммоқи синмас. —

деган эди.

ХУЛОСА

Халқимизнинг қадимий ва бой маданиятида узбек мумтоз адабиёти катта ўрин тутиб келди. Ўзбек бадиий адабиёти халқ тарихи билан биргаликда узоқ, мураккаб йўлни босиб ўтди. Наманган адабий ҳаёти бу умумузбек адабиётининг таркибий кисми сифатида ягона жараёнда ривож топа борди. Наманганлик сўз санъаткорлари адабиётимиз хазинасини ранго-ранг асарлари билан бойитдилар. Улар ўзлари яшаган тарихий шароит билан боғлиқ ҳолда халқ дардини, замона дардини ифода қилдилар. Эътибор ва истеъдодларини кўпроқ ижтимоий аҳамиятга молик масалаларга қаратдилар.

Шоирларнинг шеърларида ифодаланган кечинматар, дард-ҳасратлар фақат ижодкорнинг ўзигагина тааллуқли бўлмай, булар омманинг дард-аламлари, амалга ошмаган халқ орзуларининг ифодаси эди. Газалларда кўйланган муҳаббат умумбашарий ҳис-туйғулар бўлиб, ижтимоий моҳиятга молик эди. Шу билан бирга, имон ва диёнат, эътиқод ва дард билан суторилган тасаввуфий шеърлар яратилди.

Ижодкорлар ўз замоналаридағи иллатларни ҳажвий асарлар ёрдамида очиб ташладилар. Ҳажвиёт XIX асрнинг иккинчи ярми адабиётида, айниқса, қудратли тус олди. Турли давр ёзувчилари эпик турининг қатор жанрларида мазмунан чуқур, бадиий мукаммал асарлар ижод қилдилар.

Ҳар бир давр адабларининг ижоди ўзидан илгариги бой адабий месенни ўрганиш, устозлар анъанасини давом эттириш асосида ривож топди. Адабиётдаги янгиликлар шу анъаналар заминида юзага келди. Шоирлар маҳорати ўзбек мумтоз шеърияти билан бир қаторда форс-тожик, озарбайжон ва бошқа Шарқ адабиётидан озиқланиш орқали такомиллаша борди. Ижодчиларнинг асосий кўпчилиғи иккى тилда -- ўзбек ва форс тилларида, айримлари эса уч ва ундан ортиқ тилларда қалам тебратдилар. Мумтоз шеърнитимизнинг турли шаклларида давр руҳини бера олдилар.

Сўз санъаткорлари тил бойликларида, хилма-хил ифода ва тасвирий воситалардан самарали фойдаландилар. Шу билан бирга, бадиий тил воситасида тилимиз тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Асирулдин Аҳсиқентий, Заҳириядин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби зўр истеъдод эгалари Наманган худудида туғилиб, шу ердаги адабий муҳитдан баҳра олиб

үсдилар. Баржын бол асарлари билан сўз сачънати ривожига катта ҳисса қўшдишлар XVIII-XIX аср шоирларидан Фазлий, Розий, Нодир ва бошқалар ўз даврларидаги адабий мухитнинг гешкадам сакит таридан бўлиб этишдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярми Наманган адабий ҳаётида адоҳида, мухим босқични тағкиз қилин. Бу даврда Нодир, Ибрат, Хатиртый, Шавқий, Ҳайрат каби етук шоирлар бошчилигига муштарак бир адабий муҳит вужудга келди ва тараққий топди. Уткада рўй берадиган миллӣ уйғониш умуман бу давр адабиётидан хусусан, Наманган шоирлари ижодида янгиликларни юлга келтирди. Бадиий адабиёт янги мазмун, янги гоя, янги тимсоллар билан бойиди. Унда халқпарварлик булар билан боғлиқ маърифатпраарлик кучайди, озодлик, истиқлол гоятари кириб келди. XX аср бошларида ижод қилган шоирларнинг асарларида бу гоя ва қарашлар, юқори поғонага кўтарилини. Жадид адабиётни намояндалари бунда етакчи мавқеда бўлдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидағи адабий мухит адабиётчинге кейинги босқичи билан тулашиб кетди. Ибрат, Суғизодлар миллӣ уйғонишни ва истиқлол гояларини янги даврда янгича куйлашни давом эттиридилар. Усмон Носир, Рафиқ Мўмин каби XX асрда яшаб ижод қилган наманганлик ёрқин истеъдод соҳиблари бу гояларни, улар билан боғлиқ юрак дардларини замон тақозоси билан гоҳ ошкора тарзда, гоҳ рамзий тимсоллар воситасида ифода қўлдилар.

XX аср ўзбек адабиётига Наманган адабий ҳаётини шиширган янги-янги ижодий кучлар келиб қўшила борди. Улар адабиётимиз ривожига муносаб ҳисса қўшдишлар ва кўшиб келмоқдалар.

Хозирги адасол ўзбек адабиётини кечирсанда ижодий кучларга бой. Пойтахтда ёки шу вилоят ҳудудида ижод қилаётган наманганлик адаблар мустақиллик нафасидан баҳра ва илҳом олган ҳолда, устозлар анъаналарини ривожлантириб, ўзбек адабиётини турли жанрлардаги асарлари билан бойитиб бормоқдалар, адабий ижоддаги иқтидор ва истеъдодларини намоён қўлмоқдалар.

Ўзбекистонимизда янги давр адабиётни — истиқлол адабиётни равнақ топмоқда.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	5
ҚАДИМГИ ЗАМОНЛАРДАН XVII АСРГА ЧА БЎЛГАН	
ДАВРДА МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ ҲАЁТ	
Қадимий маданият маскани	7
Олиъттар в фазиллар ватани	10
Асируддин Ахсикатий	17
Бобур	19
XVII-XVIII АСРЛАР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ	
ЯРМИ АДАБИЙ ҲАЁТИ	
Тарихий шароит, маданий ва адабий муҳит	32
Фозии, Муиший, Мажзуб, Мухлис, Маҳзуи, Маъдан	36-44
Машраб	45
Фазлий	59
Нодир	76
XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР	
БОШЛАРИДА НАМАНГАН АДАБИЙ МУҲИТИ	
XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихий шароит, маданий ва адабий ҳаёт	89
Шавқий	93
Нодим	104
Ҳайрат	120
Хильматий	128
XX АСР БОШЛАРИДА ГИТАРИХИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ	
ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН	
Ибрат	139
Сўғизода	145
Хулоса	161
	172

Илмий-оммабон нашр
(узбек тилида)
Алихон ХАЛИЛЬБЕКОВ
НАМАНГАН АДАБИЙ МУҲИТИ

“Пентиум” компьютерида оригинал макетни Баҳодир Султонов тайёрлаган.

1998 йил 10 маёда теришга берилди. 1998 йил 25 августда босишига рұксат этилди. Қоғоз бичими 108x84 1/16. Рүзнома қоғозига босилди. Гарнитура Бадони тури. Офсет босма. Нашриёт-хисоб табоби 10,12, 11 босма табоби. Адади 1000 нусха. Буюртма 040, Баҳоси шартнома асосида “Рұҳафзо” илмий ишлаб чиқариш маркази. Тошкент, Қатортол кўчаси, 10.

